

2

1984

létünk

**társadalom
tudomány
kultúra**

létünk

TÁRSADALOM, TUDOMÁNY, KULTÚRA

XIV. évfolyam, 2. szám, 1984. április–május

*„Nem az emberek tudata az, amely létüket,
hanem megfordítva, társadalmi létük az,
amely tudatukat meghatározza.”*

Karl Marx: A politikai gazdaságtan bírálatahoz
Előszó, 1859.

Forum Könyvkiadó, Újvidék

Szerkesztő bizottság

Árokszállási Borza Gyöngyi szerkesztő
Ing. Bacsí Sándor
Bózsó István
Fehér Kálmán
Fejős I. István
Gabrić Molnár Irén magiszter
Dr. Györe Kornél főszerkesztő-helyettes
Illés Lajos műszaki szerkesztő

Dr. Matkovics József

Borislav Martin magiszter
Dr. Rehák László fő- és felelős szerkesztő
Szilágyi Gábor
Dr. Szórád György
Dr. Tóth Lajos
Dr. Várady Tibor

Szerkesztői tanács

Apró László
Dr. Balla Ferenc
Borza József
Csonti János
Dr. Gyüre István
Földessy László
Franc Lajos
Gere Terézia
Gutási Miklós
Dr. Jankovics József
Kelemen Dezső
Dr. Božidar Kovaček
Borislav Martin magiszter

Dr. Mirnic József

Vladimir Popin
Dr. Rehák László
Szilágyi Gábor
Szirovica Antal
Dr. Teleki György
Tóth István, a tanács elnöke
Dr. Vajda József
Zrilić Ilona

Szerkesztőségi titkár

Terényi Zsófia

A fedőlapot

Sáfrány Imre és Szilágyi Gábor tervezte

Készült a Forum nyomdájában, Újvidéken

A szám kéziratának leadási ideje február 15.

Megjelent 1984. május

YU ISSN 0350-4158

TARTALOM

Tóth Lajos Rehák László	Az oktatásfejlesztés stratégiája és főbb céljai 229 Kardelj hozzájárulása a Szocialista Szövetséggel kapcsolatos elmélethez és gyakorlatunkhoz 245
Bunyik Zoltán	Bolyai János új világa 254
	<i>A szociológiai tanulmány pályázat díjazott dolgozatai</i>
Keresztényi Ágnes	A gazdasági fejlődés hatása a település szociális összetételére 282
Nagy Julianna	A mezőgazdasági magántermelők gazdasági helyzete saját véleményeik alapján egy vajdasági település példáján 296
Mák László	A reklám társadalmi felelősségéről 313
	<i>Kerekasztal-beszélgetés</i>
* * *	Az esztétikai nevelés hatékonysága és a művelődési amatőrizmus 328
	<i>Jelen és múlt</i>
Milan Malí	Az AVNOJ második ülésének jellemzői és Vajdaság különleges politikai helyzetének megoldása az új föderatív államban és a szocialista közösségben 342
Hegedűs Antal	Jobbágyomozgalmak a Bánát Torontál megyei területén (1779–1848) 361
	<i>Szimpozion</i>
Nedo Balaban	A jövő kutatás lényege, módszerei és jelentősége – tudományos tanácskozás Szabadkán 378
	<i>Nemzetközi szemle</i>
Bálint István J. Garai Béla	Szovjet reformok 383 Rakéták árnyékában 383
	<i>Könyvszemle</i>
Rehák László	Kortársak véleménye Marxról és Engelsről (Razgovori s Marksom i Engelsom. Szerk. Enzensberger) 400
Gabrić Molnár Irén	Az öngazgatás diagnózisa (Neca Jovanov azonos című könyvéről) 400
Rehák László	A jugoszláv szociológia afirmálásának jelentős eseménye 409
Bálint István	A jövő keresése (Edgar Morin: Hogyan lehet kijutni a XX. századból) 411
Molnár S. Verona	Optimumszámítás gazdasági szakemberek számára (Krekó-Szórád: Optimumszámítás lineáris feltételek mellett) 414 A Létünk 1984. évi tanulmány pályázata 419

Tóth Lajos

AZ OKTATÁSFEJLESZTÉS STRATÉGIÁJA ÉS FŐBB CÉLJAI

Az oktatásfejlesztés alapvető irányzata az oktatási (közoktatási) rendszer tökéletesítése, illetve egy korszerű, rugalmas, a társadalmi követelményekhez alkalmazkodni képes, a függőleges és vízszintes átjárhatóságot biztosító és minden szempontból hatékony oktatási rendszer kialakítására való törekvés. Minden átfogó oktatási reformnak ez a kiindulópontja és legnagyobb próbaköve. Ezzel szoros összefüggésben van a különböző szintű és típusú oktatási-nevelési intézmények (munkaszervezetek) új, korszerű modelljének tudományos megalapozása és kimunkálása. (Erről bővebben a *Létünk* 1983/6. számában írtam *Az oktatásfejlesztés útjai és távlatai* címen).

Mindez azonban lényegében csak „keret”, szervezeti forma, amelyben a korszerű és eredményes oktató-nevelő munka alapvető feltételeit alakítják ki. A rendszer és az egyes alrendszerek hatékony működéséhez, állandó fejlődéséhez több más tényezőre (feltételre) van szükség, és rendkívül fontos a fejlesztés stratégiájának a minél megalapozottabb kialakítása. Előző tanulmányomban felöleltem az irányítás, az igazgatási rendszer tökéletesítésének irányzatát, és felsoroltam az iskola belső átalakulásának néhány jelentősebb mozzanatát. Fejtegetéseimet ezzel a belső, ún. *pedagógiai reformmal* folytatom.

Az illetékes fórumok már régóta hangsúlyozzák, hogy ezen a téren érezhető lemaradás tapasztalható – a belső átalakulás és fejlődés nem tudott lépést tartani a külső átalakulással, az oktatási rendszerben végbemenő változásokkal. Ebben mindenképp az oktatás igazgatási rendszerének a fogyatékoságai jutnak kifejezésre, amely maga is változott. Mivel azonban az újonnan megalapozott oktatási rendszer is jelentős átalakításokra szorul, és az új iskola modelljének a körvonalai is csak most rajzolódnak ki, voltaképpen úgyszólván minden irányban és téren a reformmozgalom összehangoltabb folytatásáról és megfelelő mederbe való tereléséről, irányításáról van szó.

Az elsődleges fejlesztési célok között, a felsoroltak mellett, igen fontos helyet foglal el: *az oktató-nevelő munka korszerűsítése – a modern oktatási (és nevelési) technológia bevezetése és tökéletesítése.*

Ez magában foglalja a korszerű technikai eszközök, információhordozók széles körű alkalmazását, az oktatás individualizálását és a differenciálást lehe-

tövé tevő új szervezeti formák elterjedését, az oktatási és nevelési módszerek korszerűsítését, a folyamatok tudatosabb, ésszerű szabályozását, a tanuló és a pedagógus szerepének megváltozását stb.

Az eddig kialakult folyamatok gyorsítása céljából feltétlenül szükség van:

1. *Az oktatástechnológia hosszú távú stratégiai fejlesztésének kidolgozására*, ami felölelné:

a) A korszerű tanítási eszközök és objektumok széles körű, rendszeres elterjesztését és alkalmazását, valamint a tanulás korszerű modelljeinek felhasználását az oktató-nevelő munka minden fokozatán és területén. Az iskolák (és egyetemek) ilyen eszközökkel való ellátása az elfogadott normatívák szerint, megfelelő fázisokban valósulna meg. Már a közeljövőben nagyobb hangsúlyt kellene helyezni a televízió, a film (oktatófilmek) alkalmazására, és előkészületeket tenni a számítógépek (mikroprocesszorok) kötelező bevezetésére az oktatásban;

b) Innovációs központok kialakítását és működtetését a köztársaságokban és tartományokban, illetve ilyen „alközpontok” megszervezését a pedagógiai intézetekben. Ezek a központok egyben magukra vállalnák a pedagógusok képesítését (továbbképzését) e korszerű eszközök és objektumok felhasználására, valamint szükséges információkkal látnák el az iskolákat;

c) megfelelő publikációk kiadását és terjesztését, és

d) a szükséges káderek képzését és továbbképzését, akik az oktatástechnikára, programozásra stb. specializálnák magukat.

2. *Az óra- és tantervek, valamint nevelési tervek korszerűsítésére.*

Ezen a téren mindenképp új, korszerű eljárás mód kidolgozására volna szükség, amely sok új elemet tartalmazna. Ugyanakkor halaszthatatlan feladatnak tartom a tantervek funkciójával és jellegével kapcsolatos kérdések tisztázását, ami egyben a tantervelmélet fejlesztését is szolgálná. Ehhez igen sok belföldi és külföldi tapasztalat áll a rendelkezésünkre, aminek a szelektív felhasználása hozzájárulhatna sok többé-kevésbé elavult elméleti tétel túlhaladásához és a tantervkészítésben tapasztalható bizonytalanság kiküszöböléséhez. Vitán felüli, hogy ma már korszerű, jórészt új típusú tantervekre van szükség (ezáltal maga az elnevezés is részben elavulttá válik), amely a pedagógusok számára, egyrészt nagyobb szabadságot, mozgásteret, másrészt szilárdabb támpontot nyújt az oktató-nevelő munka egész folyamatának a megszervezésében. Ezek az elsajátítandó alaptudás mellett nagyobb hangsúlyt helyeznek majd a készségek, jártasságok, szokások kialakítására, az általános és különleges képességek fejlesztésére, általában a személyiség egészének alakítására.

Az oktató-nevelő munka és az egyes *tantárgyak céljainak és feladatainak* a meghatározása a régóta vajúdo (vagy sok töprengést, vajúdot előidéző) kérdések közé tartozik. Ezen a téren sok az egy helyben topogás, az ingadozás, a kiütkeresés. Nehéz a célok, feladatok, részfeladatok és az ún. operatív feladatok közötti viszonyt, kapcsolatot elfogadhatóan meghatározni, általában pontos definíciókat adni. Ezért rendkívül fontos feladatnak tartom, hogy ehhez a kérdés-komplexumhoz, e kérdések tudományos tisztázásához kellő alapos-sággal lássunk hozzá. A kérdés egyszerűsítésére vagy a rész megoldásokra való törekvés nem járhat eredménnyel. Ezt a maga bonyolultságában lehet csak fel-

ölelni. Ebből a szempontból hasznos figyelmeztetésül és útmutatásul szolgálhat B. S. Blomm chicagói professzor és munkatársainak a nevelési célok taxonómiájára, sajátságos osztályozására (klasszifikációjára) tett kísérlete, amely a kognitív (megismerési), affektív (érzelmi) és a pszichomotorikus tartományival a személyiségfejlesztés sok fontos elemét öleli fel. A kognitív szférában a következő oktatási-nevelési feladatokra összpontosul: ismeretszerzés, megértés, alkalmazás, analízis, szintézis és értékelés.

Ezzel párhuzamosan, illetve jórészt erre alapozva az Egyesült Államokban kialakult egy sajátságos új tantervtípus, a curriculum, amely már nem tartalomközpontú, hanem felöleli egy tantárgy tanításának egész eszközszerét (a tanítási órák céljait, eljárásait, munkaformáit, a megfelelő forrásmunkákat, tanítási eszközöket, ellenőrzőlapokat, tesztgyűjteményt). Nyugat-Európa egyes országaiban ezt a típust később némileg átformálták, idomították, és sok országban a tantervi újítások kiindulópontjává vált.

Az utóbbi időben nálunk is próbálkoznak a kibernetika alkalmazásával és az oktatás tartalmának modellezésével, de ezek a korszerű törekvések egyelőre még nemigen jutottak el a tantervkészítés hivatalos „műhelyeibe”.

Visszatérve a célok és feladatok, a célrendszer kialakításának időszerű kérdésére, egyetértésemet fejezem ki azokkal, akik a minél körülhatároltabb, konkrét és reálisabb, tehát megvalósítható célmegjelölés mellett foglalnak állást. A szabatoság és konkrétság, természetesen, csak az általánostól az egyedi felé haladva juthat mindinkább kifejezésre.

Először mindig *a nevelés általános vagy alapcéljait határozzuk meg*, amelyek háttérében társadalmunk embereszménye „húzódik meg”. Itt nagy szükség van a reális, frázismentes, nem deklaratív jellegű célmeghatározásra. Ha tehát a személyiség sokoldalú fejlesztéséhez még nem rendelkezünk a szükséges feltételekkel (elsősorban a munka és a munkamegosztás uralkodó jellegénél fogva), akkor helyesebb (egyelőre) a több oldalú, harmonikusabb személyiségfejlesztést tűzni ki célul. Ezeknek a legáltalánosabb nevelési céloknak a meghatározásakor azonban figyelembe kell venni az öngazgatási társadalom sajátosságából, a munka felszabadítása és az ember elidegenedésének megszüntetéséből eredő törekvéseket, valamint az ember helyét és szerepét a társadalmi életben. Ebből természetszerűleg ered, hogy társadalmunknak nem alattvalókra, erkölcsi „nullákra”, hanem önálló, szabad, bíráló szellemű polgárookra s egyben jó, alkotó szellemű dolgozókra van szüksége.

A célok második kategóriájába *a különleges célok* tartoznak, amelyek az oktató-nevelő munka célkitűzéseit tartalmazzák az oktatás egyes fokozataira, illetve az egyes iskolatípusokra vonatkozólag. Lényegében itt az általános célok „lebontásáról” van szó, amelyekben sűrítve fellelhetők társadalmunk értékrendje és elvárásai, valamint a fiatalság valódi művelődési-képzési szükségletei.

Az egyes tantárgyak esetében már nem célokról, hanem közvetlenül megvalósítandó *oktatási-nevelési feladatokról*, minél konkrétan meghatározott feladatcsoportról beszélünk, amelyek a tárgyi (informatív) feladatok mellett magukban foglalják a funkcionális (formatív) és a nevelési feladatokat – a személyiségfejlesztés kognitív, affektív és pszichomotorikus szféráit –, tehát az

egyres tantárgyak összfeladatát, miáltal jellegüknek megfelelően hozzájárulunk a tanulók személyiségfejlesztéséhez.

Ezeknek a feladatoknak a meghatározása sosem könnyű, de a szakoktatásban (szakmai képzésben) sokszor igen összetett munkát igényel. Itt elsősorban az ún. *szakmai profilból* (káderprofilból) kellene kiindulni, amit a gazdaságban és a gazdaságon kívüli tevékenységekben határoznak meg (vagy legalábbis körvonalaznak), figyelembe véve az egyes profilok „elhalását” és új profilok kialakulását, tehát a fejlődés távlatait is a munka egyes területein. Ennek alapján lehet aztán meghatározni az ún. *képzési profilt*, amely az egyes foglalkozási ágak (szakmák) vagy több rokonszakma közös képzési elemeit (szakismeretet, készséget, jártasságot, képességet, attitűdöt stb., illetve azok fejlesztését) tartalmazza. Az így szervezett munka szilárd alapot nyújt az óra- és tantervek kialakításához, ami elsődlegesen pedagógiai feladat, de a szűkebb szakmai tudás és tapasztalat is fontos szerephez jut benne. A különböző profilú szakemberek (pedagógusok, pszichológusok, mérnökök, közgazdászok) ilyen értelemben a tantervjavaslatok kidolgozásában szerencsésen kiegészíthetik egymást. Ezt elég sok pozitív példa is alátámasztja, bár itt mindig, minden résztvevővel szemben fontos követelmény az alapvető pedagógiai tájékozottság, a tantervelmélet bizonyos fokú ismerete.

Ezen a téren szervezett elméleti és gyakorlati erőfeszítésekre van szükség – egy magasabb, elfogadhatóbb minőségi szint elérése céljából.

Nagy szükség van továbbá az elmélet állandó gazdagítására, fejlesztésére, amit pedagógiai (módszertani) kísérletek megszervezésével, a gyakorlati tapasztalatok és a rendelkezésre álló elméleti vívmányok tudományos értékelésével (és újraértékelésével), tudományos és szakmai viták, eszmecserék élnékítésével lehet elérni.

Mivel nálunk a tantervkészítés problematikája sűrűn kerül napirendre (elég gyakran kerül sor az egyes tantervek módosítására, javítására és új tantervek kidolgozására), bizonyos, a tapasztalatokon és elméleti tételeken alapuló *követelményeknek és elvárásoknak* halogatás nélkül eleget tehetnének mindazok, akiket ebbe a felelősségteljes munkába bárhol bevonnak. Ezek közül a következőket emeljük ki:

a) Az óraterv és tanterv (az időkeret és a tartalom) között nagyobb összhangot kellene teremteni – az oktatási feladatok megvalósítására szükséges időt reálisabban tervezni.

b) Az óra- és tanterveket egy kialakított célrendszerre alapozni, a tartalom meghatározásánál figyelembe venni az oktatás permanens jellegét, az egyes információk (ismeretanyag) elsajátításának fokozatát s a személyiségfejlesztés egészét. Ez egyben lehetővé tenné az eddigi tipikus fogyatékoságok (maximalizmus, enciklopedizmus, intellektualizmus) kiküszöbölését.

c) Nagyobb gondot kellene fordítani a tananyag szerkezeti kialakítására, az egyes témakörök és gócpontok szerinti koncentrációjára, szem előtt tartva a legújabb tudományos és technikai vívmányokat, az egyes tudományágazatok és tantárgyak közötti kölcsönhatást, kapcsolatot és ezáltal kellő figyelmet szentelni a vízszintes és függőleges korrelációnak a tantervekben. A tananyag helyes strukturálásával lehetőséget kell teremteni az átjárhatóság elvének meg-

valósítására. A jövő szakembereinek szociális mobilitását viszont a szélesebb profilú képzéssel lehet jól megalapozni.

Már a közeljövőben, a szükséges kísérletezésre alapozva sor kerülhet bizonyos rokon tárgyak integrációjára, de az integrációt, mint elvet, addig is kívánatos volna széles körűen alkalmazni az oktatás folyamatában.

d) Az egyes tantárgyak tanterveinek tartalmazniuk kell meghatározott követelményeket (a minimumot és a maximumot), valamint kiegészítő anyagrészeket, amelyeket az emelt szintű oktatásban is fel lehet használni.

Mindezt már a tantervi koncepciókban elő kell irányozni.

A tantervkészítés rendszerint az előző tantervek elemzésével, értékelésével kezdődik, és az ilyen koncepciók kimunkálásával folytatódik. Ez szükségessé teszi a rendelkezésre álló elmélet részletes (és bíráló) megismerését, illetve alkalmazását. Mindez még az *előkészítő fázisban* történik, amelyben kialakulnak a megfelelő munkacsoportok és köztük (bennük) munkamegosztás jön létre. Azután lehet hozzálátni a tantervjavaslatok elkészítéséhez, amelyeket közvitára bocsájtanak. Fontos, hogy a közvitát jól készítsék elő és szervezzék meg, hogy a résztvevőknek rendelkezésére bocsássák a szükséges információkat és támpontokat (kritériumokat). Ebbe a munkába (még a közvitát megelőzően) hasznos bevonní ismertebb pedagógusokat, tudósokat és az ő véleményezésüket is mindenki számára hozzáférhetővé tenni.

Az elhangzott és benyújtott bírálatok és javaslatok alapos elemzése után kerülhet sor a tantervtervezet elkészítésére, amelyet az illetékes öngazgatási szervhez nyújtanak be jóváhagyásra (ezt megelőzően a megfelelő bizottságok is véleményezik a tervezetet). Nagyon fontos, hogy az egyes szervek és bizottságok munkája között koordináció jöjjön létre, és hogy ezt az egész bonyolult folyamatot jól megszervezzék.

Ma már a rendelkezésünkre állanak a *tantervek értékelésének* különböző elméleti alapjai (K. Steik, 1977. Ballér E. 1978. stb.), amelyeket ebben a munkában felhasználhatunk.

A tantervkészítés a jövőben nem lehet csak egy intézmény (pedagógiai szakszolgálat) ügye és feladata. Ebbe be kell vonni a szakértők és tudósok széles körét, és erre mindig mint rendkívül fontos feladatra kell tekintetni, amely az erők nagyobb összefogását és magas fokú kreativitást követel meg.

Egy korszerű célrendszer, tartalom- és eszközszer rendszer létrehozása jó alapot nyújtana a kapcsolatok és viszonyulások helyes kialakítására, a célok – feladatok – tartalmak – megvalósítás – értékelés relációján.

Az óra- és tantervek korrekcióját, tökéletesítését azonos elvek és követelmények szerint kellene végezni. A szakirányú oktatásban hasznosan lehetne felhasználni a társult munkától kapott visszajelzéseket az egyes tantervek megvalósításának minőségéről a szakemberképzésben.

3. A célrendszer és a korszerű tantervek kidolgozásával párhuzamosan hozzá kellene fogni egy átfogó *eszközszer* kimunkálásához, amely magában foglalná a tanulói és tanári (pedagógusi) segédleteket: a tankönyveket, kézikönyveket, munkafüzeteket, feladatlapokat, tantárgyteszteket, a legfontosabb tanítási eszközöket és objektumokat – mindazt, ami a tantervi követelmények megvalósításához szükséges – az egyes iskolatípusok és tantárgyak jellegének megfelelően.

Az alapvető tárgyi feltételek mellett szükség van a pedagógusok és más személyi tényezők (segédszemélyzet, specializált szakemberek), profiljának meghatározására is.

A fejlesztés stratégiai irányainak és céljainak sorában külön kiemeljük: az *esélyegyenlőség biztosítását a tanulók számára az oktatási rendszerben*. Ez feltételezi a tanulók *szociális helyzetének* (egyenlőtlenségének) hatékonyabb megoldását, és egyben *a dualizmus maradványainak megszüntetését is*.

A tanulók szociális helyzetét túlnyomórészt a szülők szociális státusa határozza meg, amely rendszerint szoros összefüggésben van az ő képzettségi, illetve műveltségi szintjükkel. Ez mai viszonyaink között még gyakran gátolhatja a gyermek adottságainak, lehetőségeinek kibontakozását, és hatással van az „önkép” kialakulására, ambícióinak, aspirációjának alakulására. A beiskolázásnál, tehát a startnál ez (egyed, főleg külföldi vizsgálódások eredményeiből következően – Gázsó F., 1976. és mások) elsősorban az alapvető készségek (mindenekelőtt a beszédképesség) fejletlenségében, valamint az ilyen gyermek alacsonyabb szintű megfigyelőképességében és felfedezésében, befogadásában jut kifejezésre. Amennyiben ezt a hátrányt idejekorán (tehát már az iskoláskor előtt, illetve mindjárt a beiskolázástól kezdődően) nem pótolják, a gyermek ennek gátló következményeit esetleg egész iskoláztatása folyamán, sőt egész életében magában hordhatja.

A szociális különbségek gyökerei igen mélyek. A kérdést a közoktatásügy nem oldhatja meg, de jelentősen hozzájárulhat az abból eredő nevelési-oktatási hátrányok enyhítéséhez, majd kiküszöböléséhez. Ennek egyik feltétele, hogy minden gyermeket legalább hatéves kortól felölelje az iskoláskor előtti neveléssel. Vajdaság ezen a téren figyelemre méltó haladást ért el.

A kérdés bonyolultsága és időszerűsége egyes tudósokat és szakembereket egy olyan ún. *kompensációs beiskolázási modell* elméleti megalapozására ösztönzött (Nagy J., 1974., M. Juhas, 1983.), amelyet a beiskolázásnál, illetve már azt megelőzően eredményesen lehetne alkalmazni. Nagy József meggyőzően mutat rá a hagyományos, évfolyamok szerinti beiskolázás káros következményeire, amelyek elsősorban a tanulók szociális mobilitásának és a hatékonyságnövelésnek akadályozásában nyilvánulnak meg.

A kérdés hosszú távú megoldása céljából tehát mélyreható változásokra van szükség. Közvetlen feladataink közé tartozik, hogy a társadalom összes érdekelt szervének (külön a helyi közösségek) mozgósításával, bevonásával az óvodákban és iskolákban, illetve környezetükben, biztosítsunk olyan feltételeket, amelyek nagyobb lehetőséget nyújtanak oktatási-nevelési intézményeink szociális funkciójának hatékonyabb ellátására.

Az általános iskolákban már eddig is jelentős lépéseket tettek ebben az irányban. Az anyagi segítségnyújtás (ingyenes iskolafelszerelésben, ruházatban, uzsonnában stb.) azonban nem elegendő. Igen fontos, hogy a fejlődésükben többé-kevésbé lemaradt gyermekeknek, akiknek nevelése kétes körülmények között folyik, nagyobb segítséget és támpontot nyújtsanak a tanulásban és személyiségjegyeik formálásában. Az egésznapos benttartózkodás ebből a szempontból számukra sokkal előnyösebb lenne.

A szakirányú oktatás közép- és felső fokán a diák-, illetve egyetemista ott-

honok szélesebb hálózatának kiépítésére és a kölcsönnyújtás és ösztöndíjazás egységes és serkentőbb rendszerének kialakítására, vagyis a meglévő tökéletesítésére volna szükség.

Az oktatásfejlesztés felvázolt irányzatait és céljait csak megfelelő *feltételek* között lehet rövid-, közép- és hosszú távon megvalósítani. Ebből a körből három fontos stratégiai irányzatot és célt tartok rendkívül fontosnak és időszerűnek.

Első: a korszerű és a szükséges minőségi szintet elérő pedagógus és iskola, illetve közoktatásügyi vezetők biztosítása.

Régóta hangoztatott igazság, hogy jó pedagógusok és vezetők nélkül semmiféle reformcélokat és figyelemre méltó fejlődést sem lehet elérni. Ezért már több mint egy évtizede a különböző hivatalos határozatokban többször rámutattak a pedagógusi pálya vonzóságának fontosságára, vagyis, hogy olyan körülményeket kell kialakítani, amelyekben ez a pálya a tehetséges ifjak számára is vonzó lesz. Ezt eddig nem sikerült elérni: ezen a téren még mindig jórészt az ún. negatív szelekció érvényesül. Sok fiatal a pedagógusi pályát csak mint „végső megoldást vagy kiutat” választja. Némi reményre jogosít fel, hogy a pedagógiai akadémiákra az utóbbi időben több kitűnő és jeles tanuló iratkozik be. Feltehetően szerényebb aspirációjuk, vagy esetleg szociális helyzetük vezérli őket ide.

Mindez szoros kapcsolatban van a pedagógusok társadalmi és anyagi helyzetével, amely nemcsak hogy nem kielégítő, hanem időnként (és helyenként) „süllyedő” tendenciát mutat.

Az is már sokszor elhangzott, hogy nekünk komplett, új profilú pedagógusokra van szükségünk. Lényegében egy korszerű pedagógusprofil (arculat) kialakításáról van szó, amelyhez a kiindulópontot a pedagógus jelenbeli és jövőbeli feladatköre szolgáltatja. Kétségtelen, hogy a pedagógus helye és szerepe az iskola és a közoktatásügy életében és működésében mind összetettebb lesz. A korszerű eszközök, a gép mindinkább segítőtársává válik, s ugyanakkor nevelői szerepköre növekszik. Mint a tanítás és tanulás folyamatainak legfőbb irányítója, szabályozója és tanítványai személyiségének formálója rendelkeznie kell olyan képességekkel és tulajdonságokkal, amelyek lehetővé és szükségessé teszik, hogy a megszokott, bejáródott, sokszor sablonos eljárások és kapcsolatok helyett tanítványai oktatásába és nevelésébe minél több eredeti és alkotó elemet vigyen be. Hogy tanítványai számára szilárd támponttá, jó segítőtárrsá és sokszor megértő barátta válják. Az ő feladata tanítványai irányítása, különböző tevékenységekbe való bekapcsolása, a termékeny nevelési helyzetek kialakítása. Jó szervezőnek és megfigyelőnek kell lennie. Ugyanakkor korszerű általános műveltséggel, szakképzettséggel, pedagógiai-pszichológiai műveltséggel, haladó világnézettel, pozitív attitűdökkel stb. kell rendelkeznie. Mindez együttvéve képezi az alapot korszerű profiljának kialakításához, és ezt csak a pedagógusképzés korszerű rendszerében lehetséges megvalósítani.

Mit tett az oktatásirányítás rendszere eddig e célok elérése érdekében? 1977-ben egy Zomborban szervezett szimpozionon sok érdekes és eredeti el-

képzés született, amelyek hozzájárulhatnak a pedagógusképzés távlati fejlesztéséhez és egy jövőbe mutató pedagógusprofil tudományos megalapozásához. Gyakorlati megvalósítására, alkalmazására azonban nehezen kerül sor.

A hetvenes évek első felében Vajdaságban is az ötéves tanítóképzők helyébe főiskolai rangú pedagógiai akadémiákat szerveztek (ez a változás a Horvát és Szlovén SZK-ban sokkal előbb következett be), és a pedagógiai főiskolák megszüntetésével megvalósult az egyetemi szintű (egyszakos) tanárképzés, amely az általános és a középiskolák számára (egységesen) képez szaktanárokat. A szükséges nagyobb arányú belső változásokra, a pedagógiai reformra azonban még mindig várni kell, ami a félúton való megrekedést jelzi. Egyes egyetemi karokon a légkör sem megfelelő az ilyen nagyobb horderejű változásokra, az iskolák, a közoktatási rendszer szükségletei pedig ilyen változásokat sürgetnek. A kiút az új típusú pedagógusképző intézmények – pedagógiai karok – létesítésében van (ilyen karok Horvátországban már működnek), amelyek a kutatómunka, a továbbképzés és részben a kiadói tevékenység felülelésével egyben a pedagógiai központ szerepét is betöltik.

Számunkra sürgető társadalmi és közoktatásügyi szükséglet a *pedagógusképzés korszerű, átfogó (minden profilt magában foglaló) rendszerének, valamint a továbbképzés (specializáció) rendszerének kialakítása.*

Iskoláinkban, oktatási központjainkban és egyetemeken a tanárok ezrei úgyszólván semmiféle pedagógiai képzettséggel nem rendelkeznek, vagy az e téren szerzett ismereteik és tájékozottságuk olyan minimális, hogy szinte értéktelen, alig alkalmazható. Ebbe a kategóriába nemcsak a mérnökök, közgazdászok, agronómusok, orvosok tartoznak, hanem a pedagógusképző egyetemet végzett közép- és főiskolai (egyetemi) tanárok is, akik csak igen hiányos pedagógiai-pszichológiai képzésben részesültek (a szakvizsga ezen a téren alig pótol valamit). Habár ezt a hiányosságot egyesek igyekeznek némileg pótolni, ez közoktatásügyünk égető kérdései közé tartozik. Természetesen olyan pedagógusok is tanítanak, akiknek még a szakmai tudásuk is hiányos, avagy a pedagógusi hivatásba bele nem illeszthető tulajdonságokkal attitűdökkel) rendelkeznek. Ezért nem kell nagyon csodálkozni azon, hogy iskoláinkban (különösen középfokon) még mindig sok az ösztönösség, rögtönzés, ingadozás, a kétesen szervezett, többször alacsony hatásfokú tanítási óra és egyéb tevékenységi forma. Mindez függőségi viszonyban van egy kidolgozottabb, és mindenki számára kötelező *követelmény- és serkentő rendszerrel* is.

A továbbképzési rendszer kialakítása tehát – amely mindenkinek azt nyújtaná, amire a legnagyobb szüksége van, hogy komplett pedagógussá váljék – halaszthatatlan feladattá vált.

Sokkal többet kellene foglalkoznunk a közoktatási rendszer *vezető kádereinek* választásával, képzésével (képesítésével) és továbbképzésével is. Nálunk egyes pedagógusok máról holnapra igazgatókká, érdekközösségi titkárokká stb. válnak. Sokszor szinte váratlanul „pottyannak” bele az új pozícióba és feladatkörbe. Az ötvenes évek második felében Vajdaságban (Sremski Karlovcin) az iskolaigazgatók és tanügyi tanácsosok számára kialakult a továbbképzésnek egy igen hasznos állandósult formája, amely később, amikor mind nagyobb szükség volt rá, megszűnt. Ugyanakkor a gazdaságban a vezetőképző „iskolák”

egész sora alakult ki. Ezért nem kell csodálkozni azon, hogy sok iskolaigazgató és más vezetői poszton levő oktatásügyi vezető nehezen találja meg helyét és szerepét az iskola, illetve a közoktatás bonyolult rendszerében. Többek között ezzel magyarázható a fejlesztés, színvonalemelés szempontjából annyira fontos pedagógiai vezetés terén bekövetkezett hanyatlás vagy egy helyben topogás, bár ezt jórészt a már többször emlegetett követelmény- és serkentő rendszer hiánya is feltételezi.

Nekünk manapság sok jó iskolavezetőre, az oktatási rendszer irányításában fontos szerepet betöltő tanügyi vezetőre, valamint sok jó pedagógusra van szükségünk. Ehhez feltétlenül szükség van a rendszeres egyéni és kollektív továbbképzésre, a szakmai és emberi tökéletesedésre – az irányított önképzés és az önkéntes önnevelés rendszeresítésére. Az oktatásügyben és külön az oktató-nevelő munkában ez a fejlődés-fejlesztés alappillérei közé tartozik, amit semmivel sem lehet helyettesíteni vagy pótolni.

Második irányzat és cél: *A tudományos kutatómunka és kiadói tevékenység fejlesztése*

Úgyszólván minden emberi tevékenységnek van valami köze a tudományhoz és technikához. Az elmélet, a tudomány, a gyakorlat megfigyelésének, tanulmányozásának alapján jött létre és elsősorban a gyakorlat fejlesztéséhez nyújt támpontokat. A tudomány fejlődésében észlelhető lemaradás tehát hátráltatja az előrehaladást a munka egyes területein.

Az oktatató-nevelő munka mindenekelőtt a neveléstudományra, a pedagógiára támaszkodik, bár más tudományágak eredményeit is felhasználja. Ha itt bizonyos fokú lemaradás tapasztalható, annak a nevelés gyakorlata vallja kárát. Ezt persze azok, akiknek nem volt alkalmuk a „pedagógia közelségébe” kerülni, nemigen érzik, vagy egyáltalán nem akarják tudomásul venni. Saját pedagógiai gyakorlatukban jórészt (a hibák és próbálkozások egész halmazával tarkított) egyéni tapasztalataikra, esetleg mások jótanácsaira támaszkodnak. Nem nehéz felbecsülni, milyen következménnyel jár, ha a tanácsadók is az ilyen „sötétben botorkálók”, elméleti felkészültséggel nem rendelkező kollégák (még rosszabb esetben: vezetők) közül valók.

A pedagógia egyes ágazatainak – a neveléselméletnek, a szakmai képzéssel és a felsőoktatással foglalkozó ágazatainak stb. – lemaradására és annak káros következményeire már sokan rámutattak. Túlzás volna azért azt állítani, hogy a gyakorlat lemaradása ezeken a területeken kizárólag csak erre vezethető vissza. Hogy gátlólag, sőt bizonyos esetekben (egyes elemeinek elavultsága folytán) még félrevezetőleg is hat a gyakorló pedagógusok munkájára. Ez elfogadhatatlan: ebben az esetben szelektív, és minden esetben bíráló alkalmazásra (elfogadásra) van szükség. A társadalomtudományok ritkán nyújtanak kész, minden helyzetre érvényes megoldásokat, nem tölthetik be a „varázsvessző” szerepét.

A pedagógia némi lemaradása nemcsak nálunk következett be. Roger Gal neves francia pedagógus „Hol tart a pedagógia?” című művében már 1967-ben erre tett utalásokat. Az utóbbi időben pedig, amikor a fejlett és a fejlődő or-

szágokban is különböző reformmozgalmak alakultak ki az oktatás terén, különösen szembetünővé vált ez.

Tudományfejlesztésre tehát ezen a téren nagy szükség van, különben a lemaradás veszélye csak növekedhet. A fejlesztés alapvető irányvonalában az uralkodó nézetek eléggé közel állnak egymáshoz. Multi- és interdiszciplináris kutatásokra van szükség – hangoztatják, hiszem a lemaradás egyik oka éppen a pedagógia bezárkózottsága, bizonyos fokú izoláltsága volt. Egyaránt szükség van alapkutatásokra, alkalmazott és fejlesztő jellegű kutatásra, amit csak helyes kutatópolitikával, a folyamatban levő és jövőbeli pedagógiai kutatások célszerű irányításával és összehangolásával lehet megvalósítani. Eddig a kutatások száma is kevés volt, és az erők ezen a téren eléggé felaprózódtak. A megfelelő kritériumok és irányítási rendszer kialakulatlansága szabad teret nyitott az egyéni ambícióktól fűtött, többször kétes értékű kutatási tervezetek elfogadásának.

A tartományi és köztársasági tudományos érdekközösségek hivatottak a tudományos kutatómunka jobb megszervezésére és irányítására. Ezen a téren is szükség van a nagyobb tartomány- és köztársaságközi, tehát jugoszláv szintű együttműködésre és összefogásra. Ezt a felhalmozódott problémák sokasága és bonyolultsága, valamint a pedagógiai kutatóintézetek és a kutatók (tudományos munkatársak) kis száma még időszerűbb teszi. Ezenkívül tartóhatatlan és elfogadhatatlan, hogy oktatási-nevelési rendszerünk továbbfejlesztéséhez és reformcéljainak hatékonyabb megvalósításához ne biztosítsunk szilárdabb, megbízhatóbb tudományos alapot.

A múlt és a lényegtelen kérdések felé való fordulás helyett elengedhetetlenül szükséges, hogy *a pedagógia elsősorban a jelen és a jövő felé forduljon*, és erejét, eszközeit a kulcskérdések, stratégiaileg alapvető célok tanulmányozására fordítsa. Ez kiindulópontul szolgálhat *a kutatás tartalmának (témáinak)* megválasztásában. Kétségtelenül még mindig keveset tudunk az emberről, személyiségének alakulásáról – az egyes tényezők és körülmények kölcsönhatásáról, amelyek meghatározott személyiségjegyek kialakításában, avagy „elfojtásában” szerepet játszanak. Bizonyos ezzel kapcsolatos törvényszerűségek további feltárására kell vállalkoznia a pedagógiai kutatásnak, más tudományágakkal (antropológiával, pszichológiával, szociológiával, fiziológiával, genetikával stb.) karöltve. Ezzel egyben megokoltuk az alapkutatások fontosságát.

A pedagógiai kutatásoknak a jövőben feltétlenül fel kell ölelniük:

- az oktatásügy rendszerbeli és szervezeti kérdéseit, az oktatásirányítás rendszerét;
- az új, korszerű iskola modellezését, kialakítását;
- az oktatás finanszírozását, a szabad munkacseré megvalósítását;
- a tanulók, a pedagógusok, az iskolák munkájának értékelését, és az ún. külső értékelést;
- a tanuló helyével, feladatkörével, megterhelésével, motiválásával, iskolához, tanuláshoz való viszonyulásával kapcsolatos kérdéskomplexumot;
- a pedagógus személyiségét, társadalmi és anyagi helyzetét, a pedagógusképzést;
- az oktató-nevelő munka céljait, feladatait, tartalmi komponenseit, a tan-

tervkészítés módszertanát, a tantárgyak integrációját, az általános és a szakmai műveltségben bekövetkező változásokat, a termelőmunka helyét és szerepét, az oktatás kapcsolatát a termeléssel, az iskola és társadalmi környezetének kölcsönhatását;

– az oktatástechnológia és a különböző információhordozók alkalmazását, az individualizáció és differenciáció problematikáját;

– a nevelőmunkát különböző oldalról a nevelés tényezőinek hatásfokát, az internacionalizmus, a testvériség–egység szellemének megvalósulását stb.

Külön figyelmet kellene szentelni az oktatási rendszer hatékonyságának.

A felsorolt kutatási témák egy részét (kisebb részét) az országszerte kialakult kutatócsoportok már felölelték. Félő azonban, hogy túlnyomórészt csak egyes kulcskérdések tanulmányozására, kutatására vállalkoztak.

A rendelkezésre álló erők, feltételek és szükségletek figyelembevételével lehetne meghatározni, hogy milyen fontossági sorrendben és terjedelemben kellene a felsorolt (és nem említett) problémák és témák tudományos tanulmányozásához hozzájárulni. A kutatómunka kiszélesítésével párhuzamosan nagy erőfeszítésekre volna szükség a kutatás metodológiájának, módszertanának és szervezeti formáinak a tökéletesítéséhez. Azáltal, hogy a tudomány önmagát is fejlesztve, hatékonyabban járulna hozzá a törvényszerűségek, az ellentmondások és a fejlődésgátló akadályok felfedezéséhez az oktatásban és nevelésben, azt is érezhetőbben elősegíthetné, hogy a tudomány és az oktatás hatékony termelőerővé, a társadalmi fejlődés mind jelentősebb tényezőjévé váljék.

Ehhez nem elegendő csupán a tudományos kutatómunka fejlesztése, szükség van a tudományos eredmények, új felfedezések *terjesztésére (disszeminációjára) tereszzerű és tudatos gyakorlati alkalmazására*. Ezen a téren is sok a kifogásolnivaló, nagy a lemaradás. Vezető pozícióban levő pedagógusok is elismerik ezt, és egyesek mindjárt az okokra is rámutatnak. Főleg a gyakori átszervezéseket, átalakulásokat, a szervezeti forma változásait és az ebből eredő bizonytalansági tényezőket emlegetik. A pedagógiai vezetés igen alacsony foka egyes iskolákban és oktatási központokban bizonyosan a legnyomósabb gátlókok közé tartozik. A pedagógiai és pszichológiai szakszolgálatok létesítése az iskolákban feltehetően mind érezhetőbben fog hozzájárulni a helyzet javulásához ezen a téren.

A tudományos eredmények ismertetésében, terjesztésében az eddiginél sokkal fontosabb szerepet vállalhatnának magukra a televízió, a rádió, valamint a pedagógiai intézetek, az egyetemi karok, a pedagógiai főiskolák stb. Külön kiemelem a *kiadói tevékenység* szerepét ezen a téren, beleértve az elavulttá vált gyakorlat és elmélet felfedését, bírálatát is. Pedagógiai jellegű kiadványaink, elsősorban az eléggé nagyszámú pedagógiai folyóiratok ebből a szempontból jelentős szerepet tölthetnének be, erre azonban csak részben (inkább csak kis részt) és meglehetősen félénken vállalkoznak. Ez egyben a bíráló szellem fejletlenségét is tükrözi. A bírálatnak mindig építő jellegűnek kell lennie, ám az elavult elleni harcot is magába kell foglalnia. Az új és a régi, a korszerű és az elévült, a hasznos és haszontalan különválasztásához a pedagógiában gyakran hiányoznak a kritériumok, mert ehhez széles körű tájékozottságra és távlatokra van szükség.

Pedagógiai folyóiratainkból és lapjainkból gyakran hiányzik az új, bátor és önálló hozzáállás egy-egy probléma felvetéséhez és megvilágításához. Pedagógiai kiadványaink híven tükrözik az iskoláinkban és közoktatásunkban kialakult gondolkodási szintet, a szakmai és tudományos munka színvonalát. Ez pedig sok kívánnivalót hagy maga után. Gyorsabb fejlődésre, az alkotómunka erőteljesebb kibontakozására van szükség. Halaszthatatlanná vált az eddigi fejlődés és a jelenlegi helyzet tudományos felmérése, értékelése. Csak ilyen alapon lehetne a kiadói tevékenységet távlatokban is helyesen megalapozni és irányítani. A gazdaságosság szempontjából is igen időszerű kérdés: *mire és hogyan költik a rendelkezésre álló szűkös eszközöket – mennyiben megokoltak és ésszerűek ezek a ráfordítások.* Minden szerkesztőségnek és kiadvállalatnak végeredményben meg kell okolnia a felhasznált (illetve igényelt) eszközök célszerűségét, be kell bizonyítania társadalmi indokoltságát. Ezt pedig elsősorban a kiadott folyóiratok, könyvek minőségével, pedagógiai értékével, az elmélet és gyakorlat fejlesztéséhez való hozzájárulásával lehet elérni. A kiadói tevékenységben is nagyobb felelősségre, tervszerűsége és összhangra volna szükség. Itt is nagyobb, termékenyebb együttműködést, ésszerű munkamegosztást lehetne megvalósítani minden szinten. Ez a más országokkal kialakított kapcsolatokra is vonatkozik. Ezáltal szélesebb lehetőségek nyílnának a nemzetközi együttműködésre, ami egyrészt az arra érdemes (számunkra hasznos) pedagógiai művek fordításában és jugoszláviai kiadásában jelentene előrehaladást, másrészt pedagógusaink és érdekelt intézményeink számára hozzáférhetővé válnának a pedagógiai, valamint a rokon tudományok legújabb vívmányai, a külföldi kutatások eredményei, az oktatásügyben végbemenő változásokból leszűrhető értékes tapasztalatok. Okos ember nemcsak a saját kárán és tapasztalatain, hanem a másokén is tanul.

Mivel segíthetnénk elő a kutatómunka fejlődését és a tudomány alkalmazását?

Ebben az irányban az utóbbi években tettünk bizonyos erőfeszítéseket. Ezeket kellene intenzívebbé tenni és kiszélesíteni.

A köztársasági és tartományi pedagógiai (oktatásfejlesztő) intézetekben, majd a községekben (regionális) pedagógiai intézetekben is folytatni lehetne a *tanulmányi osztályok* (munkarészlegek) kialakítását, illetve a meglévő bővítését. Bennük alosztályokat lehetne létesíteni egy-egy meghatározott kérdés (témakör) tanulmányozására, az egyes munkacsoportokban pedig specializált szakembereket és tudósokat (külső munkatársakat) alkalmazni. Mivel ezekben az osztályokban elsősorban elemző munka folyna, ami egyben a tudomány magasabb szintű alkalmazását is magában foglalja, szoros kapcsolatot kellene kiépíteniük a tudomány bázisaival (a pedagógiai, pszichológiai és más kutatóintézetekkel), valamint a kiemelkedő gyakorló pedagógusokkal, tanügyi tanácsosokkal, iskolavezetőkkel, tudósokkal. E célból rendelkezniük kellene az ilyen szakemberek nyilvántartásával – témakörök, illetve a szakemberek munka- (vagy) kutatási területei szerint. Az oktatásfejlesztő intézetek és ezek a tanulmányi osztályok jelentős szerepet játszhatnának az újabb kutatások kezdeményezésében, valamint a tudomány terjesztésében – megfelelő információk és ajánlatok kibocsájtása által.

Az utóbbi évtizedekben sokszor „visszasírtuk” már a hatvanas években megszüntetett *kísérleti és mintaiskolákat* (a kettő nálunk leggyakrabban „egybeolvadt”), de csak nemrég tettek bizonyos lépéseket ilyen iskolák, mint a pedagógiai kutatómunka fontos bázisainak, az újbóli létesítésére. A mintaiskolák amennyiben ilyeneket is létesítenek, elsősorban a tudomány terjesztését, alkalmazását, a különböző újítások (innovációk) bemutatását szolgálják.

Ilyen iskolákra vitathatatlanul szükségünk van, azonban fejlődésünknek egy valamivel magasabb fokán – remélhetőleg még ebben az évtizedben – el kellene érni, hogy oktatási-nevelési intézményeink jó része időlegesen valamilyen újítási törekvésnek vagy kísérletezésnek váljék a műhelyévé – melegágyává.

A tudományfejlesztés egyik legfontosabb előfeltétele – az erre fordított eszközök és a korszerűen szervezett, a gyakorlattal szoros kapcsolatban álló kutatóintézetek, kutatócsoportok (részlegek) mellett – a személyi tényező: a hivatása (vagy elhivatottsága) magaslátán álló *tudós* (tudományos munkatárs).

A megfelelő tudományos fokozattal rendelkezők (doktorok, magiszterek) száma évről évre jelentősen növekszik, csak hogy a pedagógiában ezen a téren is lemaradás tapasztalható (a múltban egyes pedagógiai karok ezt a fontos funkciójukat többé-kevésbé elhanyagolták), aminek a káros következményeit most érezzük. Nem elegendő azonban a tudósok, avagy potenciális tudósok számát mennyiségileg növelni (bár itt a mennyiség feltétlenül tartalmaz minőségi elemeket is, hiszen legmagasabb szintű, legösszetettebb munkát végző káderek képzéséről van szó). Itt a legfontosabb: minél tökéletesebben eleget tenni a minőségi követelményeknek. Nekünk manapság minél több *komplett*, a tudományt szívügyének tartó és azt fejleszteni képes tudósra, alkotóra van szükségünk, aki az alapvető intellektuális képességek, a kreativitás mellett bizonyos erkölcsi tulajdonságokat és attitűdöket is magában hordoz. Ezek közül a magas fokú lelkiismeretességet, felelősségérzést, önállóságot, bátorságot, a saját tudományos munkájával szemben is megnyilvánuló bíráló szellemet tartom a legfontosabbnak. Az e téren előforduló aggasztó jelenségek közül a legkárosabbnak viszont azt tartom, amikor egyesek a tudományos munkásságukat kizárólag saját érvényesülésük szolgálatába állítják, és amikor ez a társadalmilag annyira fontos, fejlődést meghatározó tevékenység a zsarolás és az „adásvétel” tárgyává, s öncélú munkává válik.

A pedagógia és általában a társadalomtudományok fejlesztésének alapfeltételei közül (az említettek mellett) a következőket emelem ki:

- a tudományos kutatómunka és kutatás eredményeinek követését és értékelését – a folyamatos követés és értékelés rendszerének kialakítását,
- a tudományos bírálat, illetve a tudomány bírálatának fejlesztését, valamint
- a tudomány és a politika közötti helyes viszony megalapozását.

Ez utóbbi kérdés már több elmélkedésnek és vitának volt a tárgya – egyik központi problémája. Elméletileg ezt a viszonyt már rég helyesen határozták meg. Kapcsolatukat a szoros együttműködésnek kellene jellemeznie. A tudomány jó alapot, támpontot nyújthat a politikának a fejlesztési stratégia kialakításában és megvalósításában, az egyes akciók és intézkedések elméleti megalapozásában, a döntéshozatalban. Ehhez azonban legalább két előfeltételre van szükség: 1) hogy a politika ezt a segítséget, támpontot valóban igényelje,

és 2. hogy a tudomány képes legyen funkciójának betöltésére. A tudomány több kiemelkedő képviselője (N. Pašić, R. Ratković és mások) felhívták a figyelmet arra a veszélyre (és gyakorlatra), hogy bizonyos technobürokratikus erők – amelyek gyakran a tudomány segítségével igyekeznek saját, többször igen kétes értékű elgondolásaikat alátámasztani – arra törekszenek, hogy a tudományt a napi politikának rendeljék alá. Ennek sokszor igen káros következményei vannak. Az ilyen helytelen viszony kialakulásához két „félre” van szükség: aki ezt igényli, vagy erre a tudományt kényszeríti, és aki az ilyen alárendeltségi állapotot elfogadja, tolerálja. Tehát ebben is kifejezésre jut a „tudomány elkötelezettjeinek” erkölcsi arculata, önállósága. Az említett feltételek biztosítása és a megfelelő lékör kialakítása, valamint a tudomány nagyobb megbecsülése magával hozza ezeknek a kérdéseknek a megoldását is, és távlatot nyit majd nemcsak a tudomány, de a pedagógia gyorsabb fejlődésének is.

Harmadik stratégiai irányzat és cél: *A munka szabad cseréjére alapozott új társadalmi-gazdasági viszonyok kialakítása az oktatásban*

Ennek az alkotmányos elvnek az alkalmazásával a közoktatás a társadalmi reprodukció szerves részévé válik majd, és végre megvalósul az oktatás egyenjogú helyzete a társadalmi munkában. Ezt új értékek létrehozásával, a termelékenység növekedéséhez és az általános társadalmi fejlődéshez való hozzájárulásával, valamint a dolgozók, az emberek egyéni és közös képzési-nevelési szükségleteinek, igényeinek kielégítésével érheti el. Tehát a szabad munkacsere tökéletesebb alkalmazása magában hordozza az oktatás nagyobb hatékonyságáért és adaptivitásáért folyó harcot, erőfeszítéseket is.

Az ilyen viszonyok kialakítása sok akadályba és nehézségbe ütközik. Mindenekelőtt az ún. költségvetési mentalitás kiküszöbölésére kell törekedni az oktatás finanszírozásában, de ugyanakkor az e téren megnyilvánuló (más) ellentmondások és torzulások ellen is határozottabb harcot kell folytatni. A cél világosan áll előttünk: *az oktatás finanszírozásának, a jövedelemszerzésnek és elosztásnak olyan rendszerét kell kialakítanunk, amely amellett, hogy serkentőbb lesz, az intenzív oktatásfejlesztést is szolgálja.* Ez magában foglalja a szükséges tárgyi és nyagi feltételek biztosítását, a rendelkezésre álló, de fokozatosan növekvő eszközök előteremtését, és a *szolidaritás elvének* következtesebb alkalmazását – különösen az általános képzésben.

Az oktatásfejlesztés felsorolt alapvető stratégiai irányzatai és céljai mellett fel lehetne még sorolni néhány olyan, szintén igen fontos és időszerű célt, amely az ország egyes köztársaságainak, tartományainak és nagyobb régióinak sajátosságait, törekvéseit tükrözi.

A soknemzetiségű Vajdaságban, de Jugoszlávia más területein is, rendkívül jelentős, permanens jellegű fejlesztési célnak számít:

– *a nemzetiségi, és azon belül a nyelvi (anyanyelvi) egyenlőség mind tökéletesebb biztosítása az oktatásban és nevelésben.*

Ezen a téren, az alkotmányban lefektetett jogoknak megfelelően, nagyarányú fejlődést értünk el, de ugyanakkor sok akadályt kell leküzdeni a fejlődés

egyenletes és minden területere kiterjedő biztosítása céljából. Nemcsak az anyajelvi oktatás megvalósításáról van itt szó, hanem mindazoknak a feltételeknek – személyi és tárgyi feltételeknek (tankönyv, kézikönyv és más segédletek) – az előteremtéséről is, amelyek a teljes egyenjogúság megvalósításának a szerves részét képezik. Ez csak a helyzet, a fejlődés állandó követésével, a felmerülő kérdések mélyreható elemzésével, tanulmányozásával, valamint az összes érdekelt szerv és szervezet aktív részvételével, mozgósításával érhető el. Eddigi fejlődésünk ezt meggyőzően támasztja alá.

Fejtegetéseimben nem ölelhettem fel az oktatásfejlesztésnek minden mozzanatát, kérdését. A felsorolt célok és feladatok is igazolják a kérdés bonyolultságát és társadalmi jelentőségét. Mi sok nemes feladatot tűztünk magunk elé az új, humanizmussal áthatott öngazgatási viszonyok kialakításában, a szocializmus építésében. Manapság, eddigi tapasztalatainkon, nehézségeinken okulva, világosabban áll előttünk, mint bármikor a múltban, hogy egy ilyen társadalom megvalósításához, az öngazgatás sokkal fejlettebb fokozatának az eléréséhez *a mainál sokkal korszerűbb és minden szempontból hatékonyabb, társadalmi igényeinknek, szükségleteinknek megfelelő, gyorsabban fejlődő közoktatási rendszerre – oktatásra és nevelésre van szükségünk.*

Rezime

Strategije i važniji ciljevi razvoja obrazovanja

U okviru studijskih razmatranja problematike razvoja obrazovanja, autor u ovom svom radu obuhvata tzv. *unutrašnju odnosno pedagošku reformu* – promene do kojih treba da dođe u životu i radu vaspitnoobrazovnih organizacija, počev od predškolskih ustanova sve do fakulteta. Polazi od toga da je na tom polju zaostajanje veoma evidentno, stoga je pokretanje određenih akcija neodloživo. Osnovni strateški pravci delovanja su sledeći:

1. Izrada dugoročne strategije razvoja obrazovne tehnologije koja bi se realizovala po utvrđenim fazama.

2. Osavremenjivanje izrade planova i programa obrazovnovaspitnog rada, što uključuje u sebe i razradu sistema ciljeva i zadataka, svojevrsne taksonomije ciljeva i pretpostavlja obogaćivanje teoretskih postavki na kojima se razvoj na tom polju može bazirati. U okviru usmerenog (profesionalnog) obrazovanja važan zadatak predstavlja razgovetnije, smišljenije definisanje obrazovnih profila, na osnovu kojih se zatim izrađuju nastavni planovi i programi.

Za usavršavanje postojećih i za izradu budućih nastavnih programa navodi određene smernice i predlaže konkretne mere.

3. Povezano sa sistemom ciljeva i zadataka, neophodno je razraditi i utvrditi i sistem sredstava koji bi obuhvatio sva nastavnikova i učenička pomagala – sredstva rada.

4. Obezbeđivanje jednakih mogućnosti, šansi za napredovanje učenika u sistemu obrazovanja povezuje sa rešavanjem njihovih socijalnih problema, kao i sa borbom protiv ostataka dualizma u obrazovanju. Prihvatanje i primena tzv. kompenzacionog modela u školovanju učenika bi osetno doprinelo realizaciji tog cilja i podizanju efikasnosti obrazovanja.

U drugom delu svog rada obrađuje one strateške pravce i ciljeve daljeg razvoja obrazovanja kojima se obuhvataju važniji *subjektivni i objektivni uslovi*, neophodno za ostvarivanje gornjih ciljeva, i to:

- obezbedjivanje kvalitetnog nastavnika u rukovodilaca, povezano time izgrađivanje savremenog sistema obrazovanja i usavršavanja nastavnog i drugog osoblja.
- intenzivniji razvoj naučnoistraživačkog rada i izdavačke delatnosti i
- izgrađivanje novih društveno-ekonomskih odnosa, baziranih na doslednoj primeni slobodne razmene rada i principa solidarnosti u obrazovanju.

Resumee

Die Strategie und wichtigere Ziele der Erziehungsentwicklung

Im Rahmen der studiosen Untersuchung der Probleme der Erziehung, bearbeitet der Verfasser die sogenannte *interne Pädagogische Reform* – die Änderungen, zu denen im Leben und in der Arbeit der Erziehungs- und Bildungsorganisationen, von den Vorschuleinrichtungen bis zu den Fakultäten kommen. Er weist darauf hin, dass in diesem Gebiet die Rückständigkeit besonders evident und daher das Unternehmen einiger Aktionen, unaufschiebbar ist. Die grundlegenden strategischen Richtungen der Aktion sind die folgenden:

1) Die Ausarbeitung der langjährigen Strategie der Entwicklung der Bildungstechnologie, die laut gestellten Phasen realisiert werden soll.

2) Zeitgemässe Ausarbeitung der Pläne, der Bildungs- und Erziehungsarbeitsprogramme, die die Ausarbeitung der Ziele und der Aufgabensysteme enthalten und die besondere Taxonomie der Ziele und die Bereicherung der theoretischen Feststellungen voraussetzt, die, die Entwicklung in diesem Gebiet befürworten können. Im Gebiet der gelenkten (professionalen) Bildung, ist eine wichtige Aufgabe, die klarere durchdachte Definition der Bildungsprofile ausmacht, auf Grund dessen die Bildungspläne und Programme ausgearbeitet werden können.

Der Verfasser führt bestimmte Richtlinien vor und schlägt konkrete Unternehmungen, für die Vervollkommnung der bestehenden und die Ausarbeitung der zukünftigen Bildungsprogramme vor.

3) Mit dem System der Ziele und Aufgaben, soll auch die Bearbeitung und Feststellung des Systems der Mittel durchgeführt werden, das alle Hilfsmittel der Lehrer und der Schüler – Arbeitsmittel – enthält.

4) Die Versicherung der gleichen Möglichkeiten für den Fortschritt der Schüler im Bildungssystem, ist mit der Lösung ihrer sozialen Probleme verbunden, sowie mit dem Kampf gegen Reste des Dualismus in der Bildung. Die Annahme des sogenannten Kompensationsmodells in der Schulung, würde viel zur Realisation dieses Zieles und zur Effektivität der Bildung beitragen.

Im zweiten Teil seines Artikels, bearbeitet Der Verfasser die strategische Richtungen und Ziele der weiteren Bildungsentwicklung; die die wichtige *subjektive und objektive Bedingungen* die zur Erzielung dieser Ziele unentbehrlich sind usw:

- Sicherstellung des qualitativen Lehr- und Verwaltungspersonals. Damit eng verbunden die Ausarbeitung des zeitgemässen Bildungssystems, sowie die entsprechende Erziehung der Lehrer und anderer Personen.

- Intensivere Entwicklung der Vissenschaftsarbeit und der Publikationen.

- Die Entwicklung neuer gesellschafts-ökonomischer Verhältnisse auf Grund der Durchführung des freien Arbeitsaustausches und des Solidaritätsprinzips in der Bildung.

Rehák László

KARDELJ HOZZÁJÁRULÁSA A SZOCIALISTA SZÖVETSEGGEL KAPCSOLATOS ELMÉLETHEZ ÉS GYAKORLATUNKHOZ

Kardeljnek a Szocialista Szövetséggel kapcsolatos érdeklődése, gyakorlati és elméleti tevékenysége általában jól ismert és nem szorul külön bizonyításra. Megjegyzendő, hogy Kardeljnek a Szocialista Szövetséggel, illetve elődszervezeteivel kapcsolatos gazdag elméleti és gyakorlati tevékenysége mindig a forradalom kibontakozásának és forradalmi-társadalmi rendünk továbbfejlesztésének, a széles tömegek mozgósításának és társadalomalakító tevékenységének, valamint a proletariátus és vezető forradalmi élcsapat-szervezetének, vagyis a vezető és irányító politikai erőnek a szolgálatában állt.

Ez a két alapvető tényező, amely gyakorlatilag minden forradalom lényeges sorskérdései közé tartozik, vagyis, a nagy tömegek mozgósítása és tömeges részvétele, valamint az élcsapatszervezet szerepének betöltése és megőrzése. Az első esetben mindig felmerül a nagy tömegek alkotó társadalmi öntevékenységének kibontakoztatási feladata, de egyben a vak öntörvényszerűség megfékezése és az adott korlátok közé való szorítása is. A forradalmi élcsapat történelmi szerepének betöltését illetően pedig a tömegekkel való kiterjedt kapcsolatteremtés igénye a fontos, de úgy, hogy az ilyen tömegkapcsolat kiépítése ne történjen a proletariátus történelmi szerepe és alapvető osztályérdekei rovására. Az élcsapatszerep megvalósítása egy másik véglet veszélyét is jelentheti. Azt, hogy a forradalmi élcsapat elhanyagolja tömegkapcsolatának ápolását és magába zárkózott, szektáns magatartást tanúsít. Ezért állnak szoros összefüggésben Kardelj elméleti munkáiban és gyakorlati tevékenységében a pártépítés és a Dolgozó Nép Szocialista Szövetségének (és elődszervezetei) kérdései. Ezért olyan lényeges Kardeljnek a Szocialista Szövetséggel kapcsolatos munkássága, a Jugoszláv Kommunista Párt, majd később a Jugoszláv Kommunista Szövetség munkaformáinak, szervezeti felépítésének és társadalmunkban betöltött szerepének elméleti megvilágítása és gyakorlati megvalósítása, amire a kevésbé jártasak nálunk nem figyeltek fel kellőképpen.

1. Szoros kapcsolat a Jugoszláv Kommunista Szövetség és a Szocialista Szövetség szerepének megvalósításában

Megállapítható, hogy Kardelj forradalmi munkásságának egész időtartama alatt folyamatosan foglalkozott a néptömegek szervezett tevékenységével a társadalom szocialista építése érdekében. Ezzel kapcsolatban Kardelj életművében jelentős helyet kapott a dolgozóknak mint a társadalmi viszonyok továbbfejlesztése hordozóinak szerepvállalása.

Ebben az összefüggésben hangsúlyozza Kardelj a Népfront, illetve a Szocialista Szövetség fontos szerepét a szocialista társadalmi viszonyok kialakításáért és továbbfejlesztéséért vívott küzdelemben, a dolgozók és általában a polgárok mindennapi tevékenysége kapcsán.¹ Ezért is szögezi le a Szocialista Szövetségről a JSZSZK alkotmánya, hogy „szocialista öngazgatási rendszerünkben a társadalmi-politikai tevékenység legszélesebb alapja”.²

Magának Kardeljnek a szocialista építés tömegbázisát biztosító törekvéseit jellemezve, a Jugoszláv Kommunista Szövetség Központi Bizottságának a JKSZ XII. kongresszusa elé terjesztett 1982 márciusában keltezett jelentése, amelyben bevezetőül értékeli a két kongresszus között elhunyt Tito és Kardelj életművét, többek között Kardelj életművének a már említett jellegzetességére is a következőkben tér ki:

„... Kimeríthetetlen alkotói energiáját és forradalmi lelkesedését arra összpontosította, hogy a demokratikus és a hazafias erők kiterjedt frontja révén életre keltse az új típusú párt titói vízióját, ami kapcsolatban áll a munkássággal, a parasztsággal és a haladó értelmiséggel. A forradalom mindegyik szakaszában kifejezésre juttatta a néptömegek alkotó erejében, a munkásosztály hatékonyságába és kezdeményezésébe vetett hitét. A forradalmi feladatok megvalósításakor ezért támaszkodott mindig azokra a társadalmi erőkre – mindegyik előtt a munkásosztályra –, amelyek saját osztályérdekből is képesek voltak a forradalmi változásokat valóban teljesíteni. Ezzel magyarázható tartós törekvése, kezdve az Osvobodilna Fronttól és a Dolgozó Nép Szocialista Szövetségének jelenkori szerepében megtestesükt hagyományaitól, hogy nemcsak érvényesíteni akarta, hanem szüntelenül elmélyíteni forradalmunk demokratikus tartalmát, biztosítani folyamatosságát.”³

Nem véletlen, hogy a Kardelj műveiből egy-egy témakört felölelő kötetek jelentős teret szentelnek a pártépítésnek, valamint a JKSZ munkamódszere fejlesztésének és a JKSZ új követelményeknek megfelelő helyének. Így a KSZ Tartományi Marxista Központjának induló sorozatában is elsőnek Tito tematikus kötete, másodiknak pedig Kardeljnek a JKSZ-nek forradalmi tevékenységére vonatkozó újabb keletű munkáiból jelentetett meg válogatást (Dr. Bogdan Trifunović válogatása), 1976-ban. A belgrádi Komunist Kiadói Központ hétkötetes Kardelj válogatott művei című kiadványában is – melynek szerkesztésébe a már nagybeteg szerzőt is bevonták – külön kötet (a VII. zárókötet) tartalmazza a Jugoszláv Kommunista Szövetségre vonatkozó leglényegesebb írásokat. Hasonlóan járt el hazánk további kilenc kiadvállalata is, amikor Kardeljnek az öngazgatásra vonatkozó legfontosabb írásait gyűjtötte kötetbe (a végrehajtó kiadó a szarajevói Svjetlost volt). 1979-ben a sorozat harmadik

kötetébe, az öngazgatású szocialista társadalom alanyi erői szűkebb témakörében jobbra a Kommunista Szövetségre vonatkozó írásokat jelentették meg (Ivan Bratko és dr. Arif Tanović recenzálták a válogatást).⁴

2. A jugoszláv forradalom osztálystratégiájának kimunkálásához és megvalósításához való hozzájárulás

Kardelj nemcsak a fegyveres harc idején, de azt követően is kitűnt a titói osztálystratégia tudatosításában. Ebben jelentős tapasztalatokat szerzett szűkebb pátriájában, még a tőkés Jugoszlávia időszakában, a JKP Tito vezetésével eltökélt és megvalósított antifasiszta népfront-politikájának életre hívásában, majd a népfelszabadító mozgalom politikai erősödéséhez való hozzájárulásával, a háborúban álló ország egész területén. Ezért érthető, hogy az Egységes Népfront első kongresszusán (1945 augusztusában) Kardelj tartotta a bevezető beszámolót.⁵

Ez a beszámoló a mai olvasó számára is sokat mond. Természetesen, ez a kongresszusi beszámoló nem az első jelentős írás, amelyben Kardelj részletezi a Tito vezette népfelszabadító mozgalom és az új Jugoszlávia kiépítésének szociális alapjait és osztálystratégiáját. Erről tanúskodik első háború utáni tanulmány- és cikkgyűjteménye, amely „Az új Jugoszlávia útja” címen jelent meg nemzeteink és nemzetiségeink nyelvén, többek között magyar nyelven is.

Nem túlzás a megállapítás, hogy Kardelj elméleti kutatásai és gyakorlati forradalmi tevékenysége végigkíséri a Népfelszabadító Front, majd az Egységes Népfront, illetve a Dolgozó Nép Szocialista Szövetségének egész fejlődési útját és társadalmi szerepének kialakulását.

Kardelj ebben a témakörben a Tito vezette Jugoszláv Kommunista Párt antifasiszta népfrontpolitikájának osztálystratégiájából indul ki, nevezetesen a munkásosztály osztályszövetségi politikájának kiépítéséből és szilárdításából. Ebből a szempontból – különféle változatban kifejtve – magyarázza a Szocialista Szövetség fontosságát, mert az tulajdonképpen szervezeti keret a munkások és parasztok osztályszövetsége számára. Ez az osztályszövetség, amely felöleli a többi dolgozó fölzárkózását is, meghatározó jelentőségű volt a fegyveres harc idején és az azt követő szocialista építés korszakában. Ennek az osztályszövetségnek a megvalósítása lényegesen kihatott a Jugoszláviában kialakult proletárdiktatúra formájára, és a maga módján reafirmálta a proletárdiktatúra egységes lényegi tartalmára, de a szükségszerű különféle megjelenési formáira vonatkozó lenini tanítást is. Ez az osztálystratégia biztosította nemcsak a dolgozók tömeges részvételét forradalmunk minden szakaszában, hanem ennek alapján a közvetlen szocialista demokrácia formáját is a nálunk létrehozott proletárdiktatúra rendszere számára.

Ez a körülmény nyilvánul meg a Népfelszabadító Hadsereg és partizán osztagok jellegében, de ez jutott kifejezésre a népfelszabadító bizottságok esetében is mint az új forradalmi hatalom szerveiben, illetve a háború befejeztével a népbizottságok belső társadalmi osztálytartalmában. Ezért volt forradal-

munk logikájával összhangban az öngazgatás rendszerének intézményes bevezetése 1950-ben, majd a döntéshozatal küldöttrendszerű bevezetése két évtizeddel később.

A szocialista építés, s ezt megelőzően a győzedelmes fegyveres forradalmi harc, valamint a szocialista építés távlatainak kutatása során állandóan a tömegek alkotóerejének felszabadítása, és ennek a felszabadult és mozgósított társadalmi erőnek a megfelelő irányba való egyengetése foglalkoztatja Kardelj elméleti vizsgálódásait és gyakorlati ténykedését – előtérben a saját körülményeink között létrejövő osztályszövetség-politikával. Ez a politika viszont szervezeti szempontból megköveteli a Szocialista Szövetség – valamikor a Népfelszabadító Front, illetve az Egységes Jugoszláv Népfront – szerepének a megfelelő fejlődési szakaszhoz való idomítását, illetve a munkásosztály forradalmi élcsapat-szervezetének megfelelő kiépítését és tevékenységi módszerét.

Kardelj gyakorlati és elméleti munkásságában politikai rendszerünk fejlesztése jelentős helyet foglal el. Behatóan és folyamatosan foglalkozik a Kommunista Szövetség kiépítésével mint társadalmi átalakulásunk egyik alapvető és meghatározó tényezőjével. Ilyen értelemben kell értelmezni azt is, amit Kardelj a Dolgozó Nép Szocialista Szövetségének – mint átfogó társadalmi-politikai szervezetnek – és a Kommunista Szövetségnek – mint forradalmi élcsapatnak – a viszonyáról ír.

Élete utolsó befejezett művében, amely politikai rendszerünk fejlődési irányzataival foglalkozott, majd a kiegészített második kiadásában, 1978-ban, erről a viszonyrendszerrel többek között a következőket írja (A fejezet címe: A Dolgozó Nép Szocialista Szövetsége mint a küldöttrendszer alkotó ereje):

„Az öngazgatási bázissal egybekapcsolódó társadalmi-politikai és más társadalmi szervezetek kölcsönös függősége a legnyilvánvalóbban a Dolgozó Nép Szocialista Szövetségében testesül meg. Ez a szervezet nemcsak arra való forma, hogy a közös politikai és társadalmi akciók demokratikus megállapítása céljából fogja össze őket, hanem mindenekelőtt annak formája, hogy fenntartsák az állandó kapcsolatot a dolgozók és a polgárok tömegeivel...

... Amíg azonban a Kommunista Szövetség társadalmi-történelmi szerepénél fogva elsősorban a szocialista társadalom fejlődésének eszmei és általános politikai problémái felé fordul, és így is kell tennie, addig a Szocialista Szövetségnek – noha neki is meg kell határoznia a szocializmus továbbfejlődésének eszmei-politikai problémáihoz való hozzáállását – mindenekelőtt a dolgozó tömegek és öngazgatási közösségeik érdekeinek megvalósításával kapcsolatos problémák felé kell fordulnia, és pedig a társadalom általános eszmei és politikai mozgásából és azoknak a társadalmi erőknél a tevékenységéből kiindulva, amelyek mindenekelőtt felelősek e célok megvalósításáért...”⁶

A Kommunista Szövetség és a Szocialista Szövetség viszonyát szemlélve jelen van ez utóbbi szervezet átfogó jellege, a dolgozók és polgárok sokaságának – s mint látni fogjuk, ezen szerep elmulasztását Kardelj külön rosszallja – egy frontba tömörítse, érdekeikkel és akarásaikkal együtt. Nemcsak mint egyének, de mint társadalmi-politikai és más társadalmi szervezetek tömörülését is szorgalmazza ez, azzal a célzattal, hogy összehangolva, vagy legalábbis közel hozva törekvéseiket és elvárásaikat, összefogva cselekedjenek.

Ezért is emlegette Kardelj már a 60-as évek végén a Szocialista Szövetséget a „szervezetek szervezeteként”, majd később – s ez a meghatározása általánosan meg is honosodott – mint a szervezett szocialista társadalmi erők közös frontját.

A már említett 1978-ban véglegesített politikai rendszerünk fejlődési irányáról írt tanulmánykötetében Kardelj többek között így fogalmazott: „Mint ilyenek a Dolgozó Nép Szocialista Szövetségének és a keretében működő összes társadalmi-politikai szervezetnek mindenekelőtt azért kell harcolnia, hogy a Szocialista Szövetség saját soraiba tömörítse a dolgozók és a polgárok legszélesebb tömegeit, tekintet nélkül eltérő ideológiai beállítottságukra.

Szocialista cselekvésünk a tudományos szocializmus marxista elméletén alapul. Ez azonban nem jelenti azt, jegyzi meg Kardelj, hogy a szocializmus csak az említett, illetve a tudomány ügye, s hogy csak a marxisták dolga. Ez mindenekelőtt a munkásosztály és a dolgozó tömegek ügye abban a gyakorlati harcban, amelyet osztály-, szociális, politikai, kulturális és más érdekeik érvényesítéséért folytatnak... Ezek szerint nem kell az embernek képzett marxistának lennie ahhoz, hogy ideológiai nézetei mindig és minden vonatkozásban összhangban álljanak a marxizmus ideológiájával, nem kell hogy az ember mindig egyetértésben legyen a többség véleményével, attól még lehet hű a szocializmushoz, mint társadalmi-gazdasági és politikai érdekei megvalósításának formájához. A lényeg az, hogy a dolgozók és a polgárok teljes demokratikus felelősséggel kapcsolódjanak be az öngazgatási demokrácia rendszerébe...”⁷

3. Követelmények, fogyatékoságok a Szocialista Szövetség szerepének megvalósításában

A szocialista öngazgatás politikai rendszerének továbbfejlesztése és ezzel kapcsolatban a Szocialista Szövetség szerepe, a felmerülő fogyatékoságok kiküszöbölése – a közvetlen környezetében dolgozók szerint – élete utolsó éveiben élénken foglalkoztatta Kardeljt. Szándékában volt erről a témáról egy átfogó esettanulmányt írni. De mielőtt szándékát megvalósíthatta volna, lényegesnek tartotta a Kommunista Szövetség helyzetét megvilágítani már kialakult és közvetlenül megvalósításra váró politikai rendszerünkben, mint a Szocialista Szövetség további fejlődésének kulcskérdését. Erre kiváló alkalom adódott, sőt szükség is mutatkozott, az 1974-es alkotmányt követő tapasztalatok leszűrésekor, illetve a politikai rendszerünket meghatározó alapokmány megvalósításának kezdeti szakaszát is elemző XI. pártkongresszuson (1978). Kongresszusi előkészítő anyagként írta Kardelj *A szocialista öngazgatás politikai rendszerének fejlődési irányai* c. tanulmányát. Nyilvánvaló, hogy ebben az esettanulmány-kötetben, amely annak idején közkézen forgott, és jelentős eszmei-politikai hatást gyakorolt, témáját elsősorban a Kommunista Szövetség szemszögéből tárgyalja a szerző. Így Kardelj tervének első részét sikeresen meg is valósította. Végleges szándékát azonban betegségének előrehaladása és korai halála megakadályozta, s így nem folytathatta politikai rendszerünk működésének vizsgálatát a Szocialista Szövetség fejlesztése szemszögéből.

Ez alkalommal nem térünk ki azokra az intelmekre, elemzésekre, amelyeket Kardelj élete utolsó éveiben közzétett a Szocialista Szövetség működésével kapcsolatban és annak érdekében, hogy megfelelően ellássa szerepét szocialista öngazgatási rendszerünkben. Ezúttal csupán két alapvető feladatkörre korlátozódunk: a Szocialista Szövetség tömegességének felfejlesztésére és ennek a követelménynek a KSZ részéről történő gyakori lebecsülésére; továbbá a Szocialista Szövetség tömegeket mozgósító szerepére, hogy ezáltal távlatot nyisson a dolgozók és polgárok egyéni és közös törekvéseinek.

Előreláthatólag záros határidőn belül alkalom nyílik részletesebben tárgyalni Kardeljnek a Szocialista Szövetségre vonatkozó ma is időszerű fejtegetéseit, ugyanis az öngazgatás elméleti és gyakorlati kérdéseivel foglalkozó ljubljanoi központ tanácsa már elhatározta, hogy hamarosan külön kötetben is közreadja Kardeljnek a Szocialista Szövetségre vonatkozó legfontosabb munkáit. A kötet szerkesztői dr. B. Trifunović, dr. M. Rožić és B. Tkačik. A könyv már 1984 első felében megjelenik,⁸ és valószínűleg alkalmat nyújt majd Kardelj Szocialista Szövetséggel kapcsolatos meglátásainak a bővebb ismertetésére.

Kardelj igen szókimondóan bírálja a Szocialista Szövetség tömegkapcsolatának lanyhulását, és kertelés nélkül mutat rá ennek okaira is 1978-ban véglegesített politikai rendszerünkről szóló esettanulmányában. Többek között a következőket szögezi le:

„Tény azonban, hogy a tömegeknek és a legszélesebb szocialista társadalmi erőknél ez a nagy szocialista szervezete társadalmunkban még nem foglalta el azt a helyet és szerepet, amelyre pedig rendszerünk demokratikus fejlődéséből következően egy ilyen szervezetnek szüksége van. Sőt még abból a helyzetből is kiszorult, amelyet magával a népfelszabadító felkeléssel és a forradalommal ért el társadalmunkban. Ennek következtében a szervezetnek – egyezsersmind a Kommunista Szövetségnek és más társadalmi-politikai szervezetnek is – lazábbá vált a kapcsolata a dolgozó tömegek mindennapi érdekeivel.

Véleményem szerint, folytatja Kardelj, ez a helyzet mindenekelőtt a kommunistáknak, illetve a Kommunista Szövetség fórumainak e szervezet iránti ingadozó, tartózkodó, gyakran pedig téves magatartásából következik. Azt hiszem, túlzás nélkül állíthatom, hogy a Szocialista Szövetség társadalmi szerepének, valamint a Kommunista Szövetség e szervezettel kapcsolatos feladatainak lebecsülése igen elterjedt jelenség a Kommunista Szövetségben, és pedig nem is csak a széles körű tagságban. Ez a lebecsülés pedig odavezet, hogy a Kommunista Szövetség szervezetei és bizottságai igen gyakran passzívan viszonyulnak a Szocialista Szövetség társadalmi szerepének és feladatainak megvalósításához, néha meg szinte afféle konkurens szervezatként kezelik.

A Szocialista Szövetség társadalmi funkciójához való helytelen viszonyulás következményeként a Kommunista Szövetség tagjainak jelentős része, különösen a társult munkából valók, nem kapcsolódnak be a Szocialista Szövetség és más társadalmi-politikai szervezetek tevékenységébe a helyi közösségekben és a községekben. Passzivitásukat gyakran elfogadhatatlan tételekkel próbálják igazolni, mondván, hogy a kommunisták nem kötelesek „két fronton” tevékenykedni, és hogy a Kommunista Szövetségnek állítólag az a feladata, hogy utasí-

tásokat adjon a Szocialista Szövetségnek a munkára, majd mérje fel, hogyan keltek ezek életre a valóságban...⁹

A Szocialista Szövetség állandó távlatokat feltáró szerepét, amely szerep ma, és a jövőben is időszerű marad, Kardelj még 1953-ban, a Jugoszláv Népfront IV. kongresszusán (ekkor változtatja nevét a Dolgozó Nép Szocialista Szövetségére) ismertette. A Népfront és a Dolgozó Nép Szocialista Szövetsége című beszámolója (A DNSZSZ soron levő feladatai alcímmel) a távlatok feltárásának állandó és múlhatatlan feladatáról szól, természetesen ezt nem a kimondott vagy leírt szavakra zsugorítva, hanem intézkedések foganatosítását, célkitűzést és elérést is értve ezen. Ezzel kapcsolatban a most is időszerű megállapításokat teszi a szerző: „...Amennyiben képesek leszünk a munkásosztály előtt és a dolgozó tömegek előtt szüntelenül feltárni fejlődésünk világos távlatait, és amennyiben saját tapasztalataik alapján megbizonyosodnak, hogy ezek a távlatok gyorsabban vagy lassabban valóra válnak – ami az általunk nem mindig uralt körülményektől függ –, csak akkor lesznek ezek a tömegek felkészült és önkezdeményező részvevői a szocializmusépítés nagy művének, a mindenmű szocialistaellenes irányzattal szembeni harcban. Amennyiben mindig megtaláljuk a harc és tevékenység olyan módozatait, amelyek megfelelnek a tömegek tudatának és felfogásának, képesek leszünk ennek a tudatnak kialakításában tényező lenni és a dolgozó tömegek társadalmi tevékenységét irányítani – ami végérvényesen minden politikai tevékenységünk legfőbb célja is...¹⁰

Zárógondolatként megállapíthatjuk: Kardeljnek a Szocialista Szövetséggel kapcsolatos elméleti és gyakorlati munkássága egész forradalmi alkotó tevékenységén végigvonul. Életműve a Szocialista Szövetségnek, ennek a lényeges és nélkülözhetetlen társadalmi-politikai szervezetnek nemcsak történelmét, fejlődését és kialakulását világítja meg, hanem még sokáig számtalan útmutatást is tartalmaz jelenlegi és jövőbeli fejlődésünkhöz.

Jegyzetek

- ¹ Lásd: „Informacije” Jugoslovenskog centra za teoriju i praksu samoupravljanja Edvard Kardelj; Ljubljana, godina IV, broj 1, septembar 1983. str. 15–16 (direktor: Borisav Lazarević, urednik Ilija Globačnik).
- ² Vajdaság Szocialista Autonóm Tartomány Alkotmánya; A Szerb Szocialista Köztársaság Alkotmánya; A Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaság Alkotmánya – A VSZAT Hivatalos Lap kiadása; Novi Sad, 1977. (A JSZSZK Alkotmánya; Bevezető rész, Alapelvek, VIII. rész, 3. bekezdés), 287. oldal.
- ³ A Kommunista melléklete (megjelent a Magyar Szó) A JK SZ Központi Bizottságának jelentése..., Belgrád 1982. március, 9. oldal.
- ⁴ Edvard Kardelj: Savez Komunisti Jugoslavije u revolucionarnoj akciji; Politička teorija i praksa, knjiga 2; Centar PK SKV za političke studije i marksističko obrazovanje; Novi Sad, 1976, str. 298. Edvard Kardelj: Savez Komunisti Jugoslavije, Izbor iz dela VII; Izdavački centar Komunist; Beograd, 1979. str. 489. – Edvard Kardelj: Samoupravljanje; 3 knjiga, Subjektivne snage u samoupravnom socijalističkom društvu; Izdavači: „Svjetlost“ (izvršni izdavač), Državna

založba Slovenije, „Mladost“, „Prosveta“, „Pobjeda“, „Rilindja“, „Matica srpska“, „Misla“, Vojno izdavački zavod; Sarajevo, 1979, str. 436.

- ⁵ A Jugoszlávia Népfrentjának jellege, politikája és feladatai (Beszámoló Jugoszlávia Népfrentja I. kongresszusán); először könyv alakban megjelentetve: Edvard Kardelj: Put nove Jugoslavije 1941–1945; Kultura, Beograd–Zagreb, 1946, 79–112. oldal.
- ⁶ Edvard Kardelj: A szocialista öngazgatás politikai rendszerének fejlődési irányai. Második bővített, átdolgozott kiadás; Forum Könyvkiadó; Újvidék, 1982, 273. és 277. oldal.
- ⁷ Uo. 279–280. oldal.
- ⁸ „Informacije” Jugoslovenskog centra za teoriju i praksu samoupravljanja Edvard Kardelj; Ljubljana, godina V, broj 1, januar 1984, str. 5.
- ⁹ Edvard Kardelj: A szocialista öngazgatás politikai rendszerének fejlődési irányai. Második, bővített, átdolgozott kiadás. Forum Könyvkiadó; Újvidék, 1982, 273–274. oldal.
- ¹⁰ Edvard Kardelj: Razvoj i uloga Socijalističkog saveza radnog naroda Jugoslavije; Politička teorija i praksa, knjiga 15; Centar PK SKV za političke studije i marksističko obrazovanje; Novi Sad, 1980, str. 143.

Rezime

Kardeljev doprinos teoriji i praksi vezane za Socijalistički savez

U svom radu autor ukazuje da je opšte poznato da u životnom delu interesovanje Kardelja za praktična i teoretska pitanja vezana za Socijalistički savez zauzima jedno od istaknutih mesta. Manje upućenima nije uvek dovoljno poznato koliko se Kardelj bavio i pitanjima izgradnje revolucionarne avangardne organizacije radničke klase, formiranjem adekvatne metode delovanja datog perioda socijalističke izgradnje u nas i odgovarajućeg mesta Saveza komunista, ranije KPJ, u našem političkom sistemu neposredne socijalističke demokratije.

Ovo intenzivno interesovanje i za Socijalistički savez i za Savez komunista u praktičnom delovanju i u teoretskim istraživanjima Kardelja ima svoju čvrstu unutrašnju logiku. Kardelj je uložio Socijalističkog saveza radnog naroda, odnosno njegovim organizacijama – prethodnicima, uvek prilazio sa gledišta priprema, odvijanja oružane faze socijalističke revolucije i njene pobeđe, kao i problematici revolucionarnog preobražaja našeg društva i društvenih odnosa, u uslovima relativno mirnih uslova izgradnje socijalizma.

Ovaj revolucionarni proces društvenog preobražavanja koliko da u našim uslovima ima svoje specifičnosti ipak je određujuća pozicija radničke klase i njene avangardne revolucionarne organizacije. Zato i ostvarivanje Titove klasne strategije revolucije, čija je osnovna društvena sadržina klasni savez radničke klase i seljaštva, a organizacioni okvir Antifašistički narodni front, pa Narodno oslobodilački front, Jedinствeni narodni front u prvim posleratnim godinama, pa na kraju Socijalistički savez radnog naroda – tesno se povezuje sa odgovarajućom organizacijom i delovanjem Saveza komunista.

Autor u svom radu baš naglasak stavlja – polazeći od Kardeljevog životnog dela, citirajući nekoliko karakterističnih izjašnjavanja našeg istaknutog marksiste – na organsku tesnu povezanost Socijalističkog saveza i Saveza komunista u ostvarivanju svojih uloga u našem društvu, doprinos Kardelja u razradi i ostvarivanju klasne strategije jugoslovenske revolucije i neke slabosti i zahteve u ostvarivanju uloge Socijalističkog saveza koje ističe Kardelj a koje će duže još biti aktuelni u našem društvenom razvoju.

Summary

Kardelj's Contribution to the Theory and Practice Concerning Socialist Alliance

Practical and theoretical questions concerning the Socialist Alliance had often been treated by Kardelj. To some people it is not known how much Kardelj dealt with the problems of creating the revolutionary organisation of working class, finding an adequate method of creating the socialist system, finding the right place for the League of Communists in our political system of socialist democracy.

The great interest that Kardelj had for the Socialist Alliance and the League of Communists has a logical explanation. He approached this problem having in mind the important role of these organisations in preparing and carrying out the armed revolution and escorting the socialist transformation.

Even though this transformation is a specific one, the position of the working class and its avanguard revolutionary organisations is the most important indicator of it. That is why Tito's class-strategy having for its base the unity of working class and peasants through the organisations such as: Antifascistic front of people, Front of national liberation, United front of people, and at the end Socialist Alliance, is connected with the organisation and activity of the Communist League.

The author points out the importance of the unity of Socialist Alliance and the League of Communists – quoting some characteristic thoughts of our outstanding marxist. He also points out the importance of Kardelj in working out and carrying out the strategy of Yugoslav revolution and in discovering some of the weaknesses of the Socialist Alliance that still exist.

Bunyik Zoltán

BOLYAI JÁNOS ÚJ VILÁGA

Bevezetés

150 évvel ezelőtt Bolyai János, a hányatott életű erdélyi lángész, rést ütött az évezredes térszemléleten és új horizontokat tárt a hivatásos geometerek elé. A geometriakutatás számára termékeny évtizedek következtek. Erre az időszakra esik a ma már klasszikusszámba menő, nemeuklideszi geometriák megalkotása is, melyek pár évtized múlva a relativitáselméletben fizikai alkalmazást is nyertek.

Bolyai János a magyar tudomány legkiemelkedőbb alakja s az egyetemes magyar kultúra világviszonylatban is igen megbecsült képviselője. Ennek ellenére szellemi arcképe hiányosan, tévesen van meg a köztudatban. Felfedezése, a nemeuklideszi geometriák világa pedig a szakemberek fellegvárának számít. A legjelentősebb magyar tudományos felfedezés 150. évfordulója kiváló alkalom ezen mulasztások bár részleges pótlására. Azonban Bolyai János felfedezésének matematikai és filozófiai jelentőségét ecsetelni a nemeuklideszi geometriák elvi alapjainak ismerete nélkül szinte lehetetlen feladat.

A geometriához nem vezet királyi út, mondta Euklidesz, az ókor nagy geometere, Ptolemaiosz Lagosz uralkodónak, mikor ez utóbbi megkérdezte tőle, meghallgatván egyik előadását, vajon a geometria tanulásának nincs-e rövidebb és könnyebb módja. Euklidesz megállapítása időállónak bizonyult, hisz érvényes a nemeuklideszi geometriákra is. Aki azonban nem sajnálja a fáradságot az összpontosított logikai gondolkodásra, végigjárhatja a geometriák keletkezésének útját, csupán a középiskolai matematikai ismeretekre támaszkodva. A matematikai formalizmus és a szigorú bizonyítások mellőzése e munkában a könnyebb járhatóságot hivatott elősegíteni. Hogy ilyesmi lehetséges, arról Rényi Alfréd, ismert magyar matematikus, szavai győzhetnek meg leginkább: nincsen matematikai botfűlőség; aki képes logikusan gondolkodni, eljuthat a matematikában addig, ameddig az érdeklődése tart.

A nemeuklideszi geometriákkal ismerkedve szembekerülünk majd néhányszor a „tévedhetetlen” józan ésszel. Emlékezzünk ilyenkor Albert Einstein

következő mondatára: „A józan ész tulajdonképpen a gondolkodásunkban 18 éves korunkig egymásra rakott előítéletek halmaza.”

1. A görög csoda

„...csodálatos dolog, hogy az ember egyáltalán képes elérni a tiszta gondolkodás bizonyosságának és tisztaságának olyan fokát, mint első ízben a görögök a geometria területén.”

Albert Einstein

„...a görög geometriai felfedezések kiemelkedő eredményeihez hasonlót nem találunk széles e Földön.”

Lánczos Kornél

A térbeli formák és viszonyok tudatosodása az emberi fejlődés legkorábbi szakaszában kezdődött. Ezt az tette lehetővé, hogy az ember passzív viszonyulását a természethez aktív hozzáállás váltotta fel. A gyűjtögetés, vadászat és halászat helyébe a földművelés lépett. Ez pedig együtt járt a letelepedéssel, a lakóhelyépítéssel, az edénykészítéssel. S itt már szükség mutatkozott a térbeli viszonyok ismeretére, a szimmetria és az egyenlőség felismerésére, az összehasonlítás által történő mérésre. A csodálatos és izgató csillagos égbolt nyílt könyvként kínálta a szakasz, a háromszög, a négyyszög megismerését.

A nagy folyók völgyében megjelentek a központosított államhatalmú keleti civilizációk: Egyiptom, Mezopotámia, India, Kína. Ezekben az ember már összetettebb tevékenységekre kényszerült: gátépítésre, csatornaásásra, földmérésre, építkezésre, naptárkészítésre. Mindezen tevékenységeknél a gyakorlati cél elérése volt a mozgatóerő, habár lassanként esztétikai kritériumok is fölmerültek, főleg az építkezésnél és edénykészítésnél. A kezdetben ugyanazt a feladatot is mindig más-más módon végezték, lassanként azonban a jobb eredményt adó módszerek terjedni kezdtek, s a munkavégzés egyre tökéletesedett. Mikor már olyan módszer állt rendelkezésre, mely teljesen kielégítette a gyakorlati elvárásokat, akkor receptszerű szabályok alakjában előbb szóban, majd írásban is generációról generációra szállt. E kor embere minden egyes problémát a maga konkrét megjelenési feltételei közepette oldott meg, kipróbált szabályok alkalmazásával, és semmilyen absztraháló tevékenységet sem végzett, mert ennek szükségét nem is érezte. A legösszetettebb feladat, melynek elvégzésére az egyiptomiaknak pontos utasításaik voltak, a csonka gúla térfogatának számítása volt. Az ilyen tudás, mely csupán utasítások sorozatából állt, és kizárólag gyakorlati célokat szolgált, nem tekinthető még tudománynak.

Magasabbrendű, absztrakt tudásra először az ógörögök tettek szert. A görögök gazdasági és társadalmi fejlődésének felgyorsulása időszámításunk előtt 1000 körül szerencsés módon egybeesett az ókori keleti civilizációk hanyatlásával. A gazdasági és társadalmi életnek a társadalmi tudatban való tükröződése által megjelent az ógörög kultúra. Gyorsan fejlődve, s hamar kikerülve a gyakorlat akkor még szűk látóköréből, e kultúra néhány száz év leforgása alatt olyan magasságokig emelkedett, és olyan eredményeket hozott, melyek előtt

még ma is elképedve állunk, hisz ily rövid idő alatt a történelem ilyen roppant fejlődést még nem produkált. A görög csoda csúcspontja a geometria volt. Hogyan vált az egyiptomi utasítás-geometria olyan ragyogó, kristálytisza elméletté, melyhez még kétezer év múlva sem akadt semmi lényeges hozzáfűz-nivaló?

A milétoszi kereskedőt, Thaleszt, ki utazásai során megismerte az egyiptomi és mezopotámiai eredményeket, kétségkívül még gyakorlati célok vezérelték a természet vizsgálatában. Őt azonban már nemcsak a „hogyan”, hanem a „miért” is érdekelte. A gazdasági gondoktól és a vallástól függetlenített görög gondolkodók olyasmiről elmélkedhettek, ami a kizárólagosan gyakorlati beállítottságú egyiptomiaknál fel sem merülhetett volna. Az egyiptomi eredmények és módszerek közt a görögök gyorsan észrevették a hasonlóságot, majd a hasonló objektumokat és módszereket csoportosítva közös tulajdonságokat véltek bennük felfedezni, s így jöttek létre az általános fogalmak (pont, egyenes, szög) és a bizonyítási módszerek.

Már Thalesz is észrevette, hogy egyik ismeretből következik a másik, Hipokratesz pedig már tudatosan próbálta az egyszerűbb segítségével az összetettet bizonyítani. Ismerve a görög gondolkodók éleselmjűségét nem csodálkozhatunk azon, hogy hamar rájöttek arra, miszerint mindent azért nem bizonyíthatunk. Minden bizonyításhoz tudvalevően fel kell valami egyszerűbb állítást használni, ennek bizonyításához pedig valami még egyszerűbbet. Ezt a láncolatot pedig vég nélkül nem építhetjük, hisz a legegyszerűbb állítások bizonyításához már nem lenne mit felhasználni. Így jutottak a görögök az axióma, ezen legegyszerűbb állítás, fogalmához, melyet a *circulus vitiosus* elkerülése végett bizonyítatlanul fogadtak el. Ennek egyrészt szükségét érezték, mert enélkül nem lehet logikailag kifogástalan deduktív elméletet kiépíteni, másrészt a bizonyítás hiánya nem is nagyon zavarta őket, mert ezek jórészt szemmel látható igazságok voltak számukra. Ezekre alapozva fejtették ki azután koncentrikus körök alakjában az egész elméletet, mégpedig úgy, hogy egy állítás bizonyítására csak az axiómákat vagy a már előbb bebizonyított állításokat lehetett felhasználni. Egy szem idegenkedés azért lehetett bennük a bizonyítatlan állítások iránt, hisz arra is törekedtek, hogy semmivel sem több axiómát vegyenek kiindulópontul, mint amennyi feltétlen szükséges. Természetesen arra is vigyáztak, hogy a kijelölt axiómák között ne legyen ellentmondás, mert jól tudták, csak kifogástalan alapokra szabad építeni.

Ezen problémákkal az ókor legnagyobb matematikusai foglalkoztak: Arhimédész, Eudoxosz, Euklidesz, Apolloniosz. Nevükhöz fűződik az első szaktudomány megjelenése, a geometria és a matematika kiválása a filozófiából, időszámításunk előtt 300 körül. Ők már tiszta elméleti tudást akartak, a tapasztalat nem volt sem indítóok, sem cél, a tudományt a maga igazáért és szépségeért öncélúan művelték. Mikor Euklidesztől egyik tanítványa megkérdezte, mi haszna származik a geometria tanulásából, Euklidesz szolgáját intette: adj ennek a fiúnak a pénzesládából, mondta, hadd lássa hasznát annak amit tanul. Még Arhimédész, a minden idők legnagyobb „alkalmazott” matematikusa is fizikai és technikai ténykedését másodrangúnak tartotta, és semmilyen feljegyzést sem hagyott hátra róla.

Míg a görög materialista filozófia nem gyakorolt nagy hatást a görög geometriára, annál inkább az idealista irányzat, főleg Pütagorasz és Platon révén. A platonai filozófia nyomán az igazi, valóságos objektumoknak a görögök a háromszöget, a négyzetet tartották, a tapasztalati formák csak ezek tökéletlen utánzatai voltak számukra, egyféle árnyékvilág. Az elméletileg bebizonyított tudást mindig nagyobb értékűnek tartották az észlelésnél, mert ez utóbbi esetben, úgy vélték, csak a valóságos objektumok másairól szerezhetnek megbízhatatlan tudást. A geometria művelése számukra igazsághódolást és istentiszteletet jelentett (ez utóbbit főleg a pütagoreusok számára). A valóságból absztrahált, számukra létezőnek tartott objektumokon túl azonban nem tartottak szükségesnek további általánosítást. A platonai filozófia szerint ugyanis az ideák világának árnyképe az a világ, amit mi közvetlenül észlelünk. Tehát ahogyan az ideák a valóság absztrakciói voltak, ugyanúgy a geometria egy idealizált tér tudománya volt, melyet szoros szálak fűztek a tapasztalati térhez, s onnan elszakadni nem tudott.

Ilyen körülmények között jött létre Euklidesz életműve, a 13 részes *Elemek*, az ókor legnagyobb tudományos eredménye, a deduktív módszer mintaképe, s az elkövetkező kétezer év geometriai tankönyve. Euklidesz e mű írása közben rendszerezte a geometria addigi eredményeit. Művében helyet kapott a kor három legjelentősebb matematikai felfedezése is: az arányelmélet, a szabályos testek elmélete és az összemérhetetlen szakaszok elmélete. Euklidesz azonban elődeitől szigorúbb felépítést adott művének, a bizonyításokat finomította, a hibákat kiküszöbölte. Az *Elemek* azon kevés antik könyv között van, amely csaknem teljes egészében fennmaradt.

A nagy keleti civilizációktól nyilván más népek is tanultak. A görögökhöz mérhető tanítványok azonban nem akadtak. Hogy ez miért volt így, nehéz évezredek múltán megválaszolni, de Lánosz Kornél megállapításával mindenképpen egyetérthetünk: „A görög szellemnek vele született tehetsége volt az elméleti gondolkodásra.”

A görögöket közvetlenül követő népek között már nem volt egyetlen jelentősebb filozófus vagy természettudós, ez még a rómaiakra is vonatkozik, pedig rendelkezésükre állott az egész görög kultúra hagyatéka. E két nép közti különbséget megvilágíthatja a következő történet is. A Szirakúzákat elfoglaló rómaiak egyik katonája, betörve az idős Arhimédesz házába, egy öregembert látott rajzai fölé görnyedve, ki ezt kiáltotta: „Ne zavard a köreimet!” A katona szakszerűen tudott ölni, mivel csak erre tanították. Whitehead angol filozófus erre megjegyezte: „Egyetlen rómat sem ért a halál geometriai gondolkodás közben.”

2. Új geometria születik

„Nem tudom minek tűnhetek a világ szemében; én azonban a tengerparton játszó gyermekként látom magam, akét szórakoztat, ha időnként egy-egy simább kavicsot vagy szebb kagylót talál, s közben az igazság nagy óceánja teljesen ismeretlenül terül el előttem.”

Isaac Newton

A százötven évvel ezelőtt felfedezett hiperbolikus geometria nem csak azért jelentős, mert mint az első nemeuklideszi geometria megdöntötte az euklideszi geometria több mint kétezer éves egyeduralmát. Ennek a felfedezésnek mélyebb jelentősége is van: gyökeresen változtatta meg az ember térszemléletét. Kiderült ugyanis, hogy a tapasztalati tér nem az egyedüli elképzelhető tér, sőt nem is az egyedüli létező tér.

Kétezer évig geometrián Euklidesz művét, az *Elemeket* értették, mely egyébként a Biblia után a legtöbb kiadást (kb. 1700) megért könyv. A letűnt századok matematikusai, de főleg az utolsó, csiszolgatták, javígtatták, toldogatták Euklidesz geometriáját olyannyira, hogy a mai olvasó már alig értené meg az *Elemeket*. A mai euklideszi geometria azonban elvi szempontból mégsem tartalmaz semmi többet Euklidesz művénel.

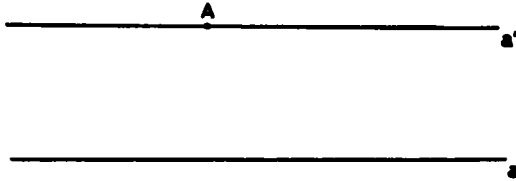
Az euklideszi geometria, mint majdnem minden matematikai elmélet axiomatikusan van fölépítve. Euklidesz csupán 10 axiómát használt, ezek közül azonban néhány fölöslegesnek bizonyult, jó néhány pedig hiányzott. Az euklideszi geometriában ma közel 20 axiómából indulunk ki, melyek öt csoportra oszlanak: illeszkedési, rendezési, egybevágósági és folytonossági axiómák, az ötödik csoportot pedig egyedül a párhuzamossági axióma képviseli. Ezek a köteteket kitevő euklideszi geometria alappillérei, rájuk épül az összes geometriai ismeret. A 20 axiómából, a logikai gondolkodás szabályai szerint, egyenesen következik az egész geometria. Ha valaki elfogadja a 20 axiómát, akkor szükségképpen el kell fogadnia az egész geometriát!

Euklidesz idejétől a múlt század közepéig a sok kitűnő géométertől csak annyi telt, hogy az *Elemek*hez itt-ott hozzátoldottak valamit. A XIX. század elején, mikor már nem nagyon volt mit hozzátenni, a geometria a tökéletességig emelt tudomány látszatát keltette. Alapjait szilárdabbnak hitték, mint bármikor előtte, az akkori mérési lehetőségek közepette az euklideszi geometria egészen pontosan írta le a bennünket körülvevő tapasztalati teret.

A matematikusokat a századok során csupán egyetlen kérdés izgatta; a párhuzamossági probléma, melyen minden géométer tudománya kudarcot vallott. Nem keltette lényeges kérdés látszatát, hisz a megoldásnak inkább az elmélet további csiszolását kellett volna szolgálnia. De nézzük meg közelebbről, mi is a párhuzamossági probléma!

A kérdés voltaképpen azért merült fel, mert a párhuzamossági axióma jóval bonyolultabban volt megfogalmazva a többi axiómánál, és tartalma sem volt olyan szemmel látható igazság, mint a többi axióma esetében. Euklidesz tíz axiómája között például ilyenek is voltak: „Az egész nagyobb a résznél.” „Két ponton át egy egyenes húzható.” A p á r h u z a m o s s á g i a x i ó m a, melyet

Euklidesz 5. posztulátumként fogalmazott meg pedig így festett: „Ha két azonos síkban fekvő egyenes egy harmadikat metsz, akkor e két egyenes a harmadiknak azon az oldalán metszi egymást, amelyiken a keletkező belső szögek összege két derékszögnél kisebb.” Később bebizonyosodott, hogy ezt az axiómát egyszerűbben is meg lehet fogalmazni, például így: „*A síkban egy egyenesen kívüli pontból csak egy párhuzamos húzható az adott egyenessel.*” (1. ábra). Ez a megfogalmazás se többet, se kevesebbet nem jelent, mint az

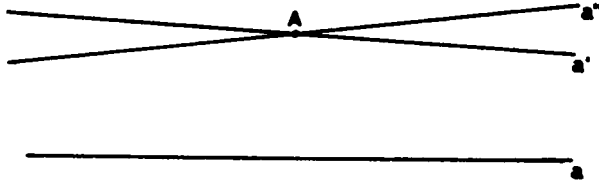
1. ábra

euklideszi párhuzamossági axióma, ekvivalens vele, így vele áll vagy vele bukik. Tehát ez az axióma, főleg az euklideszi megfogalmazásban, sokkal inkább tételre hasonlít, mintsem a többi axiómára. Ez nem csak a laikusnak tűnt így, kétezer éven át a matematikusok hatalmas többsége meg volt győződve arról, hogy a párhuzamossági axióma tulajdonképpen tétel, tehát fölösleges, mert ha tétel, akkor a többi axióma alapján és esetleg más tételek segítségével végső soron bebizonyítható, levezethető. Ez annál is inkább természetesnek látszott, mert Euklidesz egyik axiómája, mely szerint „minden derékszög egyenlő”, tételnek bizonyult, be is lett bizonyítva, és ezzel lekerült az axiómák listájáról. Csakhogy a párhuzamossági axióma kétezer év után is állta a sarat! A kérdés továbbra is nyílt volt.

Az évszázados hiábavaló próbálkozások után, a XVIII. században a matematikusok arra a felismerésre jutottak, hogy a párhuzamossági axióma talán nem is bizonyítható közvetlenül, vagy ha mégis, akkor csak igen körülményesen. A fellépő akadályokat elkerülendő a kérdést kerülő úton próbálták megközelíteni. Ravasz elgondolásuk a következő volt: képzeljük el az összes axiómát a párhuzamossági axiómán kívül, ha most a párhuzamossági axióma valóban a többi axióma következménye, akkor ebben a „hiányos” (a párhuzamossági axióma nélküli) rendszerben tulajdonképpen benne foglaltatik a párhuzamossági axióma is, mint egy tétel, melyet majd egy szerencsés matematikus előbb-utóbb sikeresen bebizonyít. Csatoljunk most ehhez a hiányos rendszerhez egy újabb axiómát, mégpedig pontosan a párhuzamossági axiómával ellentétes axiómát. Nevezetesen a következőt: „*A síkban egy egyenesen kívüli pontból két olyan egyenes húzható, mely nem metszi az adott egyenest.*”

(2. ábra, a nemeuklideszi geometria objektumait csak torzítás árán lehet ábrázolni).

Mi történik most ebben a modifikált axiómarendszerben s a belőle levezethető elméletben? Az elméletünk ellentmondásos lesz! Két egymásnak ellentmondó állítást fog tartalmazni a párhuzamosságról. Mivel feltételezésünk sze-

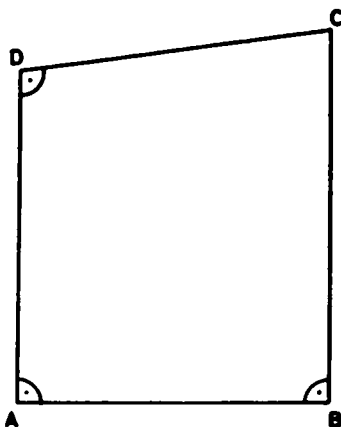
2 ábra

rint a hiányos rendszerből levezethető a párhuzamossági axióma, a modifikált rendszerünkön alapuló elmélet nyilván tartalmazni fog egy olyan tételt, mely azt mondja ki, hogy egy pontból egy egyenessel csak egy párhuzamos húzható (párhuzamossági axióma). Másrészt szerepelni fog benne az utolsó axióma, mely pont ennek az ellenkezőjét állítja, miszerint legalább két ilyen párhuzamos van. S itt az ellentmondás! Mármost egy ilyen ellentmondásból számtalan más származtatható, nem kell mást tenni, mint a két ellentmondó állításból további következményeket levonni, s ezek között jó néhány újból ellentmondásban lesz egymással. Tehát ha elméletünkben van egy ellentmondás, akkor még egy sor ebből származó ellentmondással találkozhatunk.

Ha most az említett modifikált axiómarendszeren alapuló elméletet közelebbről megvizsgálva ráakadunk egy ellentmondásra (tehát két olyan tételt bizonyítunk be, melyek ellentmondanak egymásnak), akkor a párhuzamossági probléma el lesz döntve. Hisz ellentmondásunk forrása csakis elméletünk egyetlen gyenge pontja lehet, mégpedig a párhuzamossági kérdés. Ezáltal indirekt módon bebizonyítottuk, hogy a párhuzamossági axióma valóban az öt megelőző axiómák következménye, tehát tulajdonképpen tétel.

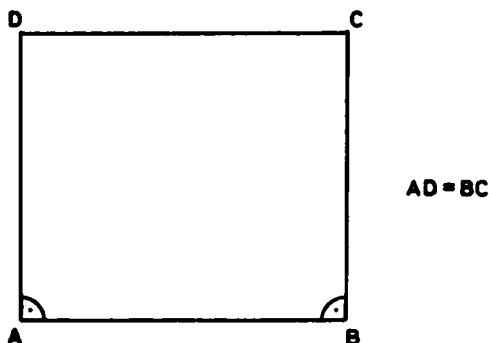
Ilyennemű vizsgálatokat különösen Lambert svájci és Saccheri olasz matematikus végzett. Lambert a problémát a következő módon közelítette meg. Képzeljünk el egy négyszöget, melyben három szög derékszög ($L a m b e r t n é g y s z ö g$). Logikai úton a negyedik szögre három feltevés adódik: derékszög, nagyobb derékszögnél vagy kisebb derékszögnél (3. ábra). Sikerült bebizonyítani, hogy a derékszög – hipotézis teljesen egyenértékű (ekvivalens) a párhuzamossági axiómával, ha azonban a párhuzamossági axiómát a $t o m p a s z ö g$ -hipotézissel helyettesítjük, akkor az ilyen rendszer ellentmondásos lesz. A legérdekesebb a harmadik hipotézis volt, ugyanis

bebizonyosodott, hogy a hegyesszög-hipotézis nem más, mint a párhuzamossági axiómával ellentmondó állítás egy más megfogalmazása. Tehát a párhuzamossági axióma helyett felvette axiómaként a hegyesszög-hipotézist, de bármilyen mértékben fejtette is ki az új, modifikált elméletet, ellentmondásra nem jutott.

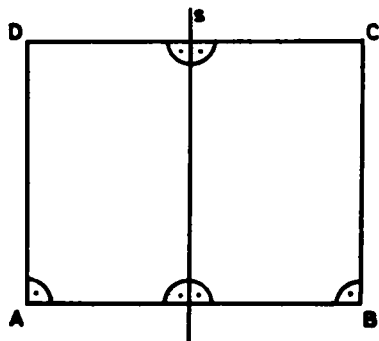
3. ábra

Saccheri is hasonlóan gondolkodott, ő egy olyan négyszöget tanulmányozott, melyben két derékszög van és melyben két oldal egyenlő (Saccheri-négyszög). A másik két szögre ő is három lehetőséget tanulmányozott (4. ábra): vagy mind a kettő derékszög, vagy mind a kettő tompaszög, vagy mind a kettő hegyesszög. Hogy ezek a hipotézisek tulajdonképpen a Lambert-nég-

4. ábra

szögnél felállított hipotézisekkel azonosak, azt úgy láthatjuk be, hogy meghúzzuk a Saccheri-négyszög szimmetrálisát, s így a Saccheri-négyszög két egybevágó Lambert-négyszögre esik szét (5. ábra). Saccheri is gondosan meg-

5. ábra

vizsgálta mindhárom hipotézist, de ő, Lamberttel ellentétben, a hegyesszög-hipotézisben is ellentmondást vélt felismerni, azonban, mint utóbb kiderült, számításaiba tévedés csúszott.

Ily módon a probléma közvetett megközelítése sem járt sikerrel. Az erőfeszítések azért mégsem voltak teljesen hiábavalóak, mert ezen próbálkozások sok hasznos mellékeredménnyel járultak hozzá a probléma végleges megoldásához. Így például előállított egy sor, a párhuzamossági axiómával ekvivalens állítást. Az említettekén kívül például a következő: „A háromszög belső szögeinek összege 180° .”

A XIX. század elején már minden készen állott a döntő, áttörő lépésre, csak lángelme kellett, aki ezt megtegye. Szerencsére ebben sem volt hiány. A döntő lépést egymástól függetlenül, de csaknem egyidőben, a matematika három óriása tette meg: Bolyai János (1802–1860) magyar, Nyikolaj Ivanovics Lobacsevszkij (1792–1856) orosz és Carl Friedrich Gauss (1777–1855) német matematikus. Gauss, a történelem legnagyobb matematikusa, gondolatait nem dolgozta ki részletesen, és meg sem jelentette eredményeit, félve a közvélemény meg nem értő reagálásától, tehát szűkebb értelemben csupán Bolyai és Lobacsevszkij tekinthető az új geometria megalapítójának.

Mely zseniális megfontolással oldották meg ők a párhuzamosság évezredek problémáját? Kezdetben maguk is a párhuzamossági axióma bebizonyításán fáradoztak, azonban gyorsan okulva elődeik és saját maguk sikertelen próbálkozásain, felismerték a párhuzamossági axióma bebizonyíthatatlanságát, más szóval független mivoltát a többi axiómához viszonyítva. Tehát a bonyolult megfogalmazás ellenére a párhuzamossági axióma épp olyan jogosan axióma, mint a többi, s Euklidesznek igaz volt, mikor felvette axiómái közé. Most már érthetjük, miért voltak hiábavalóak a matematikusok évezredek

próbálkozásai a párhuzamossági axióma bizonyítását illetően. Olyan bizonyítást kerestek, amely nem is létezik. Mikor Bolyai, Lobacsevszkij és Gauss túltették magukat e soha meg nem oldható problémán, egy új, más világ tárult szemük elé: a nemeuklideszi geometriák világa. Hisz ha a párhuzamossági axióma valóban független a többitől, akkor tisztán logikai megfontolásokat követve a párhuzamossági axióma helyett teljesen egyenrangúan fölvehetjük annak ellentétét is, s ebben az esetben egy új geometriát kapunk, mely éppúgy ellentmondásmentes lesz, mint a jól ismert euclideszi geometria. Ezt a geometriát nevezzük ma hiperbolikus vagy Bolyai-Lobacsevszkij-féle geometriáknak.

Noha az euclideszi geometria axiómái közül csak egyet változtattunk, mégpedig ellentétéjére, ebben az új geometriában, a felfedezőik nagy bámulatára, a már megszokott mértanhoz viszonyítva csodás dolgok történnek: létezik négyszögesíthető kör, a háromszög belső szögeinek összege kisebb mint 180° , két hasonló háromszög egyszersmind egybevágó is, nem lehetséges minden háromszög köré kört írni stb.

Bolyai, Lobacsevszkij és Gauss szilárdan hittek a párhuzamossági axióma függetlenségében és ezáltal a hiperbolikus geometria ellentmondásmentességében és létjogosultságában, de ezt bizonyítani nem tudták. Erre a kérdésre kategorikus választ ma sem tudunk adni, amit biztosan tudunk, az csak a következő: *ha a jól ismert euclideszi geometria ellentmondásmentes, akkor ebből kiindulva bebizonyítható a hiperbolikus geometria ellentmondásmentessége.* Azonban az euclideszi geometria ellentmondásmentessége sem egyszerű kérdés. Igaz ellentmondást eddig nem találtak benne, de ki tudja, mikor akadhat rá valaki? Ezen lehetőség ellen, mint majd látni fogjuk, nem vagyunk biztosítva.

1823-ban a kolozsvári születésű Bolyai János, röviddel a bécsi katonai mérnökakadémia befejezése után, a következőket írja apjának, Bolyai Farkasnak, a szintén kiváló matematikusnak: „A feltételem már áll, hogy mihelyt rendezedem, s elkészítem, 's mód leszsz, a paralellákról egy munkát adok ki; ebbe' a' pillanatba nints kitalálva, de az út, mellyen mentem, tsaknem bizonyosan ígérte a tzel el-érését, ha az egyébiránt lehetséges; nincs meg, de ollyan fel-séges dolgokat hoztam ki, hogy magam elbámultam 's örökös kár volna el-veszni; ha meg-látja, Édes Apám, megésmeri; most többet nem szollhatok, tsak annyit: hogy semmiből egy ujj más világot teremtettem, mind az, valamit eddig küldöttem, tsak kártyaház a' toronyhoz képest.” Bolyai a döntő lépést ekkor valószínűleg még nem tette meg. Ami bámulatba ejtette, az a nemeuklideszi geometria csodás világa volt. Habár a párhuzamossági axióma független mivoltának gondolata akkor már nem volt tőle távol, még mindig reménykedett, hátha talál ellentmondást a modifikált axiómarendszer következményei között.

Az apa nehezen hitte el, hogy eme kétezer éves probléma megoldásához az ő fia közel jár. Hisz saját sokéves sikertelenségein okulva, három évvel előtte még így intette a fiát: „A' Paralellákat azon az úton ne próbáld: tudom én azt az utat is mind végig, megmértem azt a' feneketlen éjszakát én is, az életemnek minden világossága, minden öröme kialudt benne.”

1825-ben azonban már megtörtént az áttörés és az apa megismerkedett fia elgondolásának vázlatával. Egy évvel később már Bolyai János egykori tanára is kézhez kapta a vázlatot. Bolyai Farkas hajlandó volt támogatni fiát, habár fia eredményének lényegét ekkor még nem értette meg. Valószínűleg saját sok évtizedes sikertelen próbálkozásai tették szkeptikussá. Az új geometriával csak Gauss elismerő véleménynyilvánítása után barátkozott meg.

Bolyai János műve nyomtatásban 1832-ben jelent meg, apja egyik művének függelékeként. Bolyai Farkas *Tentamen* néven ismert műve a következő címet viselte: „Kísérlet a tanulóifjúságot a tiszta matematika elemeibe és magasabb fejezeteibe szemléletes és éppen ezért közérthető módon bevezetni.” E tankönyv három függeléke közül az egyik Bolyai János híres műve az *Appendix*. A mű teljes címe pedig: „Függelék. A tér abszolút igaz tudománya: függetlenül Euklidesz XI. (a priori soha el nem dönthető) axiómájának igaz vagy nem igaz voltától; hozzácsatolva nem igaz esetében a kör geometriai négyszögesítése.” (A párhuzamossági axióma Euklidesz művének egyes kiadásában XI axiómaként is szerepel.) Az *Appendix*, akár a *Tentamen* is, latinul jelent meg.

Bolyai Farkas még 1831-ben műve egyik különnyomatát elküldte Gaussnak, diákkori barátjának, kivel nagyobb megszakításokkal egész életében levelezett. Gauss válasza többek között ezt is tartalmazta: „Most valamit a Fiad munkájáról. Ha avval kezdem, hogy nem szabad dicsérnem: bizonyára megütdöcs egy pillanatra. De mást nem tehetek: ha dicsérném, akkor magamat dicsérném, mivel a mű egész tartalma, az út, melyet Fiad követ és az eredmények amelyekre jutott, majdnem végig megegyeznek részben már 30–35 év óta folytatott elképzeléseimmel.” Ezt Gauss más levelei is bizonyítják. 1824-ben Taurinushoz ezt írta: „Az a feltevés, hogy a három szög összege (a háromszögben) 180° -nál kisebb, egy sajátos, a mi (euklideszi) geometriánktól merőben különböző, de teljesen logikus geometriához vezet.”

E válasz nagyon lehangozta Bolyai Jánost egyrészt, mert Gauss, szerinte, el akarta venni a fölfedezés időbeli elsőségét, másrészt, mert nem hívta fel a közvélemény figyelmét a műre. Az egyébként is ingerlékeny természetű, gyenge idegzetű Bolyai János, ki a hadseregből is kilépett, anyagi és családi gondok miatt, valamint Gauss nem éppen bátorító válasza folytán, olyannyira elkeseredett, hogy majdnem teljesen abbahagyta matematikai munkálkodását.

Ebben az is közrejátszott, hogy művét kortársai nem értették meg és semmi visszhangja sem volt. Apjával és környezetével való viszonya is megromlott. Elkeseredése odáig fajult, hogy Gauss többi eredményeiben is kételkedni kezdett, s élete végéig gyűlölte a nagy matematikust.

Míg Gauss Bolyai Farkasnak kimért és hideg elismeréssel nyilatkozott az *Appendix*ről, addig egyik levelében Gerlingnek ezt írta: „... e napokban Magyarországról egy, a nem-euklideszi geometriát tárgyaló, kis művet kaptam. Ebben valamennyi eszmémet és eredményemet nagy eleganciával kifejtve újra föltalálom... Szerzője, ki nagyon fiatal osztrák katonatiszt, fia egyik ifjúkori barátomnak... Ezt a fiatal géométert, Bolyait, elsőrangú lángésznek tartom”. Gauss magatartását tárgyilagosan mérlegelve, még ezt is hozzá kellene tenni:

sem az *Appendixot*, sem saját idevágó eredményeit nem tárta a nyilvánosság elé, sőt más jelentős felfedezéseit sem jelentette meg, melyekről azt tartotta, hogy a közvélemény még nem érett rá.

1848-ban Bolyai János tudomására jutott, hogy rajta és Gausson kívül Lobacsevszkij orosz matematikus is kidolgozta a hiperbolikus geometriát. Új geometriájáról szóló első értekezését Lobacsevszkij 1826-ban nyújtotta be a kazáni egyetemhez, ahol dolgozott. A mű nyomtatásban 1829-ben jelent meg. Lobacsevszkij azonban Bolyainál jobb idegzettel és nagyobb lelkierővel győzte le környezetének megsemmisítő közömbösségét és folytatta termékeny munkáját.

A tudományos közvélemény elismerését, sajnos, egyik felfedező sem érte meg.

3. Ismerkedés Bolyai János új, más világával

„A szerző méltán abban a meggyőződésben él, hogy a dolog tisztázásával a tudomány valódi öregbítéséhez és ennél fogva az emberi sors emeléséhez a legfontosabb és legfényesebb adalékok egyikét szolgáltatotta.”

Bolyai János

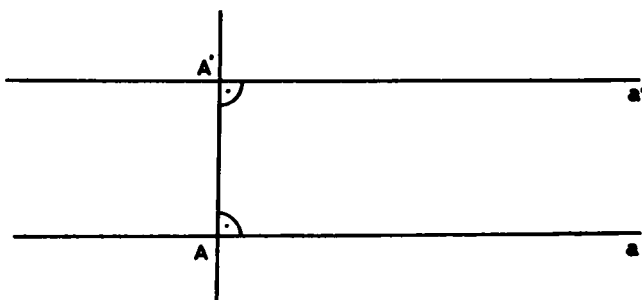
Mivel a hiányos axiómarendszernek (az euklideszi geometria axiómái kivéve a párhuzamossági axiómát) és a belőle levezethető elméletnek külön is nagy jelentősége van, nevet is adtak neki: a b s z o l ú t g e o m e t r i a. E név Bolyai „a tér abszolút igaz tudománya” elnevezésének a rövidítése. Az abszolút geometriát tehát az első négy axiómacsoport és azok következményei alkotják. Ha ezekhez hozzávesszük a párhuzamossági axiómát, előáll a jól ismert e u k l i d e s z i g e o m e t r i a; ha pedig a párhuzamossági axióma ellentétét tekintjük a hiányos rendszer utolsó axiómájának, a h i p e r b o l i k u s g e o m e t r i á t kapjuk. Az abszolút geometria tulajdonképpen teljes egészében része mind az euklideszi, mind a hiperbolikus geometriának.

Most valaki így is gondolkodhat: az abszolút geometriát nem is szükséges tanulmányozni, mert aki jól ismeri az euklideszi geometriát, annak ismernie kell az abszolút geometriát is, hisz ez utóbbi az előbbiben foglaltatik. A továbbiakból kiderül azonban, hogy ez mégsem teljesen így van.

Az euklideszi geometriában a párhuzamosság fogalmát teljesen rögzíti a párhuzamossági axióma, hisz kimondja, hogy létezik egyenes, mely nem metszi az adott egyenest, sőt egy adott ponton át pontosan egy ilyen egyenes létezik, és ezt az egyenest nevezük párhuzamosnak. Ez a fogalom az euklideszi geometriában teljesen meghatározott már a kezdet kezdetén: mint axiómát fogadjuk el.

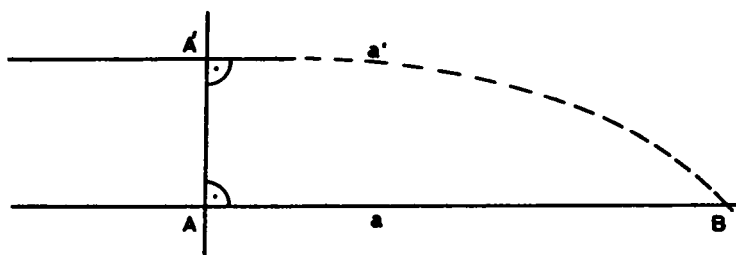
Az abszolút geometriában azonban, a párhuzamossági axióma elvetése miatt nem ismerjük a párhuzamosság fogalmát. Most pedig egy váratlan és furcsa dolog történik: noha a párhuzamossági axiómát elvetettük, találhatunk olyan egyenest, mely áthalad egy adott ponton és nem metszi az adott egyenest. Erre

az egyenesre a következőképpen lelhetünk rá (6. ábra): az egyenesen kívüli A pontból merőlegest bocsátunk az a egyenesre (hogy ilyen merőleges csak

6. ábra

egyetlenegy van, azt abszolút geometriai tétel mondja ki; a következő lépésben bocsássunk merőlegest az AA' egyenesre az A pontban; legyen ez a merőleges a . Az így kapott a egyenes nem metszheti az a' egyenest! Ha ugyanis egyik vagy a másik oldalon metszené (7. ábra), akkor olyan háromszöget alkotnának az

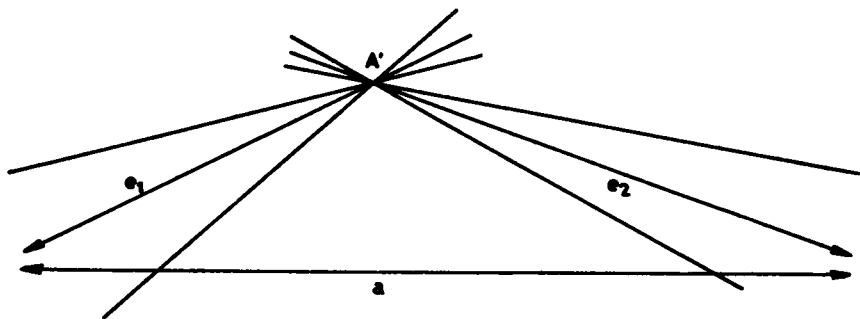
7. ábra

a , a' és AA' egyenesek, melyben két derékszög lenne. Ilyen háromszög létezését pedig szintén egy abszolút geometriai tétel tiltja. Ily módon az *abszolút geometriában találtunk adott ponton áthaladó egyenest, mely nem metszi az adott egyenest.*

Most már megválaszolhatjuk azt a kérdést is, miért jutott Lambert a tompaszög-hipotézissel ellentmondásra. A tompaszög-hipotézis egyébként ekvivalens a következő állítással: *bármely két egyenes metszi egymást.* Tehát míg Lambert utolsó axiómája azt állította, hogy bármely két egyenes metszi egymást, addig az ő általa is elfogadott első négy axiómacsoportból egy ellentétes állítás következett, mely szerint létezik két olyan egyenes, melyek nem

metszik egymást. A derék-, hegyes- és tompaszög-hipotézis megfogalmazható úgy is, hogy a Lambert-négyszög (vagy Saccheri-négyszög) szögei helyett a háromszög belső szögeit helyettesítjük. Az így kimondott hipotézisek teljesen egyenrangúak lesznek az eredeti hipotézisekkel. Tehát: ha a háromszög szögösszegét két derékszögnek vesszük, ez ekvivalens lesz a párhuzamosági axiómával, ha kisebbnek vesszük, mint két derékszög, ez ekvivalens lesz a párhuzamosági axiómával ellentétes axiómával (a hiperbolikus geometriában, ezek szerint, a háromszög szögösszege kisebb, mint 180°). A tompaszög-hipotézis, akár háromszögre, akár Lambert- vagy Saccheri-négyszögre fogalmazzuk meg, ellentmond mind az euklideszi, mind a hiperbolikus geometriának. Az ellentmondás forrása ugyanis e két geometria közös részében van, az abszolút geometriában. Létezik azonban olyan geometria is, amelyben szépen megfér a tompaszög-hipotézis. Ez a geometria, amelyet elliptikus geometriának nevezünk, már nem csak egy, hanem több axiómában is különbözik az euklideszi axiómarendszerétől. Ebben a geometriában tehát bármely két egyenes metszi egymást, és a háromszög belső szögeinek összege több mint 180° .

Az egymást nem metsző egyenesek létezésén túlmenően azt már nem bizonyíthatjuk az abszolút geometriában, hogy egy ponton át pontosan egy ilyen egyenes van, mert akkor tulajdonképpen a párhuzamosági axiómát bizonyítanánk be, fából vaskarika azonban sose lesz. Következésképp az abszolút geometriában eldöntetlen az a kérdés, hogy egy adott ponton át egy vagy több olyan egyenes fut át, mely nem metszi az adott egyenest (hogyan van ilyen egyenes, azt azért biztosan tudjuk). De hogyan is nevezzük az ilyen egyenest vagy egyeneseket? Párhuzamosoknak nem nevezhetjük, mert ez egy pontosan meghatározott fogalom az euklideszi geometriában, márpedig ugyanazon szóval két fogalmat jelölni nem célszerű. Nevezzük el abszolút párhuzamosoknak! Történjék ez annak jeléül, hogy abszolút geometriabeli objektumról van szó, és hogy azért valamiben hasonlítanak ezen objektumok az euklideszi párhuzamosokra. Ily módon az abszolút geometriában olyan objek-

A. ábra

tumot találtunk, mely nem felel meg pontosan és egészében egyetlen euklideszi objektumnak sem. Rokonsági kapcsolat már fellelhető, hisz az abszolút pár-

huzamos egyeneseknek speciális esete a párhuzamos egyenes, mert az abszolút jelzőt akkor hagyhatjuk el, ha pontosan egy ilyen egyenes létezik.

Ha már bevezettük az abszolút párhuzamos egyenesek fogalmát, nézzük meg milyen tulajdonságokkal rendelkeznek. Egy egyenessel abszolút párhuzamos egyenesek közül, ha több ilyen létezik, kettőnek kitüntetett szerepe van (8. ábra), mely szerep abból áll, hogy elválasztják az \hat{A} -n áthaladó összes abszolút párhuzamos egyenest azon egyenesektől, melyek metszik az a egyenest. Képzeld el, hogy megforgatunk egy egyenest a rögzített \hat{A} pont körül. Ekkor a forgó egyenes mind messzebbi pontban metszi az a egyenest, mígnem egyszerre csak elpattan tőle s ekkor az elválasztó egyenes helyzetébe kerül, tovább forogva pedig az abszolút párhuzamos egyenesek helyzetét veszi fel, míg annyira el nem forgatjuk, hogy a másik oldalon újból messe egyenesünket. Ezt a két kitüntetett (e_1 és e_2) abszolút párhuzamos egyenest *el p a t t a n ó e g y e n e s e k n e k* nevezzük, az összes többi abszolút párhuzamos egyenest pedig *u l t r a p a r a l e l e g y e n e s e k n e k*. Az elpattanó egyeneseket úgy kell elképzelni, mint vég nélkül közeledő egyeneseket, melyek sohasem érik el egymást (akár egy nyílegyenesen a messzeségbe futó sínpár), az ultraparalel egyenesek pedig teljesen elkerülik egymást, azzal hogy ezt egy síkon belül kell elképzelni.

Míg ezen új fogalmak az abszolút geometriában hipotetikusak, addig a hiperbolikus geometriában valósággá válnak, hisz ott axiómába foglaltuk, hogy egy egyenesen kívüli pontból több olyan egyenes húzható meg, mely nem metszi az adott egyenest: tehát létezni fog két elpattanó és számtalan ultraparalel egyenes. Ezzel szemben az euklideszi geometriában az abszolút párhuzamos, az elpattanó és az ultraparalel egyenesek az egyedülálló párhuzamos fogalmába sűrűsödnek össze.

A továbbiakban két elpattanó egyenesről fogunk beszélni, mert végső soron nem is fontos, hogy melyik egyenes pattan el melyiktől, hisz ha egyik elpattan a másiktól, ez fordítva is igaz lesz. Hasonló megfontolás alapján beszélhetünk ultraparalel egyenesekről is.

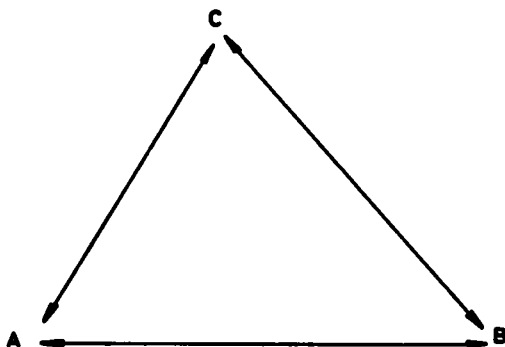
Láttuk már, hogy az abszolút geometriában óvatosan fogalmaztunk, nem tudtuk ugyanis, hogy egy fogalom létezik-e vagy sem, de azon feltétel mellett, hogy létezik, elmondhattuk róla, hogy ilyenek, vagy olyannak kell lennie. Az abszolút geometriát ily módon továbbépítve egy sor feltételes állítás fog előállni, mint például a következő: *ha létezik két ultraparalel egyenes, akkor szükségképpen van közös merőlegesük.*

Bolyai János is így indult el az *Appendix*-ben, csak hogy ő addig fűzte e hipotetikus tételek és fogalmak láncát, ameddig csak lehetett. Mi azonban, a nagyobb bizonyosság kedvéért, térjünk át már most a hiperbolikus geometria útjaira, ahol, mint már említettük, léteznek mind az elpattanó, mind az ultraparalel egyenesek.

Foglaljuk össze röviden, mit is tudtunk meg eddig a hiperbolikus geometriáról! A hiperbolikus geometria olyan axiómarendszeren nyugszik, mely csak egyetlen axiómában különbözik az euklideszi axiómarendszertől, nevezetesen a párhuzamossági axiómában; a hiperbolikus geometriában a háromszög belső szögeinek az összege kisebb mint 180° (ebből kifolyólag bármely négyszög

belső szögeinek összege kisebb mint 360° , hisz a négyszög két háromszögből áll); egy egyenesen kívüli pontból két elpattanó és számtalan ultraparalel egyenes húzható, és ezek közül egy sem metszi az adott egyenest.

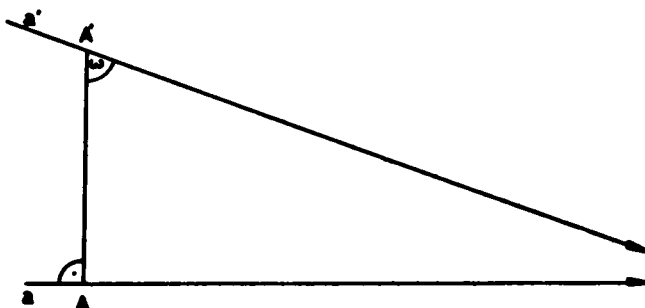
Az elpattanó egyenesek különösen érdekes objektumok a hiperbolikus geometriában. Rájuk teljes joggal mondhatjuk, hogy egymással nulla fokos szöget zárnak be. Képzeljünk el most három olyan egyenest, melyek közül kettő-kettő egymástól elpattanó egyens (9. ábra). Az ilyen alakzatot a s z i m p t o-

9. ábra

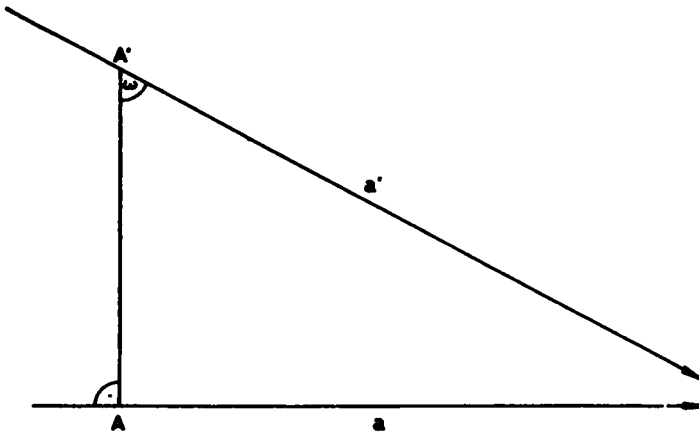
tikus háromszögnek nevezzük. Rá egy sor furcsaság érvényes. *Belső szögeinek összege nulla fok!* Már említettük, hogy a hiperbolikus geometriában nincsenek hasonló háromszögek, ha két háromszög szögei rendre megegyeznek, akkor a két háromszög egybevágó is. Tehát *bármely két aszimptotikus háromszög egybevágó!* Annak ellenére, hogy az aszimptotikus háromszög mindegyik oldala egy végelen egyenes, *területe véges lesz!*

Az elpattanó egyenesekből még két, igen érdekes fogalom származtatható. Legyen a az A ponton áthaladó az a egyenestől elpattanó egyenes (10. ábra).

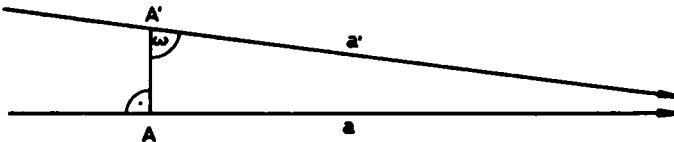
10. ábra

Bocsássunk az \hat{A} pontból merőlegeset az a egyenesre, jelöljük a' -val az \hat{a} és az $\hat{A}\hat{A}$ egyenesek által bezárt szöget. Az a szöget nevezzük elpattanási szögnek, az $\hat{A}\hat{A}$ szakaszt pedig elpattanási távolságnak. Ha adott az a egyenes és az \hat{A} pont, akkor természetesen adott az elpattanási távolság is (csak a merőlegest kell meghúzni), de ezáltal adott lesz az elpattanási szög is (ehhez elegendő az \hat{A} -n áthaladó egyik elpattanó egyenest meghúzni). Tehát *bármely elpattanási távolságnak egyértelműen megfelel egy elpattanási szög*. Ezt az egyértelmű megfeleltetést célszerű függvénynek is felfogni, vagyis egy olyan gépnek, mely ugyanazon bemenő adatra mindig egyféleképpen reagál, ugyanazon kimenő adatot produkálva. A mi esetünkben még az is érvényes, hogy két különböző bemenő adatra (távolságra), két különböző kimenő adat (szög) jelenik meg. Jelöljük meg Π -vel ezt a függvényt, mely bármely $\hat{A}\hat{A}$ távolságra egy meghatározott ω szöget jelöl ki. Figyeljük most meg, milyen módon is függ az elpattanási szög az elpattanási távolságtól! Minél nagyobb

11. ábra

lesz az $\hat{A}\hat{A}$ távolság, annál kisebb lesz az ω szög (11. ábra), és fordítva, minél kisebb lesz az $\hat{A}\hat{A}$ távolság, annál közelebb lesz az ω szög a derékszöghöz (12. ábra). A derékszöget ω csak akkor érné el, ha $\hat{A}\hat{A}$ minden határon túl

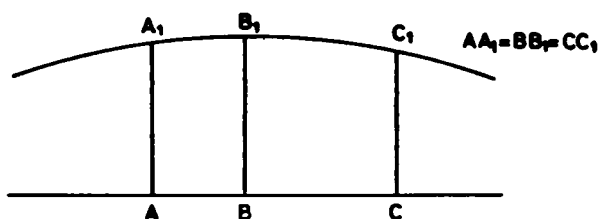

12. ábra

zsugorodna. Itt azonban egy váratlan analógiával találjuk szembe magunkat. Az elpattanási szög, vagyis az euklideszi geometria nyelvén a „párhuzamossá-

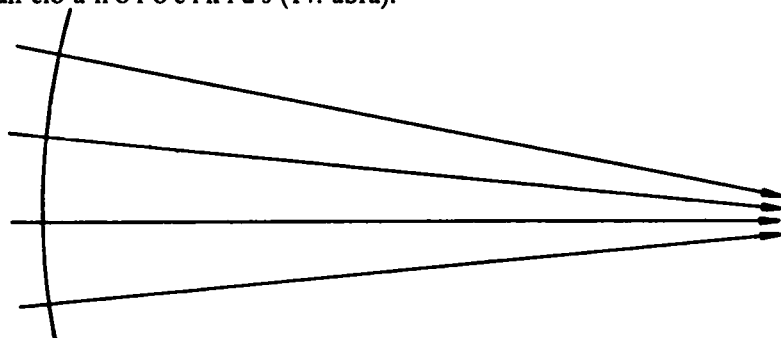
gi” szög, éppen az euklideszi geometriában derékszög! Az euklideszi geometriában ugyanis két párhuzamosnak közös merőlegese van. Ezek után így is fogalmazhatunk: *az euklideszi geometria a hiperbolikus geometria határeseté, ha a távolságok határtalanul csökkennek* (ez esetben ugyanis az elpattanási szög derékszög felé tart). Mivel az euklideszi geometria ezek szerint a végtelen kis távolságok mértana, érthető az is, miért felel meg olyan jól az euklideszi geometria a földi méreteknél, ugyanis a földi méretek parányinak adódnak a csillagászati méretekhez viszonyítva.

A hiperbolikus geometriában nemcsak különleges (elpattanó és ultraparalel) egyenesek vannak, hanem léteznek a körön kívül különleges görbék is, melyekhez hasonló nem található az euklideszi geometriában. Ismerkedjünk meg két ilyen görbével! Ha a hiperbolikus geometriában egy egyenestől egyenlő távolságra pontokat rajzolunk, ezek nem fognak egyenest alkotni (13. ábra). Az

13. ábra

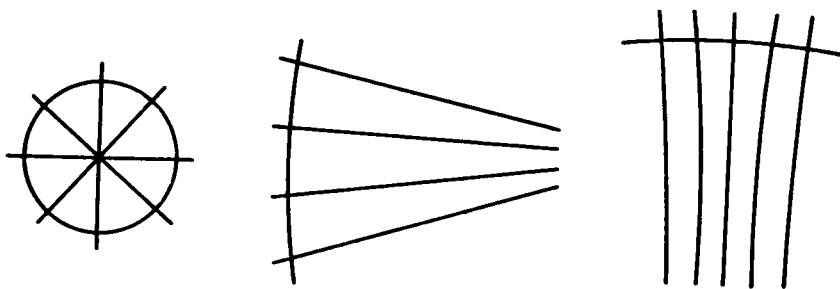
ezen pontok alkotta görbét ekvidisztáns görbéknek nevezzük. Az ekvidisztáns görbe euklideszi esetben (nagyon kis távolságok) egyenessé simulna ki. Képzeljünk el most egy számtalan egymástól elpattanó egyenesből álló egyenessereget, más szóval mindazokat az egyeneseket, melyek elpattannak egy adott egyenestől (14. ábra). Egy tetszőleges kör középpontját toljuk ki a végtelenbe, mégpedig épp oda, ahol ezen elpattanó egyenesek a legjobban megközelítik egymást. Míg az euklideszi geometriában a végtelenbe tolt középpontú körből egyenes lesz, addig a hiperbolikus geometriában egy újfajta görbe áll elő a horociklus (14. ábra).

14. ábra

Úgy tűnik most, hogy e sokféle egyenes és görbe eléggé komplikálja a hiperbolikus geometria tanulmányozását. Azonban a hiperbolikus geometria ismét meglepetéssel szolgál. Rövidesen kiderül, hogy az egyenesek és a görbék között szoros kapcsolat van, s ezáltal az eddigi ismeretek rendszerezhetőek.

Nevezük *egyenesseregnek* azon egyeneseket, melyek egy ponton mennek át, *el pattanó egyenesseregnek* azokat az egyeneseket, melyek egy adott egyenestől elpattannak és *ultraparalel egyenesseregnek* azokat, melyek elkerülik egymást. Minden ilyen egyenessereghez igen természetes módon tartozik egy görbe is, melyet az *egyenessereg trajektóriájának* is nevezünk: az egyenessereg trajektóriája az a görbe, amely az egyenessereg minden egyenesét derékszög alatt metszi. Ezen görbéről a következő derült ki: *a közönséges egyenessereg trajektóriája a kör, az elpattanó egyenessereg trajektóriája a horociklus, az ultraparalel egyenessereg trajektóriája pedig az ekvidisztáns görbe* (15. ábra).

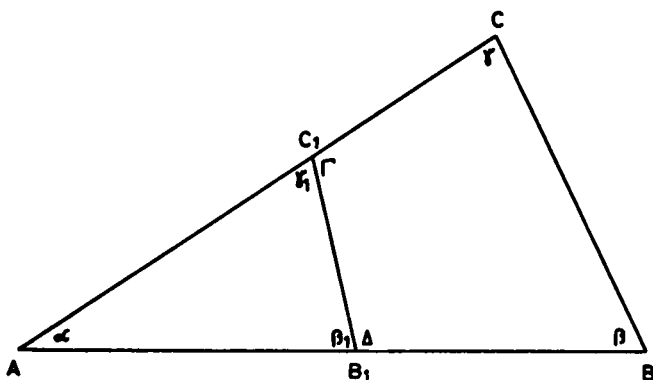
15. ábra

Az az állítás, miszerint a háromszög belső szögeinek szögfelezői egy ponton mennek át, s ez a pont a háromszögbe írható kör középpontja, az abszolút geometriához tartozik, mert bizonyításánál nem szükséges felhasználni a párhuzamossági axiómát, s ezáltal érvényes mind az euklideszi, mind a hiperbolikus geometriában. A háromszög köré írható kör létezésének bizonyításához azonban már szükséges a párhuzamossági axióma, s emiatt az a tétel, miszerint minden háromszög köré kör írható, csak az euklideszi geometriában érvényes, a hiperbolikusban már nem. Azért a hiperbolikus geometriában is lesznek olyan háromszögek, melyek köré kör írható, csak minden háromszögről nem állítható ez. Egészen pontosan a következő lesz a helyzet: *a háromszög oldalfelezői vagy egy ponton mennek át, és ekkor a háromszög köré kör írható, vagy egymástól elpattanó egyenesek lesznek, és ekkor a háromszög köré horociklus írható, vagy ultraparalel egyenesek lesznek, és ekkor a háromszög köré ekvidisztáns görbe írható.*

Időzzünk még egy kicsit az egyik legegyszerűbb geometriai objektumnál: a háromszögnél. Azt már láttuk, hogy a hiperbolikus geometriában a háromszög belső szögeinek összege mindig kisebb 180° -nál, ez az állítás ugyanis ekvi-

valens a hegyesszög-hipotézissel. Most egy még meglepőbb tulajdonság következik: *a háromszög belső szögeinek összege nem ugyanannyi minden háromszögnél.* Ezen állítás igazolására a legmegfelelőbb a *reductio ad absurdum* módszer. A lényege abban van, hogy a bebizonyítandó állítás helyett annak az ellenkezőjét tételezzük fel igaznak. Ha a bebizonyítandó állítás valóban fennáll, az ellenkezőjét pedig egyelőre szintén igaznak vettük, akkor a két ellentmondó állítás előbb-utóbb összeütközik és paradoxonhoz vezet. Más szóval olyasvalami fog következni feltevésünkből, amiről már rég tudjuk, hogy nem lehetséges. Ha az ellentmondás-vadászat sikerrel járt, akkor el kell vetnünk feltevésünket az állításunknak ellentmondó állítás igazáról. Ebből pedig az következik, hogy maga az állításunk az igaz, hisz harmadik lehetőség nincs. Állításunkat tehát bebizonyítottnak tekinthetjük. Ezzel a módszerrel az eddigiek során is találkoztunk már! Lambert és Saccheri tulajdonképpen ezzel a módszerrel próbálták bebizonyítani a párhuzamossági axiómát a többiből kiindulva. G. H. Hardy szerint „a reductio ad absurdum, amit Euklidesz oly nagyon kedvelt, a matematikusok egyik legélesebb fegyvere. Jóval kényesebb kezdés, mint bármely sakkmegnyitás: a sakkjátékos ugyanis ilyenkor feláldozhat egy parasztot vagy akár egy tisztet, de a matematikus számára az egész játszma a tét”.

Próbáljuk alkalmazni ezt a módszert! Tételünk a következő: a háromszög belső szögeinek összege nem állandó. Adjuk fel most ideiglenesen tételünket és fogadjuk el a következőt: a háromszög belső szögeinek összege állandó. Célunk most, hogy ennek következményei között ellentmondásra akadjunk. Rajzoljunk az ABC háromszögbe egy másik AB_1C_1 háromszöget, úgy hogy az A csúcsnál levő α szög közös legyen (16. ábra). Feltételezésünk szerint tehát az

16. ábra

ABC és AB_1C_1 háromszögek szögösszege egyenlő (hogy ez a szögösszeg kisebb mint 180° , azt már tudjuk). Mivel α mindkét háromszög közös szöge, a szögösszegek egyenlősége annyit jelent, hogy

$$\gamma + \beta = \gamma_1 + \beta_1$$

Másrészt pedig $\gamma_1 + \Gamma$ és $\beta_1 + \Delta$ külön-külön egyenesszöget, vagyis 180° -os szöget alkotnak, együtt pedig teljesszöget:

$$\gamma_1 + \Gamma + \beta_1 + \Delta = 360^\circ$$

Mivel $\gamma_1 + \beta_1 = \gamma + \beta$, ezért $\gamma_1 + \beta_1$, helyett $\gamma + \beta$ -t is írhatunk az előbbi egyenlőségbe:

$$\gamma + \beta + \Gamma + \Delta = 360^\circ$$

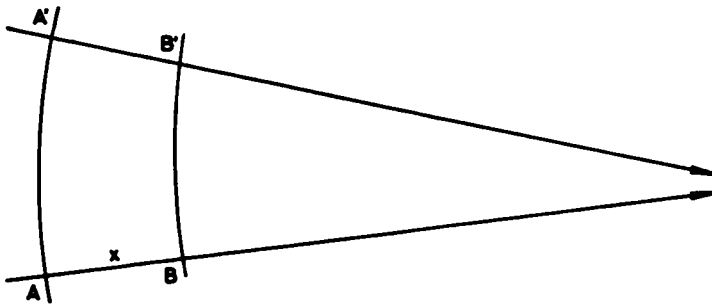
És itt az ellentmondás! Azt kaptuk ugyanis, hogy a C_1B_1BC négyszög belső szögeinek összege 360° . Ez pedig ellenkezik a hiperbolikus geometria egyik axiómájával, mégpedig a párhuzamossági axiómával ellentétes axiómával, hisz ennek egyik alakja pont a következő: a négyszög belső szögeinek összege kisebb mint 360° . Feltételezésünk tehát ellentmondásra vezetett és el kell vetnünk. Igaznak ezért a következő állítást kell vennünk: a háromszög belső szögeinek összege nem állandó.

A 180° -nak és a háromszög szögösszegének a különbségét nevezzük el **s z ö g d e f e k t u s n a k** és jelöljük δ -val.

Tehát

$$\delta = 180^\circ - \alpha - \beta - \gamma$$

A δ szögdefektus a háromszög egyik jellemzője.

17. ábra

Miképp az euklideszi geometriában, éppúgy a hiperbolikus geometriában is tudunk mérni. Mielőtt azonban mérni kezdenénk a hiperbolikus geometriában, célszerű megismerkedni a hiperbolikus geometria paraméterével. Azt már tudjuk, hogy az elpattanó egyenessereg trajektóriája horociklus. Tekintsünk most két ugyanazon egyenessereghez tartozó horociklust (17. ábra), melyek párhuzamosak és x távolságra vannak egymástól. Két ilyen horociklus esetében, az AA' és BB' ívek hosszúságának aránya a következőképpen adódik:

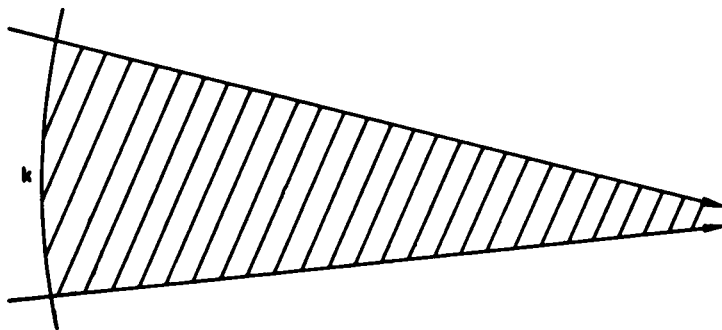
$$AA':BB' = k\sqrt{e^x} \quad (e = 2,71828\dots)$$

Bármely egyenessereget és bármely két horociklust vizsgálva, a k számra mindig ugyanazt az értéket kapjuk, más szóval k a hiperbolikus geometriában egy pozitív állandó. Ezt a k számot nevezzük a **hiperbolikus geometria paraméterének**.

E képletből azonban sok más is kiolvasható. Többek között ez is: ha k hártalanul nő, más szóval a végtelenhez tart, akkor a megfelelő ívek aránya 1 lesz, vagyis a megfelelő ívek egyenlők lesznek. Itt azonban újra felismerhető az euklideszi eset! A párhuzamos horociklusoknak, tudjuk, az euklideszi geometriában párhuzamos egyenesek felelnek meg. Márpedig párhuzamos egyenesek párhuzamos egyenesekből egyenlő szakaszokat metszenek ki (gondoljunk a paralelogramma esetére). Így is fogalmazhatunk: *ha a hiperbolikus geometria paramétere a végtelenhez tart, akkor az euklideszi geometria áll elő.*

A fenti képletből az is kiolvasható, hogy k azt a távolságot jelenti, melynél a megfelelő ívek aránya pont e . Ez pedig azt jelenti, hogy a k hosszúságú szakasznak a hiperbolikus geometriában kitüntetett szerepe van, hisz ezt a szakaszt, mérés nélkül is, tisztán logikai úton, meg tudjuk határozni.

Az euklideszi geometriában létezik egy kitüntetett szög, melyet szintén logikai úton értelmezünk, ez a derékszög (értelmezés: a derékszög az a szög, amely a mellékszöggével egyenlő). Kitüntetett szakasz azonban az euklideszi geometriában nem létezik. Mivel létezik kitüntetett szög az euklideszi geometriában, könnyű a szögeket mérni: csak a derékszöghöz kell hozzámérni őket, ez a legtermészetesebb szögmérés. A hosszúságmérés esetében azonban, mivel nincs kitüntetett szakasz, az egységet tetszőlegesen választjuk. A hiperbolikus geometriában a szögmérés ugyanúgy történik, mint az euklideszi geometriában. A derékszög értelmezése ugyanis nem függ a párhuzamossági axiómától, ezért átvihető a hiperbolikus geometriába. A hiperbolikus hosszúságmérésnél azonban már más a helyzet, mivel létezik kitüntetett szakasz: a k hosszúságú szakasz. Természetesnek adódik ezt a szakaszt egységnek venni ($k=1$), és a többi szakaszt úgy mérni, hogy meghatározzuk: az adott szakaszban hányszor fér el a mi egységünk. Az így kapott hosszúsági mérőszámokat a hiperbolikus geometriában **természetes mérőszámoknak** a k nevezzük.

18. ábra

Mivel a terület méréséhez is egység szükséges, megpróbáljuk a természetes hosszegység segítségével a területmérési egységet meghatározni. Tekintsünk meg e célból egy horociklus cikket, melyet egy k hosszúságú horociklus ív és két elpattanó egyenes határoz meg (18. ábra). Ezen cikk területe legyen a területmérési egység és az ezzel a mértékkal mért területek mérőszámát nevezzük természetes mérőszámnak.

Gauss Bolyai Farkashoz intézett, már említett leveléhez, melyet az *Appendix* kézhezvétele után írt, egy bizonyítást csatolt, melyben meghatározta a háromszög területének képletét a hiperbolikus geometriában. Eredménye szerint a *háromszög területe természetes mérőszámban a szögdefektussal egyenlő*:

$$T = \delta = \pi - \alpha - \beta - \gamma$$

(A szögeket fokokon kívül radiánokban is szokták mérni, ekkor a 180° -os szög π radián lesz.)

Innen az következik, hogy a hiperbolikus geometriában a háromszög területe véges, korlátos, bármilyen nagy háromszöget mérünk is, mivel e terület π -nél nagyobb nem lehet. A legnagyobb területű, π területű, háromszög az aszimptotikus háromszög lesz, mert nála $\alpha + \beta + \gamma = 0$.

A hiperbolikus sík megismerése után lépünk most ki a hiperbolikus térbe! E térben a síkon és a gömbön kívül még két igen érdekes felület létezik: az *ekvidisztáns felület* és a *horoszféra*. Ekvidisztáns felületnek azt a felületet nevezzük, melynek pontjai egy adott síktól egyenlő távolságra vannak. Horoszférának pedig egy olyan gömböt nevezünk, melynek a középpontját a végtelenbe vittük. Az értelmezés tehát analóg módon történik, mint a síkban. Még az is érvényes, hogy *az ekvidisztáns felület egy térbeli ultraparalel egyenessereg trajektóriája, a horoszféra pedig térbeli elpattanó egyenessereg trajektóriája*.

Ha az ekvidisztáns felületet önmagában szemléljük, akkor azt a furcsa dolgot vesszük észre, miszerint az ekvidisztáns felület pontjai és ekvidisztáns görbéi ugyanolyan tulajdonságokkal rendelkeznek egymáshoz viszonyítva, mint a pont és az egyenes a hiperbolikus síkban. Ezt matematikai szakkifejezéssel úgy mondjuk, hogy *az ekvidisztáns felület belső geometriája a hiperbolikus geometria*. Ha a horoszférát is ilyen vizsgálatnak vetjük alá, még furcsább dolgot észlelünk! *A horoszféra belső geometriája az euklideszi geometria lesz!* Az euklideszi pontok szerepét a horoszféra pontjai játsszák, az egyenesek szerepét pedig a horociklusok. Ha az euklideszi axiómákban a pont és egyenes helyére ezen új fogalmakat helyettesítjük, az így kapott állítások teljes egészében érvényesek lesznek a horoszférára. Ez az eredményünk szinte hihetetlen: a párhuzamossági axiómával együtt elvetett euklideszi geometria a hiperbolikus geometriában főnixként újra megjelenik.

A gömb az euklideszi és a hiperbolikus geometria közös objektuma, úgyhogy róla a hiperbolikus geometriában nem sok újat mondhatunk. A gömb belső geometriája egyébként a már régóta ismert gömbháromszögtan.

4. A hiperbolikus geometria megállja a helyét

„Értelmünk a létért való küzdelemben fejlődött ki, tehát nem abból a célból, hogy a világ dolgain elmélkedjünk.”

Oliwer Lodge

„Mit gondoljunk erről a kérdésről: Igaz-e az euklideszi geometria? Semmi értelme sincs... Egyik geometria sem igazabb, mint a másik; csupán célszerűbb lehet.”

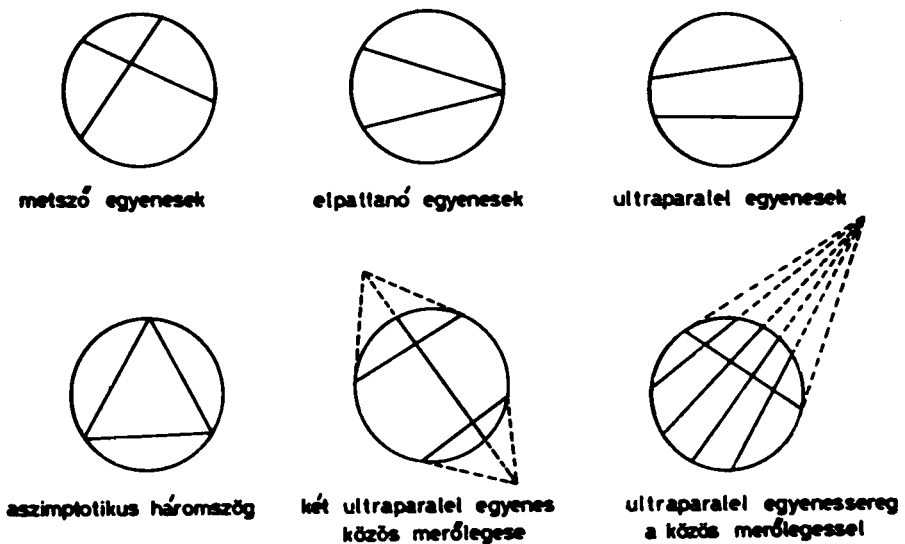
Henri Poincare

A hiperbolikus geometria elnevezése Felix Klein matematikustól származik. Ő a síkot, elméletben, kibővítette végtelen távoli pontokkal, melyek mind egy végtelen távoli egyenesen helyezkednek el. Ekkor a következő helyzet állt elő: az euklideszi geometriában az egyenesnek egy végtelen távoli pontja van (az a pont, melyben az egyenes két ága találkozik a végtelenben) és ez a helyzet a jól ismert parabolával is (két ága a végtelen távoli pontban találkozik), ezért az euklideszi geometriát parabolikus geometriának nevezte el. A Bolyai–Lobacszevszkij geometriában az egyenesnek két végtelen távoli pontja van, akár a hiperbolának, ezt a geometriát emiatt hiperbolikus geometriának nevezte el. Az elliptikus geometriában az egyenesnek nincs végtelen távoli pontja, éppúgy mint az ellipszisnek, így kapta a nevét is.

Már említettük a hiperbolikus geometria ellentmondás-mentességének kérdését. A probléma a következő: elegendő biztosíték-e az, miszerint a hiperbolikus geometriában eddig nem találtunk ellentmondást ahhoz, hogy ezentúl sem fog föllépni ellentmondás? Ha majd ezt a geometriát még tovább fejlesszük, megtörténhet-e egyszer, hogy bebizonyítunk egy állítást és úgyszintén annak ellenkezőjét? Kategorikus választ erre a kérdésre ma sem tudunk adni. Azt azonban már tudjuk, hogy a hiperbolikus geometria az ellentmondás-mentesség kérdésében semmivel sem különb az euklideszi geometriánál: ha az euklideszi geometriában jelentkezne ellentmondás, akkor a hiperbolikus geometria is ellentmondásos lenne; ez azonban fordítva is érvényes: ha a hiperbolikus geometriában találnánk ellentmondást, akkor az szükségképpen az euklideszi geometria ellentmondásosságát eredményezné. Azt is mondhatnánk, hogy *az euklideszi és a hiperbolikus geometria ellentmondás-mentessége együtt áll vagy bukik*. Arra a kérdésre, miért vonja maga után az euklideszi geometria ellentmondásossága a hiperbolikus geometria ellentmondásosságát csak utalunk, felidézve azt, miszerint a horoszféra belső geometriája az euklideszi geometria: tehát ha az euklideszi geometria ellentmondásos, akkor ellentmondásos lesz a horoszféra belső geometriája is, ez pedig a hiperbolikus geometria szerves része, s ezért a hiperbolikus geometria is ellentmondásos lesz.

A másik kérdéssel, miszerint a hiperbolikus geometria ellentmondásossága maga után vonja az euklideszi geometria ellentmondásosságát, kissé részletesebben foglalkozunk. Ennek igazolására egy *modell*-t kellene találni az euklideszi geometriában, melyben maradéktalanul érvényes a hiperbolikus geometria (ahogyan a horoszféra az euklideszi geometria modellje a hiperbolikus geometriában). E modell keretében kétféle objektumot kell találni az eukli-

deszi geometriában, úgy hogy az egyik a hiperbolikus pont, a másik a hiperbolikus egyenes szerepét játssza, és egymáshoz úgy viszonyuljanak, mint az „igazi” hiperbolikus pont és egyenes. A többféle ilyen modell közül talán a következő a legszemléletesebb. Képzeljünk el egy összeszűkült világot: az egész világ egy kör belseje. A képzelt világ lakói a körön kívül semmit sem ismernek, sőt a kövonal sem tartozik a világukhoz. Ez az összeszűkült világ lesz a hiperbolikus geometria modellje az euklideszi geometriában. Hiperbolikus pontnak a kör belsejébe eső pontokat választjuk, hiperbolikus egyenesen pedig olyan szakaszt fogunk érteni, amilyent a kör egy őt szelő egynestől kimetsz, tehát az egyenesek a kör húrjai lesznek (átmérői is), de a végpontok nélkül, mert maga a kör nem tartozik modellünkhöz. E két euklideszi objektum (kör belsejébe eső pont, kör húrjainak a belsejébe eső része) egymás közti viszonyára a hiperbolikus geometria axiómái lesznek érvényesek. Természetesen a szakaszok és szögek egyenlőségét sem a megszokott értelemben kell venni, a modellben a hiperbolikus mérés olyan értelmezést kap, mely nem azonos az euklideszi mérésel. A 19. ábrán néhány hiperbolikus objektum megfelelőjét mutatjuk be a modellben.

19. ábra

Ily módon a hiperbolikus síkot teljes egészében beágyaztuk az euklideszi síkba és nyilvánvaló, ha a hiperbolikus geometriában ellentmondás jelenne meg, az az összeszűkült világ révén, az euklideszi geometriához is hozzátartozna.

Ez minden, amit a hiperbolikus geometria ellentmondás-mentességéről tudunk. Még egyszer összefoglalva: *azon feltétel mellett, hogy az euklideszi geometria ellentmondásmentes, a hiperbolikus geometriáról is állíthatjuk ugyanezt.*

A legváratlanabb az, hogy az euklideszi geometria ellentmondás-mentességének kérdése semmivel sem könnyebb mint a hiperbolikus geometria esetében: az euklideszi geometria ellentmondás-mentessége sem bizonyítható be csupán az euklideszi geometria keretein belül. Ahogyan a hiperbolikus geometria ellentmondás-mentességét az euklideszi geometria ellentmondás-mentességére vezettük vissza, az euklideszi geometria ellentmondás-mentességét az aritmetikai ellentmondás-mentességére vezethetjük vissza. Ehhez nem kell mást tenni, mint a mértant a számok nyelvén fogalmazni meg. E célra a jól ismert koordináta-módszer használható: a sík egy pontjának például két szám felel meg, melyek a pont koordinátái. Így megkaphatjuk az euklideszi geometria egy modelljét az aritmetikában, tehát *ha az aritmetika ellentmondásmentes, akkor ezt teljes bizonyossággal állíthatjuk az euklideszi geometriáról is.* A kérdést azonban ezzel sem döntöttük el végleg, hiszen az aritmetika ellentmondás-mentessége sem magától értetődő. Az ellentmondás-mentesség kérdése tehát olyan bonyolult probléma, melyre kategorikus választ ma még nem adhatunk.

Meggyőződünk róla, hogy logikai szempontból a hiperbolikus geometria éppoly létjogosult, mint az euklideszi. Miért alakult ki akkor az euklideszi geometria elsőnek? Amit az ember a világból közvetlenül észlelhet, az csak szűk környezete, a kis távolságok esetében pedig az euklideszi geometria kifogástalan eredményeket ad. Márpedig az euklideszi geometria az életszükségletek kielégítéséért folytatott harc közepette alakult ki, gyakorlati célokat szolgálva és nem elvont elmélkedések útján. Az euklideszi geometriában több mint kétezer évig a tapasztalati tér geometriáját tisztelték, s más geometria létezésének gondolata még csak fel sem merült. Megértést kell tanúsítanunk azon kételkedés iránt is, mellyel a kortársak a hiperbolikus geometriát fogadták, hisz az új geometria létezése mellett csak logikai érvek szóltak, az euklideszi geometria mellett pedig tapasztalati érvek is.

Miután a hiperbolikus geometria rést ütött a geometriai ismereteket övező, szilárdnak hitt falon, egymás után tűntek fel a nemeuklideszi geometriák. S az affin, a projektív és a többi geometriának éppúgy joga van a létezésre, mint az euklideszinek. Hogy az új geometriák nem csupán logikai játékok, arról a világ Einstein és Minkowski munkássága által győződhetett meg először. A relativitáselmélet szerint ugyanis a tapasztalati térben nem az euklideszi geometria érvényes. Kis távolságok esetében (a kozmikus méretekhez viszonyítva) az euklideszi geometria persze gyakorlatilag teljesen megfelel a tapasztalati tér leírására. A csillagászati távolságok esetében azonban már nem ez a helyzet. Mely geometria lesz akkor érvényes a tapasztalati térben? A válasz korántsem egyszerű. Mai ismereteink szerint erre teljes egészében egyetlen geometria sem alkalmas. Tapasztalati terünk görbülete ugyanis az anyageloszlástól függően változik, s a tér más-más részeiben a megfelelő görbületű geometriát kellene alkalmazni. Az euklideszi geometria nem jöhet számításba, mert nincs

benne görbület. A relativitáselmélet szellemében továbbá a tér három dimenziójához fel kell venni negyediknek az időt is és a négydimenziós téridőt kell tanulmányozni, ennek leírására pedig a Hermann Minkowski által kidolgozott geometria a legmegfelelőbb.

Forrásmunkák

1. Coxeter, H.S.M.: A geometriák alapjai. Műszaki Könyvkiadó, Budapest, 1973.
2. Dávid Lajos: A két Bolyai élete és munkássága. Gondolat, Budapest, 1979.
3. Fetisov, A. I.: O euklidskoj i neeuklidskim geometrijama. Školska knjiga, Zagreb, 1981.
4. Lánzos Kornél: A geometriai térfogalom fejlődése. Gondolat, Budapest, 1976.
5. Meschkowski, Herbert: Temelji euklidske geometrije. Školska knjiga, Zagreb, 1978.
6. Prvanović, Mileva: Neeuklidske geometrije. Prirodno-matematički fakultet, Novi Sad, 1974.
7. Struik, Dirk: Kratak pregled istorije matematike. Zavod za izdavanje udžbenika SRS, Beograd, 1969.
8. Szász Pál: Bevezetés a Bolyai–Lobacsevszkij-féle geometriába. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1973.
9. Szénássy Barna: A magyarországi matematika története. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1974.

Rezime

Novi svet Janoša Bojajia

Nedavno se završilo 150 godina od otkrivanja prve neeuklidske geometrije, hiperboličke geometrije Bojajia i Lobačevskog. Tim povodom se u članku daje kratak istorijski osvrt na razvoj geometrije do pojave neeuklidskih geometrija, i uvod na elementarnom nivou u hiperboličku geometriju.

U prvom delu članka izlažu se neke okolnosti pod kojima se pojavila geometrija u staroj Grčkoj oko 300. god. pr. n. e. U drugom delu se čitalac informiše o osnovnim idejama aksiomatskog prilaza geometriji, daje se i poseban prikaz problema V. euklidovog postulata, tj. aksiome paralelnosti. Saopštavaju se i rezultati do kojih su došli Lambert i Sakeri u ispitivanjima aksiome paralelnosti: iako ni jedan ni drugi nisu uspeli dokazati da je aksioma paralelnosti posledica ostalih aksioma euklidske geometrije, ipak su dali veliki doprinos izučavanju tog pitanja. Uprkos dotadašnjim neuspesima početkom XIX. veka nagomilao se ogroman koristan materijal u vezi sa problemom paralelnosti. Potrebni su bili samo matematičari, sposobni i hrabri za genijalne korake. Taj genijalni korak napravili su tri velikana matematike Bojai, Lobačevski i Gaus. Oni su došli do uverenja da je aksioma paralelnosti nezavisna od ostalih aksioma euklidske geometrije. Ta ideja im je širom otvorila vrata obogaćivanju matematike novom geometrijom: hiperboličkom geometrijom.

U nastavku se opisuju godine u kojima je Bojai Janoš došao do svog otkrića i objavio ga kao dodatak (Appendix) uz matematički udžbenik svog oca, Bojai Farkaša. U životu Bojai Janoša, punom problema, neshvatanja i sukoba sa okolinom, za istoriju matemati-

ke najinteresantniji su odnosi sa ocem, koji je bio vrsni matematičar svoga vremena, i sa Gausom, prijateljem Bojai Farkaša iz studentskih dana.

U trećem delu se izlažu osnovni pojmovi apsolutne geometrije, kao i elementarni rezultati hiperboličke geometrije. U četvrtom delu se diskutuje problem logičke neprotivrečnosti hiperboličke i euklidske geometrije. Pokazuje se da je hiperbolička geometrija neprotivrečna ukoliko je to i euklidska geometrija. Zbog toga se ne postavlja pitanje koja je geometrija tačna, sa logičkog stanovišta, naime, obe su „podjednako“ tačne, iako ni jedna ne opisuje stvarni prostor oko nas u svojoj složenosti, već samo pojedine aspekte realnog sveta.

Resumee

Die neue Welt von János Bolyai

Unlängst endeten 150 Jahre der Erfindung der nicht euklidischen Geometrie, der hyperbolischen Geometrie von Bolyai und Lovatsevsky. Zu dieser Gelegenheit wird in dem Artikel ein kurzer historischer Hinweis, über die Entwicklung der Geometrie von der nicht euklidischen Geometrie und eine, auf elementarischen Nivo gehaltene Einführung in die hyperbolische Geometrie, gegeben.

Im ersten Teil des Artikels werden einige Gegebenheiten angeführt, die zu Erscheinung der Geometrie, im antiken Griechenland, etwa 300 Jahre vor unserer Zeitrechnung, geführt haben. Im zweiten Teil, wird der Leser über die grundlegenden Ideen des axiomatischen Zutritts zur Geometrie, informiert; es wird auch ein Hinweis auf die Probleme der V. Euklidespostulates gegeben, d. h. auf die Probleme – Axiome der Paralelität. Die Resultate, zu denen Lambert und Sakeri gekommen sind, werden mitgeteilt; obwohl so der eine wie der andere nicht beweisen konnten, dass das Axiom der Paralelität Folge aller anderen Axiome der euklidischen Geometrie sind, gaben sie doch grossen Beitrag zur Untersuchung dieser Frage. Trotz der grossen bisderzeitigen Erfolgslosigkeit, wurde eine Menge von Materialien zum Problem der Paralelität zusammengetragen. Es wären Mathematiker genug fähig und tapfer zu genialen Tritten nötig. Diese geniale Tritte haben drei Grössen der Mathematik getan: Bolyai, Lobatsevsky und Gauss. Sie sind zur Überzeugung gekommen, dass das Axiom der Paralelität unabhängig von den anderen Axiomen der euklidischen Geometrie ist. Diese Idee hat die Möglichkeiten der Bereicherung der Mathematik, mit neuer Geometrie geöffnet: mit der hyperbolischen Geometrie.

Weiterhin werden die Jahre bearbeitet, in denen Bolyai Janos zu seiner Entdeckung gekommen ist und diese als Beitrag (Appendix) zum mathematischen Lehrbuch seines Vaters Bolyai Farkas, erscheinen lies. Im Leben von Bolyai Janos, im Leben voller Probleme und Unverständnissen mit der Umgebung, ist für die Historie der Mathematik – sein verhältnis zum Vater, vorragendem Mathematiker, seiner Zeit und mit Gauss, dem Freunde von Bolyai Farkas, aus Studentenzeiten – interessant.

Im dritten Teil werden die grundlegenden Begriffe der absoluten Geometrie, sowie die grundlegenden Resultate der hyperbolischen Geometrie, ausgeführt. Im vierten Teil wird über das Problem der Widerspruchlosigkeit der hyperbolischen und euklidischen Geometrie, diskutiert. Es wird bemerkt, dass die hyperbolische Geometrie widerspruchlos, sofern sie auch euklidische Geometrie ist. Es wird daher die Frage gestellt, welche Geometrie, aus logischen Standpunkt stimmt, d. h. beide stimmen gleichmässig, obwohl keine das ganze Terrain um uns in seiner Kompliziertheit sondern nur einige Aspekte der reellen Welt, erklärt.

A SZOCIOLÓGIAI TANULMÁNY- PÁLYÁZAT DÍJAZOTT DOLGOZATAI

Keresztényi Ágnes

A GAZDASÁGI FEJLŐDÉS HATÁSA A TELEPÜLÉS SZOCIÁLIS ÖSSZETÉTELÉRE

A városnak minősített települések (mint pl. Zenta) csaknem minden esetben mágnesként hatnak a környező településekre, s így lakóik száma a gazdaság fejlődésével párhuzamosan növekszik.

Zenta esetében ez rendhagyó, amit az alábbi táblázat is bizonyít.

Település	1953	1961	1971	1981
Bogaras				1.005
Felsőhegy	2.204	1.812	1.783	2.536
Kevi	1.697	1.438	1.447	1.414
Zenta	23.320	25.062	24.723	23.690
Tornyos	2.667	2.769	3.463	1.874
Összesen	29.898	31.081	31.416	30.519

1961-ben a község 31081 lakosa közül Zentán 25062, azaz 80,64%-a élt, míg 19,36%-a (szám szerint 6019) a tanyavilágban.

Tíz év múlva a községet 31416 lélek lakja, azaz lakóinak száma 1,08%-kal növekszik. Ugyanakkor a város lakóinak a száma 25062-ről 24723-ra, azaz 1,35%-kal csökkent, a falvak viszont 11,2%-kal gyarapodtak.

Ez a rendhagyó eset az elkövetkező tíz évben is jelen van: a község lakosságának a száma 1971–1981 között 2,85%-kal csökken. Zentáé 4,18%-kal. A települések számbeli gyarapodása azonban lelassul, mindössze 2,03%.

Zenta lakóinak részaránya a község összlakosságához viszonyítva 1971-ben 80,64%, 1981-ben pedig már csak 77,62%.

Megjegyzés: Bogaras 1970-ben lett önálló helyi közösség. Nyilvántartása korábban a szomszédos Tornyos és Felsőhegy között oszlott meg.

Felsőhegy mindössze öt kilométerre van Zentától. Mivel ott sokkal olcsóbbak a telkek (és könnyebben is hozzá lehet jutni), az utóbbi években egyre több zentai polgár épített ott házat.

Vonzert emlegetni, ilyen mutatók mellett, nem lehet. Sőt! A hanyatlás kérdése kívánczik terítékre. Mi ennek az oka? Zenta nem tartozik a tipikus agrárközségek közé, nem is osztozik sorsukban. Míg az egész tájegységen – átlagosan és községek szerint a hatvanas évek második felében – csökken a foglalkoztatottak száma, itt – ez is sajátos tünet – fokozatosan emelkedett! A tevékenységi körök szerinti megoszlás mutatói még kedvezőbbek: a produktív népességnek, mindössze 32,2%-a kötődik a mezőgazdaság magánszektorához, és az sem mellékes, hogy Észak-Bácska községei közül innen mentek legkevesebben külföldre dolgozni. Mégis fogy a városi lakosság! Mi van a mutatók mögött?

A taszítás rejtett rugóit a városban kell keresni. Zenta gyáripára tulajdonképpen a felszabadulás után keletkezett. Az új létesítmények java (cukorgyár, tésztagyár) a hatvanas években épül fel, s ekkor kerül sor a régebbi üzemek felújítására, bővítésére: a gyáripár tulajdonképpen csak az utóbbi tizenöt év alatt kezdte szaporítani a munkahelyeket. Addig a sok évtizedes megállapodottság, a lassú gazdasági hanyatlás taszította kifelé a nagy múltú mezőváros emberfeleslegét. A vándorlás útjai nem a barázda felé vezettek (nagy tévedés lenne ilyesmit állítani az ismert adatok alapján), ekkora csáberővel nem bírtak a külső területek. Az emberek messzebbre mentek. Más foglalkozások felé. A nyolc évtizedes kényszerű megállapodottság nem múlhatott el nyomtalanul: a szükség vándorútra kényszerítette és szoktatta a népet. Régebben kubikusok és cselédlányok mentek a kenyér után, mert abból itt a vastag húsú földön ritkán jutott elég, mostanában szakmunkásokat és értelmiségieket csábítanak másfelé a jobb életfeltételek.

A röhöz kötött mozdulatlanság, mely annyira jellemezte a földosztást álmódó népes agrárfalvakat, Zentán kevésbé érvényesül. Zenta népességét mozgékonyosságra tanította a sors, itt a harmadlagos tevékenységi kör is a mobilitás tényezője: a közoktatás intézményei járhatóbbá teszik a felfelé irányuló vándorlások útját. Nincs statisztikai kimutatás arról, hogy a zentai születésű értelmiségiek hány százaléka tér vissza a diplomával szülővárosába, de ha lenne, kiderülne belőle, hogy ez a nagy múltú város viszonylag több értelmiségit ad a tágabb közösségnek, mint Vajdaság bármely más települése.

Zenta gazdasága 1971–1981 között

A község gazdasága ebben az időszakban a következő új létesítményekkel gazdagodik: évi 6 ezer vagonos kapacitású malom épül, üzembe helyezik a Crvena Zastava Szerszámgyárat, a melasz feldolgozót, a készételgyárat, kiépül az öntözőtelep, korszerű szarvasmarha- és sertésfarm létesül, szárító és takarmánykeverő épül, megkezdik a gomba nagyüzemi termesztését.

Bővítik és korszerűsítik a következőket: a cukorgyárat, a hőerőtelepet, a textilgyárat, a TAMP Fémipari Üzemet, a tésztagyárat, a cipészüzemet stb. Ekkor épül ki a ma már nemzetközi áruforgalmat is lebonyolító kikötő.

Gyáripari termelés

Vállalat	1970	1980	egység
TAMP	1.150	3.200	tonna armatúra
TAMP	1.250	"	szürke öntvény
TAMP	–	21	tonna szerszám
bútorgyár	4.850	600	komplett szobabútor
kendergyár	827	1.400	tonna kenderrost
kendergyár	5.017	7.000	köbméter lemez
textilgyár	6.130	7.212	000 m ² pamutszövet
Žitopromet	38.214	47.730	tonna malomipari termék
Žitopromet	3.500	6.400	tonna tésztaféle
Žitopromet	2.070	2.917	tonna péksütemény
cukorgyár	30.210	56.050	tonna kristálycukor
dohányfeldolgozó	935	1.090	tonna dohány

A bútorgyár az előző évben (1979-ben) 5367 komplett szobabútort állított elő. A termelés azonban nem volt összhangban az értékesítési lehetőséggel, óriási raktárkészlete van, a gyárat kényszerigazgatás alá helyezik – innen a nagyfokú csökkenése a termelésnek.

Noha a kenderrost egyre keresettebb termék, a kóró termesztése se a szocialista országoknak, se az egyéni termelőknek nem kifizetődő. A nyersanyag egy részét – szolidaritásból – a zentai agráripari kombinát (ahová a kendergyár is tartozik) termeszt. A nyersanyag másik részét pedig a kishatárforgalmi kereskedelmi egyezmény keretében Magyarországról (Szeged határából) importálják.

A textilgyárban a hetvenes években varroda létesül, a korábban végterméknek számító pamutszövet mint nyersanyag jelentkezik. Ma a textilgyár konfekciója a bel- és külföldi piacon egyaránt igen keresett termék.

A cukorgyár termelése egyrészt nagymértékben függ az időjárástól, másrészt a répa cukortartalmának a fokától. 1978-ban például a hektáronkénti mintegy átlag 390 mázsás hozam ellenére 68.970 tonna cukrot állított elő.

A gyáripar továbbfejlesztésekor arra törekedtek, hogy a gazdaság korábbi késztermékeit (hús, gomba, főzelékféle, pamutszövet, melasz stb.) mint nyersanyagot dolgozzák fel.

Zenta mezőgazdasága és feldolgozóipara 1975/76-ban egyesül, ekkor alakul meg a község legnagyobb gazdasági szervezete, az agráripari kombinát, amely ma a következő munkaszervezeteket öleli fel: a 8.570 hektár szántón gazdálkodó mezőgazdasági tmasz-t, a társastermelési tmasz-t, a cukorgyárat, a készételgyárat, a kendergyárat, a Žitoprometot (malom, sütőde, tésztagyár) és a melaszfeldolgozót.

Hozamok (hekt. mázsa)

Kultúra	1970	1975	1980
<i>búza</i>			
összesen	32,9	34,6	47,5
társadalmi szektor	37,3	46,8	50,0
magánszektor	28,8	34,9	45,0
<i>kukorica</i>			
összesen	39,9	48,4	54,0
társadalmi szektor	39,8	42,4	65,0
magánszektor	39,9	49,8	52,0
<i>Cukorrépa</i>			
összesen	373,5	485,6	364,0
társadalmi szektor	410,9	500,0	370,0
magánszektor	313,7	464,6	350,0

A mezőgazdaság hozamai, habár azt az időjárás nagymértékben befolyásolta, mégis tíz év távlatából mérlegelve jelentős mértékben megnövekedtek.

Az agráripari kombinát össztermelésének az eredményességét nagymértékben csökkentette az is, hogy a keretében működő tmasz-ok kellőképpen nem hangolták össze termelési terveiket. Ennek következtében (amihez természetesen adott esetben a nyersanyag hiánya is hozzájárult) a meglévő kapacitások kihasználtságának a foka 1981-ben a következő volt: cukorgyár 93%, malom 77,62%, tésztagyár 80,06%, kendergyár-rostfeldolgozó 56%, pozdorja lemezgyár 61%, készételgyár 58,3%.

A mezőgazdasági tmasz a következő erőgépekkel rendelkezik: 125 traktorral, 35 különféle kombájnnal és kellő számú kapcsolható eszközzel. Látásra ez igen magas szintű gépesítést jelent. A valóság viszont az, hogy egyrészt sokféle (traktor például 13 típus van), ami a pótalkatrészek beszerzését megnehezíti, másrészt 50%-a a mezőgépeknek amortizálódott.

A hozamok a hetvenes évek második felében (attól eltekintve, hogy növekednek) a tervezettnél alacsonyabbak. Továbbá nincsenek összhangban az alkalmazott technológiával és a befektetésekkel. A termelés felaprózottsága mellett szól az is, hogy 18–20 féle kultúrát termesztenek. A sokféle kultúra termesztése, hogy a munkálatokat időre befejezhessék, nagyfokú gépesítést és felszereltséget igényel, ami viszont a termelési költségeket növeli.

A mezőgazdaság szocialista szektorában 883-an dolgoznak. Közülük 171 nő. A közvetlen termelésben 710-en vesznek részt. A dolgozók szakképesítése a következő: egyetemi végzettségű 39, főiskolai 18, középiskolai 115, általános iskolát végzett 18, magasan szakképzett 7, szakképzett 191, félészakított 439 és szakképzetlen 56.

A község 3208 egyéni termelője közül mindössze 883 ötven éven aluli, 3422 hektár szántójuk van. Az 50–60 év közötti 666 termelő 2798 hektáron gazdálkodik. A 60–70 év közötti termelők száma pedig 922. Ezeknek 3474 hektár földjük van.

A községben 2602 hektár termőföld van a hetven évnél idősebbek tulajdonában. Aligha szükséges bizonygatni, hogy kevés az a parasztember, aki életének

nyolcadik évtizedében maga műveli a földjét. A földművesek nyugdíjaztatása két kérdést hivatott megoldani: megélhetést biztosít – noha gyakran igen szerény keretek között – a munkaképtelen földműveseknek, s társadalmisítja azt a földterületet, amelyen nem folytattak korszerű termelést. Zentán úgyszólván semmilyen eredményt nem értek el az idős egyéni termelők nyugdíjaztatása terén: csupán egy nyugdíjas földműves van. Pedig több mint 1100 háztartásnak volna joga a havi járandóságra. Az érdeklődés hiánya elsősorban azzal magyarázható, hogy a földművesek kevésnek tartják a nyugdíjat, kifogásolják, hogy az állandó rész kisebb a szociális segély összegénél, de az átadott föld után járó összeg sem lehet nagy, mivel a nyugdíjra jogosult háztartások a maximumnak átlagban alig több mint egyharmad részével rendelkeznek. Miből élnek akkor az idős földművesek?

Közismert, hogy az idős termelők földjeinek egy részét bérlők művelik, s hogy rendkívül nagy a földkereslet. Bizonyítja ezt az is, hogy a bérleti díj holdanként olykor az 1,4 tonna búza árát is eléri, tehát nyugdíj helyett a bérbeadás jelenti a megélhetést. Pedig a községben nincs bejelentett földbérlés, ami arra is utal, hogy sokan a maximumon felül is művelnek földet. Érthető, hogy az idős földművesek bérbe adják földjüket, ha így nagyobb a jövedelmük, mint a nyugdíj, sőt így a föld is megmarad. Ebből azonban arra is lehet következtetni, hogy a társadalom nem nyújt elfogadható feltételeket az idős termelőknek, olyan összeget, amiből valóban megélhetnek.

A zentai községben három évvel ezelőtt ötven, többnyire fiatal termelő fizetett nyugdíjjárulékot, azóta pedig 150-re emelkedett a számuk. Többségük fiatal, mivel a középkorúak – tekintettel arra, hogy a nyugdíjkorhatár elérésekor nem rendelkeznek majd annyi szolgálati idővel, hogy a nyugdíj összegével megelégednének – inkább elállnak a nyugdíjjárulék fizetésétől. Nagy eredménynek számít a nyugdíjbiztosítottak számának emelkedése. Az eredmény alighanem a feltételek megváltoztatásával magyarázható: amióta csak azok a társult földművesek élvezhetnek adókedvezményt, akik nyugdíjjárulékot is fizetnek, ugrásszerűen megnövekedett a nyugdíjbiztosítottak száma. Ezeknek a termelőknek a nagy része pedig szolgáltatást végez, s a kedvezmény ez esetben nem jelentéktelen. Arra lehet tehát következtetni, hogy a földművesek jelentős része az adókedvezmény miatt „vállalta” a járulék fizetését, s nem azért, mert öreg korára gondolt.

A magángazdaságok jószágállománya

	1964	1970	1975	1980
ló	3.047	2.604		924
szarvasmarha	4.401	5.290	7.300	6.397
birka	2.280	2.104	1.200	4.473
sertés	22.985	29.366	26.000	32.128

Az egyéni gazdaságok gépesítése folytán a lóállomány erősen megcsappant. Ugyanakkor a gyakran ingadozó felvásárlási és takarmányárak ellenére a jószágállomány fokozatosan növekszik (ellentétben az AIK-kal, ahol a növénytermesztés egyre jobban háttérbe szorítja a jószágtenyésztést).

Gépek, fogatok

	1960	1975	1980
traktor	20	309	855
cséplőgép	18	–	–
fogat	1.895	–	597
kombájn	–	21	52
fejőgép	–	–	45

A felsorolt mezőgépek mellett az egyéni gazdaságok még a következő gépféleségekkel rendelkeznek: 21 tehergépkocsival, 22 kombival, 822 személygépkocsival és 528 pótkocsival.

A jószágállomány piaci feleslege

	1970	1975	(tonna, hekt. lít.) 1980
<i>szarvasmarha</i>			
társadalmi szektor	582	240	200
magánszektor	912	1.215	1.395
<i>sertés</i>			
társadalmi szektor	1.084	1.004	1.250
magánszektor	3.450	2.750	3.600
<i>tej</i>			
társadalmi szektor	24.947	14.770	23.000
magánszektor	37.270	75.000	17.740

Az egyéni gazdaságok 1980-ban tehát a húshozamnak: szarvasmarha 87,46%-át, a sertésnek 74,23%-át, a tejhozamnak pedig 43,54%-át adták.

Foglalkoztatottság

Ágazat	1975	1980	1980/75
ipar	3.235	3.832	118,45
mezőgazdaság	1.098	1.082	98,54
építőipar	369	1.040	281,84
közlekedés	24	289	1.204,17
kereskedelem	602	610	101,33
vendéglátóipar	137	153	111,68
kisipar	686	283	41,31
közművesítés	101	81	80,20
összesen a gazdaság	6.251	7.370	117,90
gazd. kívüli ágazatok	2.138	2.327	108,84
összesen	8.389	9.677	115,35

A munkaviszonyban levők száma 1975–1980 között 1.288-cal, azaz 15,35%-kal növekedett. 1980-ban a község összlakosságának 31,70%-a van munkaviszonyban, a gazdaságban a lakosságnak 24,15, míg a gazdaságon kívüli ágazatokban 7,62%-a.

Az össz foglalkoztatottnak a gazdaságban 76,16%-a dolgozik. A gazdaságban a foglalkoztatottak száma 1975–1980 között 1119-cel növekedett, míg a gazdaságon kívüli ágazatokban 189-cel. A gazdaságon kívüli ágazatokban legtöbben az egészségügyben dolgoznak, szám szerint 605-en, míg az oktatási és nevelési intézményekben csaknem 500-an.

Migráció

Zenta város történetében a krónikások a lakosságnak a következő tömeges be-, vagy elvándorlását jegyezték fel, vagy utalnak arra:

– A XVI. század elején a török dúlás elől a lakosság tehetősebb része a távoli, északi megyékbe menekült. Erre minden valószínűség szerint a mohácsi csata (1526) utáni években került sor. A török hadak ugyanis a Duna baranyai oldalán vonultak fel Mohácsra, s Zentát ekkor még nem érintették.

– A XVI. század második felében a már korábban behódolt déli területekről az elnéptelenedett Zentára szerbek telepednek.

– A zentai csata után (1697) kialakult határőrvidéken, így Zentán is, a XVII. század elején grancsárok, magukkal hozva a családjaikat is, telepednek le.

– A határőrvidék egyre délebbre tolódásával a grancsárok kiváltságai megszűnnek (nincs többé rájuk szükség). Nagy részük családostól 1750–1755 között három hullámban kivándorol Oroszországba.

– A magyarok ismét 1770 körül kezdenek letelepedni. Zenta történetében ez volt a legjelentősebb számú betelepülés. A XVII. század elején ugyanis mintegy ezer lakosa van, míg a betelepülés után alig száz évre, 1860-ban már 17227.

– Az első világháború után, 1921-től kezdve az újonnan alakult SZHSZ Kormányátalakítás kormányza az ország déli részéről végez betelepítést. Új városrész is létesül, a kolónia. A kolonisták száma 7–800-ra tehető.

– Mivel a helybeli nincstelenek ezúttal sem jutnak földhöz, közülük 1925 táján sokan külföldre mennek dolgozni.

– A kivándorlás újabb hullámának az 1929–1930-ban bekövetkező nagy gazdasági válság ad újabb lökést. A becslések szerint ebben a két periódusban mintegy 300 zentai vándorol ki, nagyobbik részük Dél-Amerikába.

– A harmincas évek első felében évente mintegy 2300-an dolgoznak tavasztól ősziig vidéken, elsősorban a Pancsova környéki gátépítésen. Őszidőben pedig Dél-Bácskába mennek kukoricát szedni.

– A harmincas évek végén mintegy 300 zentai volt állandó munkaviszonyban, lakott is vidéken. A megszállás után legalábbis ennyien jöttek, költöztek vissza Zentára.

– 1941-ben a kolonistákat kitelepítik, vagy a különféle táborokba börtönzik.

– 1944-ben a lakosság létszáma lényegesen csökken, a zsidókat koncentrációs táborokba hurcolják.

– 1945 után a kolonisták visszatelepülnek.

(Adat a lakosság 1921–1945 közötti migrációjáról nincs. Napjainkig ilyesféle kutatómunkát senki sem végzett. Elsősorban azért nem, mert az ezzel kapcsolatos Zentán fellelhető dokumentáció a világháború alatt megsemmisült – mondotta mr. Dobos János történész, a Zentai Körzeti Levéltár igazgatója.)

A lakosság migrációjával kapcsolatban többé-kevésbé az utóbbi évtizedekben és napjainkban is hasonló a helyzet: összességében azt senki sem tartja számon. Vagy ha igen, akkor csak közvetlenül, a saját szemszögéből mérlegelve.

A felszabadulás utáni beköltözés

Év	Zenta	Felsőhegy	Kevi	Tornyos	Összesen
1946–1952	890	35	48	176	1.149
1953–1960	1.559	42	73	237	1.911
1961–1965	1.342	44	43	175	1.604
1966–1969	955	44	38	205	1.242
1970–1971	521	14	30	89	654
Összesen	5.267	179	232	882	6.560

1948-ban a községnek mindössze 29617 lakosa van. A legtöbb 1971-ben, 31416. Az aránylag nagyméretű beköltözés ellenére (6560) az előbb említett periódusban a község lakóinak a száma – a természetes szaporulat ellenére – mindössze 1799-cel növekszik.

A község lakosságának a száma az elkövetkező évtizedben viszont csökken, 1981-ben 30519.

Ahhoz, hogy Zentának 1971-ben volt a legtöbb lakosa, nagymértékben hozzájárultak a korábban létesített középiskolák is. Például az 1970/71-es tanévben Zentának 2078 középiskolai tanulója van. Ebből 739 helybeli, míg 1339 vidéki. A vidéki diákoknak jelentős hányada mint állandó zentai lakos jelentkezik.

Az iskolarendszer átszervezése után annak ellenére, hogy ma a szakirányú oktatásnak 11 különféle ágazata működik, már csak 250 vidéki fiatal tanul Zentán, azaz a korábbinak mindössze 18,67%-a.

A vidéki tanulók megoszlása: adai 83, kanizsai 34, törökkanizsai 25 és csókai 65. Ezek utazó diákok, akik a napi migrációnál jelentkeznek.

Más távolabbi községekből mindössze 43 fiatal tanul Zentán, ők viszont itt is laknak.

A község fiataljai közül 231 középiskolás tanul vidéken: Adán 49, Topolyán 14, Kanizsán 75, Törökkanizsán 5, Szabadkán 84, máshol 4. Mintegy 80%-a utazó diák.

Az 1981-es népszámlálás adatai szerint főiskolán és egyetemen (vidéken) 467 zentai fiatal tanul.

A tanyavilágban ma már csak egy négyosztályos szállási iskola működik, Keviben, Buránysoron pedig egy-egy. Tíz osztályos iskola Zentán, Felső-hegyen és Tornyoson van. Emiatt a napi migráció már az általános iskolásoknál is jelen van. Bogarásról Zentára naponta 24, Tornyosra a környező településekről és szállásokról 99, Tornyosról viszont a buránysori (roma) iskolába 13 gyerek utazik.

A kanizsai és a becsei speciális iskolákban (szellemi fogyatékosok) 32 gyerek tanul. Közülük 12 utazó.

A legutóbbi népszámlálás szerint 252 zentai dolgozik vidéken (más községben), de itt lakik.

Az agráripari kombinát mezőgazdasági tmasz-ának 883 dolgozója közül naponta több mint 5 kilométerre 490 községbeli dolgozó utazik. Ugyanakkor a környező községekben 71 dolgozója lakik.

A napi migráció egyik alapvető tényezője az úthálózat, illetve a közlekedés fejlettségi foka. Zentára naponta 107 autóbusz érkezik, és 107 indul ki.

A vidéki (boszniai) idénymunkások 1960-tól kezdenek rendszeresen a kombinátban dolgozni. Számuk eleinte 1000–1200 között mozog. A termelés korszerűsítésével párhuzamosan azonban egyre kevesebbre van szükség. Az utóbbi években már csak 350–400-ra.

1981-ben 56 zentai dolgozott külföldön. Legtömegesebben 1968–1970 között mentek ki, szám szerint 493-an. Ez az időszak volt az, amikor a község gazdasága a legnagyobb problémákkal küszködött. A külföldön dolgozóknak kb. az 50%-a szak- és magasszakképzett munkás, akik korábban az iparban dolgoztak. A külföldi munkavállalásan levőknek viszont alig 10%-a volt mezőgazdasági munkás, illetve egyéni termelő. Mivel hazatérni igen kevesen szándékoznak (és jöttek is), elhelyezésük eddig nem okozott különösebb problémát.

Társadalmi életszínvonal

1971–1981 között a következő gazdaságon kívüli létesítmények épültek:
– az iskoláskor előttieknek 5, összesen 300 újabb férőhelyes épület (óvoda, bölcsőde, napközi);

- 21 tantermes általános iskola (konyhával, étkezdével, műhelyekkel, kabinettel stb.);
- tágas kiállítási termekkel és egyéb megfelelő helyiségekkel rendelkező épületbe költözött a múzeum;
- állandó kiállítási csarnokkal képtár létesült;
- az eddig több ízben ide-oda vándorló, mintegy hatvanezer kötetet számláló könyvtár megfelelő helyiségeket kapott;
- a népkertben pionírotthon épült, mellette játszótér (Vajdaságban még ma is alig néhány hasonló van). A már meglévő olimpiai méretű medence mellett egy kisebb, de ez már fedett, épül. Majd hamarosan kiépül a harmadik (50 méteres) medence is. Az atlétikai klub futópályáját műanyaggal vonják be;
- kezdetét veszi a város egységes csatornahálózatának kiépítése, egységesítik a város vízvezetékét, számos utcát aszfaltoznak, Felsőhegyen és Bogarason új egészségház épül;
- Pillanatnyilag folyamatban van egy új, az egész várost felölelő tágas, korszerű egészségház, a népkertben pedig hatsávós automata tekepálya építése.
- Az ötvenes évek végén Zentától mintegy 3 kilométerre északra, a Tisza partján munkásnyaraló létesül. Több munkaszervezet itt hétvégi házat épít, amelyek néhány nyáron át igen mozgalmasak. Csakhamar azonban ezek is elnéptelenednek, tönkremennek. A hétvégi üdülés, pihenés a hetvenes évek derekától kezd divatba jönni. Hasonlóképpen a néhány kvadrátos telkek vásárlása is, s egyre többen építenek kisebb-nagyobb hétvégi házat, melyekből a munkásnyaraló körül 64 épül ki.
- Az 1981-es népszámlálás adatai szerint a zentai határban 280 hétvégi ház van, amelyek közül 206 egyszobás. Továbbá 154 olyan épület (csőszház, kunyhó) van, amelyet ideiglenesen használnak.
- A nem hivatalos adatok, a községi mezőőri szolgálattól szerzett értesüléseink szerint viszont a határban levő hétvégi házak száma 1982 őszén jóval több 300-nál.

Lakásépítés

1961-ben a 31081 lakosú községben 6201 lakás van, azaz 1-1 lakásra 5 lakos jut. Ezeknek a lakásoknak a jelentős része régi, vert falú, szigetelés nélküli. A felszabadulástól 1961-ig ugyanis mindössze 1413 épült. Ezeknek is a fala nagyjából vegyes anyagból. 1918-tól 1945-ig ugyancsak 1413 épült, míg 1918 előtt 3375.

Hol hány lakás épült

Település	1946-1960	1961-1970	1971-1975	1976-1981
Zenta	961	1.778	1.404	1.183
Bogaras	84	42	42	54
Felsőhegy	120	117	63	60
Kevi	104	66	56	37
Tornyos	144	106	82	58
Összesen	1.413	2.109	1.283	1.392

1981-ben a 30.519 lakosú községben 11040 lakás van. Ebből a határban 2422. Zentán egy-egy lakás átlag 68,16 m². A tanyavilágban pedig 78,87 m².

A városban egy-egy lakosra 24,8 m² lakófelület jut, a tanyavilágban 26,9 m². Zentán lakásonként 2,75 személy lakik, a tanyavilágban pedig 2,82 (ez az úgynevezett nem létező átlag).

Az utóbbi tíz évben a községben 2675 lakás (lakóház) épült. Ebből Zentán 2223. Többek között a Tisza-parton egy új lakótelep is létesült.

Összegezés

Az új Jugoszlávia megteremtésével egy teljesen új – világviszonylatban is a maga nemében egyedülálló – társadalmi és gazdasági viszonyokat alakítottunk ki, amelyeknek egyik legfőbb tartozéka a dolgozónak a termelőeszközökkel és a megteremtett anyagiakkal való rendelkezési joga.

A felszabadulás utáni években, akárcsak az egész ország, Zenta is súlyos gazdasági problémákkal küszködik: a kisajátított nagybirtokokon és a konfiskált gyárakban, üzemekben termelni kell. Csakhogy nemigen van mivel és kivel. Ami kevés termelőeszköz létezik, az régi, elavult. A termelés korábbi irányítói egyrészt elmenekültek, másrészt ha maradtak is, nem élvezik (s nem is élvezhetik) a néphatalom bizalmát. A különféle munkaszervezetek élére a tegnap még szolgál, béres, vagy kétkezi munkás kerül.

Noha a termelés, a termelékenység, a gazdaság felhalmozása igen alacsony, s annak nagyobbik hányadát még hosszú évekig a mezőgazdaság adja, mégis kezdetét veszi egyrészt a korszerű gyáripár, másrészt a mezőgazdaság nagyüzemi termelésének megalapozása.

Külső segítség nélkül (Tájékoztató Iroda, el nem kötelezett politikánk) azonban csak a saját erőnkre támaszkodhatunk.

Ilyen feltételek, körülmények közepette a társadalmi és az egyéni életszínvonal növekedéséről nemigen beszélhetünk.

A gazdaság lendületes fejlődésére az ötvenes évek második felében kerül sor. A korszerű termelőeszközök egyre nagyobb fokú tudást követelnek.

A nagyobb műszaki tudással rendelkező dolgozó viszont egyre többet, jobbat, olcsóbban és gazdaságosabban akar termelni. Ugyanakkor mint fogyasztó is egyre igényesebbé válik. A hatás tehát kölcsönös.

A gazdaság szerkezetének a változása a lakosság összetételében is kifejezésre jut. A gyáripárban, az építőipárban, a kereskedelemben, a közlekedésben stb. mind több a közvetlen munkás. Azután nagymértékben megnövekedett a nem termelő dolgozók száma is. Viszont a magántermelők és a kisiparosok száma, akik a saját eszközeikkel termelnek, évről évre csökken.

Az ipar felszívóképessége ugyancsak véges. Mi több (törvényszerű) korszerűsítése folytán mind kevesebb dolgozót igényel. Az új munkahelyek létesítése viszont egyre többre kerül.

Ugyanakkor a magángazdaságban is óriási változások történnek. A korszerű technológia térhódításával, az út- és villanyhálózat kiépítésével párhuzamosan az egyéni termelő egyre több piaci felesleggel rendelkezik. Az anyagiak

gyarapodásával a falusi és a tanyasi meg a városi életforma közötti korábbi nagy eltérés lassan eltűnik, illetve nagymértékben csökken. Egyre több család biztatja gyermekét: Tanulj fiam, azután, ha akarsz, paraszt is maradhatsz. A közép- és főiskolát, vagy egyetemet végzett fiatalok közül azonban a régi környezetükbe kevesen kerülnek vissza. Tehát a szociális mozgékonyság itt is nagymértékben jelen van.

Elhelyezkedni viszont, ahogy már említettük is az iparban egyre nehezebb.

Zentai viszonylatban ebből a bűvös körből való kiutat egy másik kör, a harmadik tevékenységi kör, a terciális ágazatban való elhelyezkedés jelenti.

Zentának ugyanis számos olyan intézménye, fejlett szolgáltatási hálózata van, ami a hozzá hasonló, alig 24–25 ezer lelket számláló másik településnek nincs, vagy csak részben van. De nézzük konkrétan. A tevékenységi körök szemszögéből vizsgálva a község munkaviszonyban levő dolgozói a következőképpen oszlanak meg:

– az első tevékenységi körbe (nyersanyag-kitermelés) a foglalkoztatottak 11,18%-a dolgozik,

– a másodikban (gyáripar, építőipar, kisipar) 53,27%,

– a harmadik (a terciális körben) egészségügyi, közoktatás, kultúra, közlekedés, közigazgatás, kereskedelem stb. pedig 35,75%-a.

Mindez azonban korántsem jelenti azt, hogy a munkabíró, a dolgozni akaró valamennyi polgár maradéktalanul el tud helyezkedni.

Noha a vajdasági viszonylatban is Zenta az, ahonnan aránylag a legkevesebben mentek külföldre dolgozni, mégis ma már több mint félezren vannak oda. Hasonlóképpen sokan (ilyesfélét egyetlen fórum, testület se tart számon) költöztek el Vajdaság ipari központjaiba, elsősorban Szabadkára és Újvidékre, és nem utolsó sorban Belgrádba. Az utóbbi időben pedig egyre több fiatal magasszakképzettségű munkás, főiskolát és egyetemet végzett szakember költözött el Horvátországba és Szlovéniába.

Zentára viszont évente alig néhány vidéki szakember jön.

A korábbi években a községben a munkanélküliek száma gyakran az ezret is meghaladta. Az új gazdasági létesítmények kiépítésével és a meglevők bővítésével, korszerűsítésével (amiről már szóltunk) számuk jelentősen, a felére csökkent. Jelenleg 540 munkanélkülit tartanak nyilván. Közülük 264 szakképzetlen. Többségük (188) nő. A munkanélküliek másik hányada (173) középiskolát végzett fiatal. Ugyanakkor pillanatnyilag a fém-, fa-, és a textiliparnak 150 szakmunkásra lenne szüksége.

A szakirányú középiskolákban 429, a főiskolákon és az egyetemeken pedig 467 zentai fiatal tanul.

Ha még holnap nem is, de azért néhány éven belül ők is szeretnének elhelyezkedni. És nemcsak nálunk Zentán, hanem többé-kevésbé országszerte, más községekben is.

Egyszóval a pillanatnyi kilátások sem biztatóak.

Amennyiben a szolgálati évek számát lecsökkentenénk, amit országos szinten latolgatunk, abban az esetben úgyszólván egy csapásra megoldódna a munkanélküliség. Az új, a kellő tudású és munkabíró fiatal szakemberek alkalma-

zásával viszont növekedne a termelékenység. Mindehhez azonban pénz kellene, aminek egyelőre erősen a szűkében vagyunk.

*

– Községünk legtöbbet ígérő gazdasági adottsága, lehetősége a földművelés és a jószágtenyésztés. Az ipar jelentős hányada is erre támaszkodik.

– Egyéni termelőink előregedése évről évre hatványozottabb. Jelenleg a 3208 közül 1659 hatvan évnél idősebb. Ezek 6076 hektár szántót művelnek, már ahogyan művelni képesek.

– Köztudomásúlag a gyáriparban egy új munkahely létesítése sokkal többbe kerül, mint a mezőgazdaságban. (Természetesen méregdrága hizlaldákat is „tudunk” építeni.)

– Az ételmiszer-termelés, ellátás, társadalmunknak egyre nagyobb gondot, problémát okoz, de ugyanakkor jó lenne minél több mezőgazdasági terméket exportálni.

Mindezeket a tényezőket figyelembe véve, véleményem szerint az elhelyezkedés kapcsán a zentai községben az eddiginél nagyobb figyelmet, teret kellene szentelni, adni a mezőgazdaságnak. Ennek velejárója lenne, hogy a fiatalok érdeklődési körét a mezőgazdaság felé irányítsuk. Továbbá, hogy a gazdaság szükségleteit az oktatási és képzési rendszerrel az eddiginél jobban összehangoljuk.

Forrásmunkák

1. Mr. Dobos János: Srednje škole. Senta, 1966.
2. Erdélyi István: A zentai könyvtárak története. Zenta, 1968.
3. Fábri Jenő: Zenta a török uralom alatt. Zenta, 1967.
4. Fábri Nándor: Zenta földrajza. Zenta, 1966.
5. Fodor István: Nyugdíj helyett földbérlés. Magyar Szó, 1982.
6. Dr. Jovan Ćirić: Osnove sociologije naselja i sociologije sela. Gradina/1979.
7. Katona Pál: Istorijat razvoja narodne vlasti u Senti. Senta, 1978.
8. Katona Pál: A múzeum története. Zenta, 1968.
9. Milivoje Knežević: Zbornik priloga za istoriju Sente. Senta, 1935.
10. Dr. Miloš Macura: Stanovništvo kao činilac privrednog razvoja Jugoslavije. Beograd, 1958.
11. Petkovics Kálmán: Mostoha barázda. Novi Sad, 1977.
12. Ing. Rácz Vince: Zenta mezőgazdasága, Zenta, 1979.
13. Dr. Stipe Šuvar: Sociološki preseki jugoslovenskog društva. Zagreb, 1970.
14. Szűcs Lajos: Zenta – Városi Községi Gimnasium története. Zenta, 1905.
15. Tolmácsy Géza: A zentai társadalmi egyesületek. Zenta, 1972.
16. Tolmácsy Géza: A zentai sport és testnevelés krónikája. Zenta, 1971.
17. Dr. Vigh Ágoston: A zentai kórház története. Zenta, 1966.
18. Analiza ostvarenja srednjoročnog plana opštine u periodu 1966–1970, 1971–1975 i 1976–1979.
19. Analiza poslovanja privrede po završnim računima za 1981. god. SDK Senta i Skupština opštine Senta

20. Adatok és mutatók 1953-ból, a zentai képviselő-testület statisztikai osztálya
21. Az 1961., 1971. és az 1981-es népszámlálás Zentára vonatkozó adatai, a zentai képviselő-testület nyilvántartásából.
22. A Zentai Agráripari Kombinát közlönye: A gazdasági helyzet elemzése és az ezzel kapcsolatos tennivalók. Zenta, 1982.
23. Bács-Bodrog vármegye monográfiája. Budapest, 1910.
24. A magyar tanyarendszer múltja. Budapest, 1980.
25. Változó falu. Budapest, 1976.

Rezime

Uticaj privrednog razvoja na socijalnu strukturu naselja

Gradovi odnosno privredni centri po pravilu kao magnet privlače stanovništvo iz okolnih mesta pa i šire, ali kako i autor konstatuje to nije slučaj sa gradom Senta. Broj stanovnika ovog grada se permanentno smanjuje u zadnjih dvadeset godina i pored činjenice da se broj zaposlenih povećava. Šta je razlog tome?

Na ovo pitanje i niz drugih što proizilaze iz ovog pitanja proba autor odgovoriti u ovoj analizi sa ekonomskog i socijalnog aspekta.

Autor detaljno analizira privredna kretanja u gradu Senta i u celoj Opštini u periodu između 1970–80 godine, koja analiza može biti interesantna i kao samostalna celina, jer retko imamo priliku čitati detaljne ekonomske analize o privredi jednog vojvođanskog grada.

Pored ekonomske analize čitaoc ima ispred sebe prikaz migracionih kretanja na području opštine od XV veka do danas.

Pri kraju ove studije dobijemo prikaz društvenog, životnog standarda opštine kao i analizu društvene i privatne stambene izgradnje.

Summary

The Influence of Economic Development on the Social Structure of Settlements

Towns and other economic centres very often attract the population of the surrounding settlements and even further settlements, but this certainly isn't the case with Senta. The population of this town has become smaller and smaller through the past twenty years, even though the number of employees is growing. What is the cause of this?

The author tries to give an answer to the question and a number of others that arise. He gives a brief analyses of the economic currencies from 1970 to 1980 in Senta. The analyses could be interesting even as a separate unit knowing that we hardly ever have the opportunity of reading economic analyses about Vojvodina's settlements.

Beside the economic analyses the reader can also study the review of migration directions on the territory of the commune, since the fifteenth century.

The final part of the work deals with social living standards of the commune and analyses private house-building.

Nagy Julianna

A MEZŐGAZDASÁGI MAGÁNTERMELOK GAZDASÁGI HELYZETE SAJÁT VÉLEMÉNYEIK ALAPJÁN EGY VAJDASÁGI TELEPÜLÉS PÉLDÁJÁN

A MAGÁNGAZDASÁGOK TÁRSADALMI ÉS GAZDASÁGI JELLEMZŐI

1. A MAGÁNGAZDASÁGOK SZÁMA

Magángazdaságnak számítanak azok a háztartások, amelyek legkevesebb 10 árnyi földterülettel rendelkeznek.

Az elmúlt 20 év alatt a következőképpen alakult a háztartások, illetve a magángazdaságok száma Feketicsen:

1. táblázat (4) és (5)

Év	Háztartások száma	Háztartások lakosainak száma	Magángazdaságok száma	Magángazdaság lakosainak száma
1961.	1803	5484	1308	4009
1971.	1609	4889	1161	3550
1981.	1623	4674	940	2800

A táblázatból láthatjuk, hogy az utóbbi húsz év alatt 14,8%-kal csökkent a falu lakossága, és ennek megfelelően csökkent a háztartások, a magángazdaságok és a magángazdaságok lakosainak száma is.

1961-ben 1308 magángazdaság volt, 1981-ben pedig 940. Ez azt jelenti, hogy 20 év alatt 28,13%-kal csökkent a számuk. Ez a csökkenés azonban nem volt egyenletes, ugyanis az első 10 évben (1961–1971-ig) 11,23%-os volt, az 1971–81-es időszakban pedig 16,90%-os. A magángazdaságok számának csökkenésére a falu lakosságának általános csökkenésén kívül más tényezők is hatottak. A gazdasági tényezők közül legfontosabb az általános gazdasági fejlődés, illetve a nem mezőgazdasági tevékenységek fejlődése, amelyek lehetővé tették, hogy a mezőgazdasági lakosság egy része elhagyva a földjeit, sőt a falut is, más tevékenységgel kezdjen foglalkozni.

A lakosságnak ez a része eladja a földjét, elsősorban a társadalmi szektornak. A községben ugyanis az a gyakorlat, hogy ha valaki el akarja adni földjét, a vételnél elsőbbségi joga a helybeli mezőgazdasági birtoknak van. Ez azt jelenti, hogy a földterületet fel kell kínálni a birtoknak, és ha annak nem felel meg a nagyüzemi gazdálkodás szempontjából, csak akkor lehet eladni egyéni termelőnek. (1)

Tehát a magánszektor csökkenésével párhuzamosan gyarapodott a társadalmi szektor, amelyet a következő táblázat szemléltet: (5)

2. táblázat

Év	Magán- szektor (ha)	%	Társadal- mi szek- tor (ha)	%	Össz megmű- velhető ter. (ha)	Meg nem művel- hető	össz terület
1971.	3300	58,2	2372	21,8	5672	396	6068
1981.	2718	47,77	2972	52,23	5690	378	6068

Nemcsak a magángazdaságok száma, hanem a magángazdaságok lakosainak száma is csökkent a vizsgált időszakban, méghozzá kb. 30%-kal, vagyis gyorsabb ütemben csökken a magángazdaságok lakosainak száma, mint a magángazdaságoké. Ennek eredményeképpen 1981-ben egy magángazdaságon átlagban 2,9 lakos élt, 1961-ben pedig 3,1, vagyis az elmúlt időszakban átlagban csökkent a magángazdaságok lakosainak száma.

A magángazdaságokról még el kell mondani, hogy 4 típusuk van jelen a faluban: (6)

1. „tisza mezőgazdasági”-nak számít az a magángazdaság, amelynek minden tagja egyéni termelőként dolgozik a saját gazdaságán, vagyis nincs olyan tagja, aki a gazdaságon kívül volna állandó munkaviszonyban,

2. „vegyes mezőgazdasági” – az ilyen magángazdaságnak egyes tagjai egyéni termelők a saját gazdaságukon, más tagjai pedig állandó munkaviszonyban vannak a gazdaságon kívül,

3. „nem mezőgazdasági termelők gazdasága” – ami azt jelenti, hogy a magángazdaság minden tagja állandó munkaviszonyban van és egyik tagnak sem alapfoglalkozása a saját gazdaságán való termelés. Gazdaságukat tehát csak kiegészítő jövedelemforrásként és kiegészítő tevékenységként kell figyelembe venni, s itt találkozunk a „munkás-paraszt” kategóriával,

4. „idős gazdaságok” – amelyek azért jönnek létre, mert: a) az előregedett tagoknak nincs utódjuk, b) az aktív tagok elhagyták a gazdaságot, a tulajdonos pedig már előregedett.

Lássuk, hogyan alakult az 1961–1971–1981-es időszakban típusonként a magángazdaságok száma: (4) és (5).

3. táblázat

A magángazdaság típusa	1961.	%	1971.	%	1981.	%
tiszta mezőgazdasági	674	51,5	576	49,6	382	40,7
vegyes mezőgazdasági	348	26,6	328	28,2	322	34,2
nem mezőgazdasági	179	13,7	158	13,6	148	15,7
idős gazdaságok	107	8,2	99	8,6	88	9,4
	1308	100,0	1161	100,0	940	100,0

A táblázat alapján megállapíthatjuk, hogy mindegyik típus abszolút száma csökken. Ellenben, ha tovább vizsgáljuk, hogy az egyes típusok hány százalékban vesznek részt az össz magángazdaságban, akkor a következőket állapíthatjuk meg:

a) a „tiszta” magángazdaságok részaránya csökken, míg 1961-ben a magángazdaságoknak több mint a fele ehhez a típushoz tartozott, addig 1981-ben valamivel több mint a 40%-uk.

b) Az 1961-es évhez viszonyítva 1981-ben jelentősen megnövekedett a „vegyes” gazdaságok részaránya. Ez azzal magyarázható, hogy megnőtt azoknak a tagoknak a száma, akik a gazdaságon kívül léptek munkaviszonyba, de továbbra is a gazdaságban maradtak.

c) A 3. típusú magángazdaságok abszolút száma csökkent ugyan, de a részarányuk valamelyest növekedett.

d) Az „idős” magángazdaságok részaránya lassan, de biztosan nő, nem annyira az utód hiánya miatt, hanem azért, mert az aktív tagok vagy elhagyják a gazdaságot vagy más tevékenységet folytatnak, a tulajdonos előregedésével pedig a gazdaság bekerül az „idős” kategóriába.

2. A MAGÁNGAZDASÁGOK BIRTOKMEGOSZTLÁS SZERINT

A magángazdaságok számát a birtokmegoszlás és a birtok alakulása szerint a következő táblázat szemlélteti:

4. táblázat (4) és (5)

Birtok nagyság (ha)	1961.	%	1971.	%	1981.	%
0 – 1,0	414	31,6	308	26,5	268	28,5
1,1– 3,0	559	42,8	518	44,6	417	44,4

Birtoknagyság (ha)	1961.	%	1971.	%	1981.	%
3,1– 5,0	178	13,6	196	16,9	136	14,5
5,1– 8,0	112	8,6	98	8,5	87	9,2
8,1–10 ha	45	3,4	41	3,5	32	3,4
	1308	100,0	1161	100,0	940	100,0

A mellékel adatokból a következőket szűrhetjük le:

a) A 0–1,0 hektáros apróbirtokok abszolút száma állandóan csökkent, az össz magángazdaságban való részvételük pedig az 1961–71-es időszakban csökkent, majd a következő 10 évben valamelyest növekedett.

b) Az 1,0–3,0 ha-os törpebirtokok részaránya volt a legnagyobb a vizsgált 20 év folyamán, és kb. egy szinten mozgott, azzal, hogy az abszolút számuk állandóan csökkent. Ilyen törpebirtokokkal úgyszólván csak a „nem mezőgazdasági” és „vegyes” gazdaságok rendelkeznek.

c) A kisbirtokok (3,1–5,0 ha) abszolút száma az 1971–81-es periódusban kb. egyharmadával csökkent. Ennek egyik oka, hogy a kisbirtokokkal rendelkező gazdaságok elsősorban vásárlás útján növelték birtokukat és átkerültek a középbirtokosok soraiba. Ide főleg a „vegyes” magángazdaságok tartoznak, de van közöttük „tisza” és „idős” gazdaság is.

d) Noha a középbirtokok száma állandóan csökkent, a utóbbi időben mégis növekedett a részarányuk az össz magángazdaságban. Elsősorban a „tisza mezőgazdasági” magángazdaságok rendelkeznek középbirtokkal, de van közöttük „vegyes mezőgazdasági” és „idős” magángazdaság is.

e) Ebbe a csoportba a földmaximumosok, vagyis a „módosabb” parasztek tartoznak. A táblázatból látjuk, hogy a földmaximumok és az attól valamivel kisebb birtokok részaránya kb. egy szinten mozog, viszont az abszolút számuk állandóan csökken. Ennek magyarázata, hogy az utód önállósulásával az egymást követő nemzedékek, vagy adott esetben az örökösök között kisebb birtokokra osztódik a földmaximum. Földmaximummal elsősorban a „tisza mezőgazdasági” magángazdaságok rendelkeznek, de akad a „módosabbak” között (már ami a birtok nagyságát illeti) „vegyes mezőgazdasági” és „idős” magángazdaság is. Ez utóbbiak azonban munkaerő és gépek hiánya miatt együttműködnek a mezőgazdasági birtok társastermelési részlegével.

3. AZ AKTÍV MEZŐGAZDASÁGI LAKOSSÁG

Ennél a kérdésnél is egy táblázatból kell kiindulni: (4) és (5)

5. táblázat

Év	Magángazd. lakosság	Össz mezőg. lakosság	%	Aktív mezőg. lakosság	%
1961.	4009 (3,1)*	3700 (2,8)	92,3	1475 (1,1)	39,9
1971.	3550 (3,05)	2523 (2,8)	71,1	1085 (0,9)	43,0
1981.	2800 (2,9)	916 (0,9)	32,7	459 (0,5)	50,1

* A zárójelben levő számok azt mutatják, hogy hány mezőgazdasági, illetve aktív mezőgazdasági lakos jut egy magángazdaságra.

Azt már korábban is megállapítottuk, hogy a magángazdaságoknak 3,1-ről 2,9-re csökkent az átlaglakossága. Bennünket azonban most a magángazdaságok mezőgazdasági, illetve aktív mezőgazdasági lakossága érdekel.

A táblázatból látjuk, hogy az össz mezőgazdasági lakosság az elmúlt 20 év alatt kb. egynegyedére csökkent, vagyis 3700-ról 916-ra, magángazdaságonként pedig 2,8-ről 0,9-re csökkent az átlaguk.

Az össz mezőgazdasági lakosságon belül érdekes az aktív mezőgazdasági lakosság alakulása. Az össz mezőgazdasági lakosságban való részarányuk állandóan nőtt, 1981-ben elérte az 50%-ot. Ennek ellenére 1961-től 1981-ig több mint egyharmadára csökkent az aktív mezőgazdasági lakosság, gazdaságonként pedig 1,1-ről 0,5-re.

Arról is volt már szó, hogy ezt elsősorban az általános gazdasági fejlődés és a nem mezőgazdasági tevékenységek fejlődése okozta, s így az utóbbi 10 évben ugrásszerűen megnőtt a nem mezőgazdasági tevékenységet folytatók száma, az aktív mezőgazdasági lakosság száma pedig állandóan csökkent.

Sajnos, adatok hiányában birtokmegoszlás szerint nem tudtam kimutatni az aktív mezőgazdasági lakosságot.

4. A MAGÁNGAZDASÁGOK FELSZERELÉSE

Összehasonlítva a magángazdaságok gépi felszerelését 1961-ben és 1981-ben megállapíthatjuk, hogy a 20 év e téren jelentős változást hozott.

1961-ben a magángazdaságok mezőgazdasági gépekkel és eszközökkel való felszerelését (hogy csak a fontosabbakat említsem) 471 lövontatású eke, 129 vetőgép, 504 kézi permetező, 27 daráló képezte. A magánszektorban tehát korántsem állt rendelkezésére elegendő eszköz és felszerelés ahhoz, hogy idejében és kifogástalanul el tudja végezni az egyes munkálatokat. A műszakilag túlhaladott és elavult eszközökkel nem lehetett biztosítani az intenzív mezőgazdasági termelést, ezért a magántermelők az akkori földművelésügyi minisztérium gépi szolgáltatásait vették igénybe.

Húsz év után, 1981-ben a tartományi statisztikai hivatal adatai szerint a feketicsi magángazdaságok a következő mezőgazdasági gépekkel és eszközökkel rendelkeztek (szintén csak a fontosabbakat említem):

6. táblázat

Eszköz neve	Eszközök száma	Eszközzel rendelkező gazd. száma
1. traktor	54	51
2. traktoreke	199	199
3. kombájn	5	5
4. vetéselőkészítő	17	17
5. tárcsa	9	9
6. borona	16	16
7. vetőgép	38	38
8. motoros permetező	26	26

Mivel a gépek és eszközök beszerzése komoly anyagi befektetést igényel, így jóformán csak a módosabb parasztnak, a középparasztságnak és a föld-maximumosoknak van rá lehetőségük.

Akik nem rendelkeznek megfelelő gépi felszereléssel, azok a helybeli mezőgazdasági birtok társastermelési részlege gépi szolgáltatásait veszik igénybe, vagy a társulás különböző formáin keresztül biztosítják földjeik művelését. Ezenkívül maguk a magántermelők is végeznek egymásnak gépi szolgáltatást.

Lényeg az, hogy a magánszektor a jelenlegi felszerelésével mindig optimális időben és minőségesen el tudja végezni a különböző mezőgazdasági munkákat.

A mezőgazdasági gépek elterjedésével hirtelen lecsökkent az ígásjóság-, elsősorban a lóállomány a magánszektoron, amelyet a következő adatok bizonyítanak:

7. táblázat (4) és (5)

Év	Lovak száma	Lóval rendelkező magángazdaságok száma
1961.	570	375
1971.	187	128
1981.	101	72

Ígáslóval és lóvontatású mezőgazdasági eszközökkel elsősorban a törpe- és kisbirtokok rendelkeznek, de még ma is akad közöttük egy-két maximumos, aki még nem gépesítette a gazdaságát.

Ennél a kérdésnél említtem meg a magánszektor jószágállományát is, elsősorban a szarvasmarha- és sertésállományt, mivel ezek a legjelentősebbek:

8. táblázat (4) és (5)

Év	Szarvasmarha száma	Szarvasmarhával rendelk. gazd.	Sertés száma	Sertéssel rendelk. gazdaság
1961.	935	367	6646	721
1971.	1910	685	4589	498
1981.	1275	459	4339	471

A jószágtenyésztésről el kell mondani, hogy súlyos gondokkal küzd, amelyek elsősorban a termelőre nézve kedvezőtlen jószágár alakulásában és a takarmány beszerzésének nehézségeiben nyilvánulnak meg. Ezzel magyarázható a jószágállomány ingadozása (szarvasmarha) és csökkenése (sertés).

Az 1983-as év a jószágállomány megmentésének jegyében kezdődött. Az említett birtok társastermelési tmsz-ának kezdeményezésére indult egy akció a jószágtenyésztés fellendítésére a magánszektoron is, mivel a meglévő állomány távol áll a húsellátási igények kielégítésétől.

Elsősorban a felmerült gondokat kellene szervezeten megoldani, hogy számítani lehessen a jószágállomány gyarapodására.

5. A MEZŐGAZDASÁGI TERMELÉS SZERKEZETE A MAGÁNSZEKTORON

Az össz művelhető terület (5690 ha) 52,23%-a, azaz 2972 ha, tehát több mint fele, társadalmi tulajdonban van. 47,77% illetve 2718 ha képezi a magángazdaságok birtokát. Ennek a területnek 98,7%-a (2682 ha) szántóföld, a szőlő és gyümölcsös mindössze 34 ha, a legelő pedig csupán 2 ha-nyit tesz ki.

A termelés irányvonala a magánszektoron az elmúlt húsz év alatt növénytermesztési-állattenyésztési jelleget öltött, vagyis a hangsúly főként a növénytermesztésen volt.

Elsősorban gabonafélét termesztettek (a szántóföldek kb. 80%-án), kisebb mértékben ipari növényt, a takarmánynövények vetési területe pedig elenyésző volt, ami a jószágállomány gyenge és helytelen takarmányozására mutat rá.

A gabonafélék össz vetésterületének 55–60%-án kukoricát termesztettek, második helyen 20%-kal a búza állt, az árpa és a zab vetésterülete viszont jelentéktelen volt.

Az ipari növények közül elsősorban napraforgót termesztettek, bár a napraforgó vetésterülete a gabonafélékéhez képest nagyon kicsi volt. Cukorrépát szintén kis területen vetettek, ellenben az aránylag magas hozam ezt ellensúlyozta.

Az elmondottakból látszik, hogy a magánszektoron azokat a kultúrákat termesztették, amelyeknek a termelése gépesített, és amelyeknek kedvező piaci árak volt, de ugyanakkor elhanyagolták a takarmánynövény termesztését, amelyek viszont az állattenyésztés szempontjából nélkülözhetetlenek.

Azt is el kell még mondani, hogy a magántermelők a mezőgazdasági termékekből adódó piaci feleslegüket a mezőgazdasági birtokon keresztül értékesíthetik, az pedig mint nyersanyagot a verbászi Mezőgazdasági-Élelmiszeripari Kombinátnak adja el, amelyhez egyébként szervezetileg tartozik.

A hozamokat illetően a magánszektor lemarad a társadalmi szektor mögött. Az utóbbi években azonban mind jobban javult a magángazdaságok gépi felszereltsége, valamint a tudományos vívmányok alkalmazása, s így a magánszektor hozamai is mind jobban megközelítették a társadalmi szektor hozamait.

Ez a következő táblázatból is látszik:

9. táblázat (4)

Kultúra	1971. (q/ha)			1981. (q/ha)		
	Magánsz. hozama	Társ. sz. hozama	Különb-ség	Magánsz. hozama	Társ. sz. hozama	Különb-ség
búza	32,0	43,7	11,7	28,0	38,0	10,0
kukorica	43,0	64,3	21,3	65,5	74,0	8,5
napraforgó	19,4	24,9	5,5	23,3	26,8	3,5
cukorrépa	285,0	316,0	31,0	338,0	342,0	4,0

A szőlészet és gyümölcsészet, amely valamikor virágzott a faluban, az utób-

bi pár évben a legkevésbé fejlett mezőgazdasági ágak számít. A gyümölcsösök és szőlőskertek területe állandóan csökkent, az 1981-es évben mindössze 34 ha volt, vagyis a magánszektor megművelhető területének 1,3%-a.

A szőlő- és gyümölcsstermesztés nem kifizetődő, ezért más kultúrák váltják fel őket.

Az állattenyésztést illetően az eddigi termelés főleg a sertésenyésztés, elsősorban a hizlalás felé irányult, míg a szarvasmarha-tenyésztés és a tejtermelés kisebb méreteket öltött.

A magánszektoron jelentős még a baromfitenyésztés is. A baromfiállomány a lakosság hússzükségletét hivatott kielégíteni vagy pótolni, így a baromfiállomány változása függ a többi húsféle, piaci árától.

Az eddigiek alapján megállapítható, hogy a mezőgazdasági termelés kielégítő a magánszektoron, bár vannak még javítani- és változtatnivalók.

Lássuk, melyek azok!

Elsősorban az állattenyésztést kellene fellendíteni, gyarapítani kellene a jószágállományt, ugyanakkor nagyobb gondot kellene fordítani a takarmánynövények termesztésére is; vagy a vetésterületük növelésével, vagy pedig a hozamok növelésével lehetne javítani a helyzetet.

Azoknak a problémáknak az enyhítését, amelyekkel a falu mezőgazdasága, elsősorban pedig az állattenyésztése küzd, társadalmi érdekként kell kezelni, ezért a magántermelőknek a mezőgazdasági termelés irányvonala megválasztásakor nemcsak kizárólag az egyéni érdeket kellene szem előtt tartaniuk, hanem a társadalmi szektorral karöltve szervezeten fel kell venniük a harcot a gondok ellen, mert csak így várható a jelenlegi helyzet javulása.

6. A MAGÁNGAZDASÁGOK ANYAGI ÉS GAZDASÁGI HELYZETÉNEK GYAKORLATI FELMÉRÉSE

6.1. A MEGKÉRDEZETT SZEMÉLYEK NYILATKOZATAI

A következő szakaszban a földmaximumosokkal és a 2–3 holdas törpebirtokosokkal folytatott interjúkon keresztül igyekeztem bemutatni helyzetüket, illetve azt, hogy miként gazdálkodnak.

Interjúalanyaim informáltak arról, hogyan gazdálkodnak, mit termelnek, együttműködnek-e a társadalmi szektorral vagy sem, milyen gazdasági felszereléssel rendelkeznek, megtalálják-e a számításukat, mik a további terveik a gazdálkodással kapcsolatban, és hogy van-e a családban, aki majd folytatja ezt a tevékenységet.

Az interjúalanyok beszélgetés formájában válaszoltak kérdéseimre. Két kérdéscsoportot használtam, attól függően, hogy az illető személy földmaximumos-e vagy törpebirtokos.

Az interjúkat tömör elbeszélés formájában adom meg a kikérdezett alanyoktól kapott adatok alapján, amelyek a következőképpen oszlanak meg:

- a) 4 interjú készítettem földmaximumosokkal,
- b) 4 interjú pedig törpebirtokosokkal.

6.1.1. A földmaximummal rendelkezők nyilatkozatai

I.

B. G. 62 éves földműves, 1966-ig a helybeli földművesszövetkezet géplakatos volt. Pár hold földdel addig is rendelkezett, amit közösen vettek a feleségével, de mikor a szülei elöregedtek, B. G. átvette, később pedig örökölte tőlük a gyengén felszerelt gazdaságot. Sajnálta a földtől megválni, ezért választotta inkább a gazdálkodást, mintsem a szakmát.

Ésszerű gazdálkodással, valamint rengeteg munka és lemondás árán sikerült mind több mezőgazdasági gépet és eszközt vásárolnia, olyannyira, hogy most már rendelkezik egy traktorral, kukoricakombájjal, vetőgéppel, ekével, kapálókével morzsolóval és kukoricagórézóval. A gépek javításánál nagy hasznát veszi szakmai tudásának, és a javítás költségeit így a minimálisra tudja csökkenteni.

A társadalmi szektorral eddig még nem kötött együttműködési szerződést, mivel már beszerezte a szükséges felszerelést, és még van ereje, egészsége az önálló gazdálkodáshoz.

A mezőgazdasági termeléssel kapcsolatban B. G. elmondta, hogy elsősorban gabonafélét termeszt; 8 holdon kukoricát, 40–50 q holdankénti terméshozammal, 6 holdon búzát, amelynek az átlaghozama 25–28 q holdanként, a többi területen pedig ipari növényeket (elsősorban cukorrépát) vagy takarmánynövényt termeszt.

Jószágtenyésztéssel a felesége foglalkozik, mindig tart 2–3 fejőstehenet, 6–8 üszőt, anyakocát. Két lovat is tartottak addig, míg nem vették meg a traktort.

B. G. és a felesége most még úgy érzik, hogy bírnak annyi erővel, hogy mindent egyedül elvégezzenek – habár sokat segít a fiuk is a családjával –, de ha idővel ez az erő elfogy, társulni szeretnének, mivel a fiuk nem akarja ezt a tevékenységet folytatni. Ő a hivatali munka mellett csupán rekreációként segít a szüleinek.

A gazdálkodás eredményeivel B. G. meg van elégedve, ugyanis még minden évben összejött annyi bevételük, hogy a következő évben meg tudták valósítani a bővített újratermelést. Nemcsak a termelés kiadásait tudták fedezni, (amelyeket igyekeztek a minimálisra korlátozni), hanem gépeket, eszközöket is beszerezhettek, lassanként házat építettek és a fiukat is taníttatták.

II.

B. J. 67 éves. Földművesszülők gyermeke, aki a szüleivel közösen kezdte a gazdálkodást. Haláluk után B. J. 17 hold földet örökölt teljes mezőgazdasági felszereléssel. A teljes felszerelés alatt azonban lóvontatású gépeket és eszközöket kell érteni.

Mivel a mezei munkát és a lovakat rendkívül szerette, B. J. nem is törekedett gazdaságának gépesítésére. Nagyobb mezei munkák elvégzésére a szövetkezet, később a mezőgazdasági birtok gépi szolgáltatásait vette igénybe, a többit ló-

vontatású eszközökkel végezte. A gyalogmunkák elvégzésére néha fogadott napszámot, de a család igyekezett minél többet egyedül elvégezni.

A jószágok gondozásából és neveléséből B. J.-né is kivette a részét. Két-három fejőstehenet, néhány üszőt, 8–10 hízót, baromfit minden évben tartottak a két ló mellett.

B. J. öt éve írta alá a mezőgazdasági birtok társastermelési részlegével a hosszú lejáratú együttműködési szerződést, mert már nehezebbre esett a munka, az egészsége is megromlott, a fiai pedig szakmát tanultak, állandó munkaviszonyban vannak, és nem kívánnak gazdálkodni. Ezenkívül azt is belátta, hogy a műszakilag túlhaladott eszközökkel nem lehetett különösebb eredményeket elérni a mezőgazdasági termelésben sem.

További terveivel kapcsolatban elmondta, hogy míg a társulásnak ez a formája lesz a faluban, meg szeretné újítani az együttműködési szerződést, mert nagyon meg van elégedve a kooperációval. Az ebből származó évi bevételük bőven elég kettőjük megélhetéséhez és a kiadásaik fedezéséhez.

III.

Ö. I. 42 éves, aránylag fiatal földműves. Amikor megnősült, az apjától két hold földet kapott, azzal kezdte a gazdálkodást. Rendkívüli erejének, egészségének köszönhetően, kitartó munkával, ésszerű gazdálkodással és takarékos-sággal minden évben vásárolt valamennyi földet, majd végül az apja halála után örökölt 4 kat. holddal ki lett a maximum.

Ö. I. 20 évvel ezelőtt kezdte meg az önálló gazdálkodást, és az első naptól kezdve arra törekedett, hogy minél jobban felszerelje gazdaságát. A házépítést is csak az utóbbi két-három évben tudta befejezni, mivel addig minden anyagi eszközét a gépek beszerzésére és a gazdasági épületekre fordította.

A befektetések eredményeként ma két traktorral, kukoricakombájnnal, búzakombájnnal, mindenféle kapcsolható eszközzel, valamint fejőgéppel van felszerelve Ö. I. gazdasága.

Ilyen felszereléssel, amelyhez párosul a ritkaságszámba menő fizikai képessége, önállóan el tud végezni minden mezőgazdasági munkát, s így nem gondol a társadalmi szektorral való együttműködésre.

A termeléssel kapcsolatban elmondta, hogy ő is elsősorban búzát (5 holdon, 28–32 mázsás holdankénti terméshozammal) és kukoricát (10 holdon 50–55 mázsás holdankénti hozammal) termeszt, 2 holdon pedig minden évben valamilyen takarmánynövényt.

Ö. I. azok közé tartozik, akik igyekeznek fellendíteni a jószágtenyésztést. Ebben a felesége és a lányai a legjobb segítői. Nem kevesebb, mint 10 fejőstehen (géppel fejnek), tíz-tizenkét üsző, 60–70 juh, három-négy anyakoca és a baromfiállomány ellátása vár rájuk.

Az eddigi termelési eredményekkel meg van elégedve, és véleménye szerint megérte a rengeteg munka és fáradság. Továbbra is önállóan kíván gazdálkodni, szeretné felújítani a mezőgazdasági gépeket, és a jószágtenyésztés érdekében szeretne további lépéseket tenni. Úgy gondolja, hogy ha továbbra is így gazdálkodik, akkor ezután is megtalálja a számítását, vagyis meg tudja valósítani a bővített újratermelést.

Arra még nem gondolt, hogy lesz, ha már nem tudja egyedül csinálni, hiszen még fiatal és ereje teljében van, de mindenesetre a lányainak szeretné majd átadni a gazdaságát, akik nagyon szeretik ezt a tevékenységet.

IV.

K. L. 39 éves, ő is aránylag fiatal földműves, 17 holdas birtokának egy részét az édesapjától kapta, más részét a felesége örökölte, de közösen is vettek hozzá.

K. L. az édesapjától vette át az összes szükséges lóvontatású felszerelést is. Korszerű mezőgazdasági gépekkel még nem rendelkezik, de a közeljövőben szeretne egy traktort és egy-két kapcsolható eszközt vásárolni. Tervben van ezenkívül a gazdaság teljes gépesítése, amikor majd az anyagi lehetősége ezt megengedi.

Eddig még nem érezte szükségét a mezőgazdasági társulásnak, csupán a társadalmi szektor gépi szolgáltatásait vette igénybe, a kisebb munkákat pedig egyedül, lóvontatású eszközökkel végezte.

Azért nem kooperált, mert önállóan szeretne gazdálkodni, szeretné a gazdaságát gépesíteni, és szeretné, ha ezt a fiai is folytatnák. A fiúk még csak tizenévesek, de már nagyon sokat segítenek a jószágok körül, szeretik a háziállatokat és nagy érdeklődést tanúsítanak a mezőgazdasági tevékenységek iránt.

A jószágok körül főleg K. L.-né foglalatосkodik. Évente legalább két tehenet tart, három-négy növendékborjút, ezenkívül szép számban hizlal disznót is.

A termelés és az eredmények iránt érdeklődve megtudtam K. L.-től, hogy a többi magántermelőhöz hasonlóan ő is búzát és kukoricát vet elsősorban, de két-három holdon mindig termeszt valamilyen takarmánynövényt, vagy esetleg ipari növényt.

„A számadásomnak eddig még mindig összeért a vége” – mondta az eredményekkel kapcsolatban. „Eddig még minden évben tudtuk fedezni a kiadásainkat, ezenfelül takarékoskodni is tudtunk, és a megtakarított pénzen szeretnénk eszközöket vásárolni. Biztos vagyok benne, hogy a gépesítés után még sokkal jobb eredményeket tudunk elérni mint eddig” – fejezte be K. L. a nyilatkozatát.

6.1.1.1. *A nyilatkozatok összehasonlító elemzése*

Az előbbi interjúkat négy olyan magántermelővel készítettem, akik 17 hold „tisza mezőgazdasági” magángazdaság tulajdonosai. A feltett kérdésekkel kapcsolatban – a nyilatkozatok alapján – a következőket állapíthattam meg:

1. A magántermelők birtokaik java részét szüleiktől kapták vagy örökölték, és csak kisebb részt vettek saját erőből.

2. Földjeiken elsősorban búzát és kukoricát, vagyis a jelenleg két legjobban jövedelmező kultúrát termesztik, és csak kisebb mértékben más, kevésbé jövedelmezőt.

3. A termelés irányvonala a harmadik gazdaság kivételével mindenütt nö-

vénytermesztési-állattenyésztési jelleget ölt, vagyis a hangsúly a növénytermesztésen van, az állattenyésztés rovására.

4. A társulással kapcsolatban azt állapítottam meg, hogy a gépesített és aktív munkaerővel rendelkező magángazdaságok önállóan működnek, az előrege-
dett és elavult eszközökkel rendelkezők pedig kooperálnak, vagy igénybe ves-
zik a gépi szolgáltatást, amelyet a társadalmi szektor nyújt.

5. A második eset kivételével a magángazdaságok törekednek a termelés gé-
pesítésére a jobb és nagyobb hozamok érdekében.

6. A magángazdaságok birtokain (a második eset kivételével) csak a család-
tagok dolgoznak a következő munkamegosztás szerint: a családfő végzi a me-
zei munkákat, a feleség és a gyerekek pedig a jószágok körüli teendőket.

7. Mindegyik önállóan gazdálkodó és megfelelő eszközökkel rendelkező
magántermelő meg tudja valósítani a bővített újratermelést.

8. Az első két magántermelő a társadalmi szektorral való együttműködést
választja, ha már nem tud tovább önállóan gazdálkodni, mivel az utódok nem
mezőgazdasági tevékenységet folytatnak. A másik két termelő átadja utódai-
nak a gazdaságot (ha majd kiöregednek), mivel az utódok is mezőgazdasági
tevékenységet kívánnak folytatni.

6.1.2. *A törpebirtokosok nyilatkozatai*

N. K. 64 éves nyugdíjas, a mezőgazdasági birtok asztalosa és bognárja volt.
Tizennégy hold földdel kezdett 1949-ben gazdálkodni, de mivel a szakma job-
ban érdekelte, a földet lassanként eladogatta, úgy, hogy tíz éve már csak
három holdnyi maradt neki.

A földdel együtt eladta a lóvontatású felszerelést is. Szükség esetén igénybe
vette a társadalmi szektor gépi szolgáltatásait, négy éve pedig hosszú lejáratú
együttműködési szerződést írt alá a mezőgazdasági birtok kooperációs rész-
legével. A társastermelési viszonytal nagyon meg van elégedve, ezért a határ-
idő lejárta után a szerződést szeretné megújítani.

N. K. elmondta, hogy főleg a jószágtenyésztés terén működött együtt a tár-
sadalmi szektorral. Több ízben tartott száznál is több hízót, két ízben pedig 60
darab növendékborjút. Sajnos, az utolsó vállalkozása 1977-ben, amikor 60 da-
rab borjút nevelt, a gyenge minőségű takarmány miatt kudarcot vallott és ez el-
vette a kedvét a további tenyésztéstől. Ma már csak a család részére tart barom-
fit és két-három sertést.

Az elmondottakból látszik, hogy N. K. sosem törekedett birtokának gya-
rapítására, mert őt magát a szakma érdekelte, a lánya pedig egyetemet végzett,
vagyis nem volt a családban, aki a gazdálkodást választotta volna.

II.

N. J. 61 éves özvegyasszony, három és fél hold földje van. A férjével tizen-
három és fél holdon kezdtek gazdálkodni. A férje halála után, 1963-ban, egye-
dül nem tudta művelni, ezért öt-öt holdat adott a lányainak.

Korábban a mezőgazdasági birtok gépi szolgáltatását vette igénybe a mezei munkák elvégzésére, a gyalogmunkákat pedig egyedül csinálta.

A hosszú lejáratú együttműködési szerződést három éve írta alá, amelyet szeretne megújítani a határidő lejárta után, mivel nagyon elégedett ezzel az együttműködési formával.

A számítását úgy találja meg, hogy a társastermelésből származó bevételét kertészkedéssel pótolja. A ház mellett nagy darab, jó fekvésű kertje van, amelyben megterem minden vetemény, amelyeket a heti piacon tud értékesíteni. Ezenkívül a lányai is támogatják anyagilag.

Sertést és baromfit csak a saját részére tart, más jószágá nincs.

A lányai szakmát választották, az unokái pedig továbbtanulnak, tehát az utódok közül sem vonzódik senki a mezőgazdasági tevékenység felé.

III.

P. F. a mezőgazdasági birtok 59 éves kőművese, P. F.-né 56 éves háztartásbeli, két hold földjük van. P. f.-né az apjától 7 holdat örökölt, ebből 5 holdnyit eladtak, egyrészt, mert egyik gyerek sem érdeklődött a gazdálkodás iránt, másrészt mert szükség volt a pénzre a továbbtanulásukhoz.

Ezzel a két hold törpebirtokkal öt éve társultak, mivel a családtagok közül nem volt aki művelje, ezenkívül megfelelő művelési eszközökkel sem rendelkeztek.

A társastermelésből származó bevételük kiegészíti P. F. személyi jövedelmét, amelyet a mezőgazdasági birtokon keres meg.

A társulás jelenlegi formájával elégedettek, ezért szeretnék megújítani az együttműködési szerződést a határidő lejárta után.

Ami a jószágtenyésztésüket illeti, csupán két-három sertésre és a baromfiállományra korlátozódik, amelyek a család hússzükségletét fedezik.

IV.

F. I. 40 éves szobafestő, 2 hold törpebirtokkal rendelkezik, amelyet F. I.-né két évvel ezelőtt örökölt az apja halála után.

Természetesen ennyi föld után nem tudnának megélni, de a kukoricatermésből származó bevételük valamelyest pótolja a személyi jövedelmet, amelyet F. I. a verbászi Napredak Építővállalatban valósít meg.

Ami a föld művelését illeti, a gyalogmunkát maguk végzik, a gépi munkát pedig egyik ismerősük, aki rendelkezik megfelelő felszereléssel.

F. I.-nek nem áll szándékában gazdálkodni, sőt a fiai is szakma után érdeklődnek, de a földet meghagyja kiegészítő jövedelemforrásként, esetleg idővel kooperál, mivel arra még eddig nem került sor.

Jószágtenyésztéssel – a baromfitenyésztéssel kívül – azért nem foglalkoznak jelenleg, mert új házba költöztek, és még nem készültek el a szükséges gazdasági épületek.

6.1.2.1. A nyilatkozatok összehasonlító elemzése

Már írtam, hogy két-három holdas törpebirtokkal – néhány kivételével – csupán „vegyes” és „nem mezőgazdasági” magángazdaságok rendelkeznek, ugyanis ilyen kevés föld után lehetetlen lenne megélni egy családnak, ezért a törpebirtokon való gazdálkodást csak mellék- illetve kiegészítő tevékenységként folytatják. Interjúalanyaim (a második kivételével) tehát olyan személyek, akik a gazdaságon kívül állandó munkaviszonyban voltak vagy vannak, törpebirtokuk pedig kiegészítő tevékenységet és kiegészítő jövedelemforrást képez.

A nyilatkozatok alapján a következőket szűrtem le:

1. A második interjúalany kivételével egyiknek sem alaptevékenysége a mezőgazdasági termelés.
2. A negyedik interjúalany kivételével mindegyik úgy került a törpebirtokosok sorába, hogy a földjeit fokozatosan eladta, vagy mint a második alany, átadta a gyerekeinek.
3. A negyedik alany kivételével, aki még csak gondolkodik a társuláson, mindegyik törpebirtokos kooperált, és a határidő lejárta után meg kívánja újítani az együttműködési szerződést.
4. A törpebirtokosok nem rendelkeznek semmilyen mezőgazdasági felszereléssel, ezért vagy kooperálnak, vagy a társadalmi szektor gépi szolgáltatásait igénylik (a negyedik eset kivételével), ellenben a gyalogmunkát maguk végzik.
5. Az első interjúalany kivételével jószágot csak a saját részükre tartanak.
6. A számításukat úgy találják meg, hogy a földből származó bevétel mellett más jövedelmük is van.
7. Utódaik mind tanultak vagy pedig szakmát választottak, tehát egyik sem tanúsított érdeklődést a mezőgazdasági termelés és gazdálkodás iránt.

VÉGKÖVETKEZTETÉSEK

Feketicsen a mezőgazdaság szocialista átalakulása a földreformmal kezdődött. A földreform célja elsősorban a magánkézben levő földterületek 10 holdra való korlátozása volt, és a többlet szétosztása a nincstelenek és szegény parasztok között. A cél tehát a falu különböző szociális rétegei közötti különbségek megszüntetése volt. Ez többé-kevésbé sikerült is, mivel megszűnt a szó szoros értelmében vett nincstelenek osztálya, ugyanakkor nagybirtok sem létezett többé magánkézen.

A szocialista viszonyok erősödése a faluban összefüggött a szocialista mezőgazdasági szervezetek, vagyis a földműves-parasztszövetkezetek fejlődésével. A földműves-parasztszövetkezetek fejlődésének két időszakát különböztetjük meg. Az első periódus 1945-től 1953-ig tartott, és a mezőgazdaság országos helyzetének megszilárdítása érdekében alkalmazott adminisztratív előírások jellemezték.

A második periódus 1953-ban, a földműves-parasztszövetkezet újraszervezésével kezdődött, amikor megszűntek a különböző adminisztratív intézkedések a mezőgazdaságban, és kedvező feltételek alakultak ki a gazdasági erők sza-

bad versenyében. Ekkor egyesek távoztak a tagok soraiból, és mint magántermelők folytatták tovább a mezőgazdasági tevékenységet. A társulás hívei viszont három életképes szövetkezetet hoztak létre, amelyek idővel egyesültek, s így az Általános Földművesszövetkezet létrehozásával befejeződött a szövetkezetek integrációs folyamata a faluban, amely egyben a két szektor integrációját is jelentette.

A szövetkezetek integrációjának eredményeként jött létre a mezőgazdasági birtok, amely a falu szerves része, és amely hatással van az egész falu mezőgazdaságának további fejlesztésére és korszerűsítésére.

A magángazdaságokkal kapcsolatban leszögezhetjük, hogy csak azoknak van jövőjük, amelyek rendelkeznek a föld műveléséhez szükséges munkaerővel és felszereléssel, ami által annyi jövedelmet tudnak megvalósítani, amely nemcsak a megélhetést biztosítja, hanem lehetővé teszi azokat az anyagi befektetéseket is, amelyeket a műszaki fejlődés megkövetel a mezőgazdaságban.

A faluban a mezőgazdaság a legfontosabb gazdasági ág, mivel a természeti feltételek is annak a fejlődését teszik lehetővé.

Noha a természet adta és egyéb lehetőségeket nem használják ki teljesen a községben, mégis elmondhatom, hogy a magánszektoron kielégítő a mezőgazdasági termelés, a társadalmi szektor, azaz a mezőgazdasági birtok pedig élen jár a kifizetődő gazdálkodásban, a hozamnövelésben, a korszerű technika és technológia alkalmazásában.

A faluban rendkívül nagy jelentősége van a mezőgazdasági társulásnak, elsősorban az idős földművesháztartások, valamint a törpe- és kisbirtokosok szempontjából, akiknek sem gépük, sem erejük nincs a birtokukban levő földterületek műveléséhez. A társulás útján ugyanis megvalósíthatók a társadalmi szektorban elért hozamok, a megvalósított jövedelem pedig mindkét fél részére gazdaságilag vonzóvá teszi a társulásnak ézt a formáját.

Azok a magántermelők, akiknek maguknak is megvan a műveléshez szükséges felszerelésük, önállóan gazdálkodnak.

A mezőgazdasági termeléssel kapcsolatban megállapíthatjuk, hogy míg a növénytermesztésben jó eredmények születtek a társadalmi szektorban, a kooperációban és a magánszektorban egyaránt, addig az állattenyésztés általános válságba került, amelyből addig nem is tud kilábalni, míg nem lesznek rögzített, és a termelő számára kedvező jászágarak, valamint jó minőségű takarmány.

Szerintem ezt a problémát a két szektornak közösen és szervezeten kellene megoldania.

A mezőgazdasági birtok társastermelési részlegének további céljai, hogy a megkezdett jó úton haladva minél több termelőt bekapcsoljon a termelési együttműködésbe. A növénytermesztést illetően tervben van még 500 hektárral növelni a társított területeket, az állattenyésztést illetően pedig néhány sertéstelep kiépítését tervezik – szintén a magántermelők bevonásával –, ami pár ezer darab évi termeléssel növelné a sertésállományt.

Ezenkívül tervben van a géppark további korszerűsítése is, hogy jobban elvégezhessek a társított területek művelését, és hogy még jobban ki tudják elégíteni a gépi szolgáltatás iránti igényt.

Adatforrások

- ¹ Adatok Pál Sándor földmérnöktől.
- ² Reforma – Aktuélne teme; Specijalni prilog: Mali Idoš.
- ³ Dr. Laki László: Naučno-tehnološki progres i mobilnost poljoprivrednog stanovništva Vojvodine. Magistarska teza, Beograd, 1975.
- ⁴ A Tartományi Statisztikai Hivatal adatai.
- ⁵ Adatok a Feketics Mezőgazdasági Birtok Közös Ügyek szolgálata dolgozóitól.
- ⁶ Borislav J. Dimković: Promene u zemljišnoj svojini individualnih poljoprivrednih gazdinstava i njihov odnos prema zemljoradničkim zadrugama. Sremska Mitrovica, 1964.
- ⁷ Adatok Sárközi Ferenc tanártól.
- ⁸ Adatok Kórizs Sándor nyugdíjástól.
- ⁹ Adatok Molnár Károly állatorvostól.
- ¹⁰ Adatok Zečević Ranko tanártól.
- ¹¹ A Jugoszláv Kommunista Szövetség Programja.
- ¹² Edvard Kardelj: Zemljoradničko zadrugarstvo. Komunist br. 3/1947.
- ¹³ Dr Velimir Vasić: Putevi razvitka socijalizma u poljoprivredi Jugoslavije. Izdavačko preduzeće Rad, Beograd, 1960.
- ¹⁴ Adatok Harangozó Lajos nyugdíjástól, a volt Beszerző és Értékesítő Szövetkezet könyvelőjétől.
- ¹⁵ A JSZSZK alkotmánya.

Rezime

Ekonomski položaj individualnih proizvođača na osnovu sopstvenih mišljenja na primeru jednog vojvođanskog naselja

Ova kratka sociološka studija pored sociološkog značenja sadrži i veoma interesantne i kvalitetne ekonomske podatke i ekonomsko razmišljanje. Autor nam prikazuje jedno bačvansko selo Feketić gde je najvažnija delatnost poljoprivreda. Kao i u ostalim selima Vojvodine i ovde dominira privatni sektor koji ima značajne površine u svom vlasništvu. Pored kvalitetnih podataka ova studija sadrži i interesantne intervjuje sa privatnim proizvođačima o načinu donošenja poljoprivredne proizvodnje na individualnom sektoru, o uzrocima opadanja stočarske proizvodnje o nedostacima i prednostima kooperativnog načina saradnje sa društvenim sektorom, o problemima proizvodnje industrijskog bilja itd.

Na kraju studije autor daje zaključak da u današnjim uslovima proizvodnje samo oni individualni proizvođači imaju izgleda u poljoprivredi koji poseduju relativno veće površine i dobru mehanizaciju, a oni koji imaju manje parcele i nisu u mogućnosti da nabave mehanizaciju, samo preko kooperativnih odnosa sa društvenim sektorom mogu ostvariti takve prinose koji im omogućuju rentabilnu proizvodnju.

Summary

The Economic Situation of Individual Manufacturers by their own Opinion – Taking a Settlement of Vojvodina for Example

This social study is not only presenting interesting social indicators but also some useful economic data. The author describes a village of Bačka named Feketić, where the majority of inhabitants is employed in agriculture. Most of the territory is private property like in the rest of the villages of Vojvodina. The study contains some interesting interviews with private manufacturers concerning the problems of agricultural production in the private sector, the causes of decrease of cattle breeding, the advantages and disadvantages of cooperation with the social sector, the problems of production of industrial plants.

At the end of the study the author comes to a conclusion that under the present circumstances only those manufacturers can succeed who own bigger territories and mechanisation, while the rest of them who own smaller territories and no mechanisation can survive only by cooperating with the social sector.

Mák László

A REKLÁM TÁRSADALMI FELELŐSSÉGÉRŐL

A reklám fogalma és helye a szociális környezetben

A reklám napjaink egyik legtöbbet vitatott jelensége, és szinte nincs is a kereskedelmi életnek még egy olyan területe, amelyről ennyi ellentmondó vélemény, írás jelenne meg. A reklámmal mindenki találkozik, minden más médiumot elkerülhet és mellőzni tud, de a reklámot nem. Általában azt mondjuk, hogy a reklám mindent eláraszt: életünket, környezetünket, újságokat, folyóiratokat, a mozivásznakat és a televíziót, a rádió hullámain, a városok falait és az utak szélét, a használati tárgyakat – egyszóval a szociális környezet egészét. Szinte nincs is a társadalomban olyan tevékenység, amely ne lenne valamilyen kapcsolatban a reklámtevékenységgel. Ma az árureklám mellett egyre nagyobb szerepet kapnak a szolgáltatások reklámjai: légi társaságok, bankok, utazási ügynökségek, biztosító társaságok vezetnek szolgáltatásaik reklámozásában. De a reklámot felhasználja a politika is. Fejlődésének kezdeti fázisában a reklám nagyon sok elemet átvett a politikai propaganda eszköztárából, fejlődésének dinamikájából eredően azonban ma már kész sokszorosán visszaadni ezt a kölcsönt. Az Egyesült Államokban, Nagy-Britanniában, Ausztriában és más országokban a politikai pártok választási kampányait reklámügynökök aktív vagy tanácsadói közreműködése mellett szervezik. Egyes országokban különböző szervezetek, mint például Franciaországban a Nagy Nemzeti Ügyek Szövetsége (AGCN), vagy Magyarországon az Egészségügyi Tanácsadó és Felvilágosító központ a reklámot az egészséges életmód propagálására használják, küzdenek az alkoholizmus, az elhízás, a magas vérnyomás ellen, valamint harcolnak a biztonságos közlekedésért és a környezetvédelemért.

A művészetek sem vonhatják ki magukat a reklámhasználat alól. Különösen vonatkozik ez az ún. pop-művészetekre, mint például a könnyűzene, vagy a plakátművészet, ahol a művészetet közvetítő tárgyak, lemezek, poszterek milliós példányszámban kelnek el. A művészetéről szólva azt is el kell mondanunk, hogy egyetlen műfaj sem társítja és keresi a művészetet, tudományt és technikát olyan mértékben, mint a reklám. A reklám fejlődése szorosan kap-

csolódik a humán tudományok fejlődéséhez.¹ Az első idők empirikus rekláma csak kis mértékben építette magába a tudományos kapcsolatokat, főleg a reklámmal foglalkozó szakemberek rátermettsége és ösztönös megérzése vihette sikerre egyiket-másikat. A két világháború között alakul ki az új reklámstílus, amely a pszichoanalízis, behaviorizmus, alak-lélektan és szociálpszichológia eredményeire támaszkodott. Ez a reklámstratégia már felismerte, hogy nem elégséges a vásárlást összetett referenciakeretbe integrálni, hanem túl kell lépni a fiziológiai szükségleteken, és figyelembe kell venni a pszichológiai és szociális szükségleteket is. A termék olyan mértékben jelenti egy feszültség oldását, amilyen mértékben kielégítése valamely kívánságnak. A reklámtevékenység természeténél és mechanizmusánál fogva pszichológiai, javaslataink és hatásának jelentősége folytán azonban társadalmi jelenségnek tekinthető.²

Szót kell ejtenünk a reklám körül kialakult vitákról is, ugyanis a reklámról a legszélsőségesebb nézetek láttak napvilágot. Ennek oka arra vezethető vissza, hogy a reklám pályafutása kezdetén fellázadt a tudományos és szigorú törvények és szabályok ellen, és a mai napig nem sikerült rákényszeríteni a nagyon szigorú tudományos objektivitás kényszerzubbonyát. A támadások legtöbbször az emberi szabadság védelmezését tartják szem előtt, amikor azt állítják, hogy a reklám nem más, mint az emberek manipulálása és arra való rávétele, hogy megvegyen olyan árukat, amelyekre egyáltalán nincs is szüksége. Egyesek továbbmennek a bírálóban és megkülönböztetés nélkül azzal vádolják a reklámot, hogy nem több butító hazugságnál, amely megveti a közönséget, korumpálja az ízlést és látszatszükségeket kényszerít rá. Egy francia szerző például azt írja, hogy a reklám „... ijesztő nagyüzeme a kényszernek és elbutításnak, mely az embereket úgy kezeli, mint az alacsonyrendű állatok legkorlátoltabbját”.³ Paul Valery, a költő pedig úgy tekinti a reklámot, mint „korunk egyik legnagyobb átkát, ami sérti a tekintetet, meghamisítja a jelzőket, elrontja a tájat, megfoszt hitelétől minden tulajdonságot, minden kritikát”. Különösen ismertek Vance Packard reklámellenes érvei, amelyeket az „A rejtett rábeszélők” (The hidden persuaders) című könyvében ír le. Packard arról ír, hogy a reklám célja új szükségletek létrehozása. A reklám lényege pedig az ember manipulálása és arra való rávétele, hogy megvegyen olyan árukat, melyekre egyáltalán nincs is szüksége. Packard tiltakozik a pszichológia ellen is. Érvelésében a következőket sorolja fel:

1. A pszichológia a betegek gyógyítását szolgáló tudomány, s ezért nem volna szabad kereskedelmi célok szolgálatába állítani.

2. Alkalmazása módot ad a reklámpszichológusnak, hogy behatoljon a fogyasztók tudat alatti lelkivilágába, feltárja legrejtettebb titkait, félelmeit és vágyait, amelyeket ezután kereskedelmi célok érdekében kiaknáz.⁴ Mindenestre tény, hogy Packard nem választja külön a pszichológiát és a pszichiátriát, másrészt, ellenvetésül, egyetlen eszköz, így a reklámpszichológia sem lehet önmagában sem pozitív, sem negatív. Megállapításait Packard az amerikai reklámgyakorlatra alapozta, amely valóban a legkisebb erkölcsi gátlással sem küzd, a cél szentesíti az eszközt alapon mindent felhasznál.

A reklámnak azonban nemcsak heves ellenzői, hanem védelmezői is vannak. Pier Martino amerikai reklámszakember szerint „a mai társadalom lehetetlen

lenne reklám nélkül. A munkás tudja, miért dolgozik, hiszen a reklám megmutatja neki, mit fog a jövedelméért kapni. A termelékenység nő, mert a reklám megmutatja munkájának eredményét.”⁵ A korszerű reklám megalapítója, E. Dichter osztrák származású amerikai kutató például állítja, hogy az amerikai ember által használt tárgyak 90 százaléka luxus, de ugyanakkor felteszi a kérdést, vajon a luxus maga nem szükséglet-e. Az őt ért kritikák hatására azonban Dichter saját bevallása szerint sokat változtatott véleményén és belátta, hogy valóban nem veszélytelenek a módszerek, amelyeket az ő ajánlása szerint kezdtek a reklámban alkalmazni.⁶

Az ellenzők és védelmezők véleményéből azonban egyértelműen kiszűrül, hogy reklámra mégiscsak szükség van, mert a reklám beépült az újratermelési folyamatba és nélküle az újratermelési folyamat nem lehetne zavartalan. Ezt még a szocialista országokban is elismerik, ahol nagyon sokáig, idegenkedtek a reklámtól, egyrészt a piacgazdaság fejletlensége miatt, másrészt a reklám ideológiai hatása miatt. Újabban azonban széles körű alkalmazást nyert a reklám a szocialista országokban is, igaz mesterségbeli tudás és az anyagi lehetőségek korlátozottságánál fogva még meglehetősen alacsony minőségi szinten.

A továbbiakban megkíséreljük a reklám meghatározását. A reklám egy nagyobb fogalomcsalád tagja, melyen belül igen nehéz az egyes fogalmakat elkülöníteni, ugyanis az egyes fogalmak következtelen használata folytán nagyarányúvá lett a fogalmi átfedés. Ennek a fogalomcsaládnak tagjai a propaganda, az agitáció, a hirdetmény, a hirdetés, a reklám.⁷

A *propaganda* etimológiailag a latin *propagare* igéből származik, amelynek mai értelemben vett jelentése: terjeszteni. A propaganda gondolatok, tények, adatok, ismeretek közérthető formában való terjesztésével híveket toboroz valamely eszmének. A propaganda lényege az, hogy bizonyos embercsoportokat valamilyen meghatározott magatartásra, cselekvésre vegyen rá, mégpedig nem erőszak, kényszer alkalmazásával, hanem részben az értelem meggyőzésével, részben rokonszenvező érzelmek felkeltésével, esetleg mindkét eszköz együttes alkalmazásával. A propaganda inkább politikai tevékenység megjelölésére használatos, de ugyanakkor lehetnek gazdasági jellegű célkitűzései is – sőt a kettőt legtöbbször nem is lehet különválasztani. Ilyen eset az, amikor valamely országban a hazai termékek vásárlására hívják fel a lakosságot (Buy British), s ennek érdekében a lakosság nacionalista érzelmeire apellálnak, de ugyanakkor hivatkoznak az ebből származó gazdasági előnyökre is. Az ilyen természetű propaganda egyik legfontosabb tulajdonsága az anonimitás, abban az értelemben, hogy a propagandánál felhasznált gondolatokat, állításokat olyan személyek, testületek hangoztatják, akiknek ahhoz nem fűződik anyagi érdekük.

A propaganda jól megkülönböztethető területe a public relations gyűjtőnév által jelölt tevékenységek együttese, melyek jellegzetessége, hogy közvetlenül nem céljuk új piac meghódítása vagy már meglevő kibővítése, hanem elsősorban a közvéleménynek a vállalattal szemben megnyilvánuló üzleti jóindulatát – az ún. good-will-jét kívánják fokozni.

A mindennapi szóhasználat a reklám és a propaganda között nem tesz éles kü-

lönbséget. Egyes esetekben azonban a megkülönböztetésre gyakorlati okokból mégis szükség mutatkozhat. Ilyenkor a célkitűzések és az érvelés módja alapján tudjuk a két fogalmat szétválasztani. A megkülönböztetés szükséges például abban az esetben, amikor a reklámot megadóztatják vagy ha valamely termék reklámozását törvény tiltja. Erre az utóbbi esetre szolgáltat példát a jugoszláv dohánygyárak gyakorlata. Jugoszláviában 1977 óta tilos a dohányipari termékek reklámozása. A dohánygyárak azonban, hogy kijátsszák ezt a rendelkezést, különböző lapokban közleményeket jelentetnek meg gazdasági tevékenységükről, fejlesztési programjukról. Ez a tevékenység ugyanis a jogszabályok alapján nem minősül reklámnak és így formálisan nem kifogásolható.

Az *agitáció* a latin *agitare* igéből származik, melynek jelentése: mozgatni, ösztökélni. Lényege olyan tevékenység, amely a propagandánál hevesebb, türelmetlenebb, rámenősebb eszközökkel és módszerekkel igyekszik az általa érintett személyek körét valamely eszmének megnyerni, bizonyos cselekvésre rábírní. Az agitációt a társadalmi-politikai gyakorlatban sokkal többet alkalmazzák, mint a kereskedelmi életben. A kereskedelmi életben inkább csak a nagyobb érdekcsoportok összeütközésénél jelentkezik. Jellegzetessége, hogy az agitációt folytatók saját termékük jó tulajdonságának hangsúlyozása mellett külön kiemelik ellenfelük termékének rossz tulajdonságát. Jó példa volt a gazdasági agitációra a vaj és margarin gyártók közti párharc, amely a 60-as évek elején dűlt a Közös Piac országaiban.

A fentiekbűl kitűnik, hogy a propagandának és az agitációnak számos érintkezési pontja van a reklámmal. Mindegyiknek az a célja, hogy az emberek nagyobb tömegének magatartását különféle eszközökkel és lélektani módszerekkel úgy befolyásolják, hogy valamely célt szabad elhatározásukbűl magukévá tegyenek és tevékenységüket e cél megvalósítására irányítsák. Fű különbség köztűk az, hogy egyedűl a reklám szolgál kifejezetten üzleti célt, míg a propagandánál és az agitációnál az üzleti csak járűlékosan kapcsolódik más közérdekű céllal.

A *hirdetmény* valamely intézmény, közűlet, társadalmi szervezet és kivételesen vállalat tájékoztató közűlése, amelyet plakáton, újságokban, folyóiratokban és más tömegtájékoztatási eszközökben tesznek közzé. A reklámtűl az különbűzteni meg, hogy nincs üzleti, kereskedelmi célkitűzése. A hirdetmény arról tájékoztatja az érdekelteket, hogy mikor mit kell vagy lehet, esetleg mit nem kell, vagy szabad tenniűk. A hirdetménynek nincs rábeszűlű szándéka, mert a hirdetményt közzétevű szervezetnek nem fűzűdik semmifűle gazdasági érdeke az érdekelte személyek magatartásához. Hirdetménynek tekinthetű például egy tudományos konferencia megtartásáról, vagy valamely védűoltás felvételéről szűlű közűlemény.

A *hirdetés* különbűzű tömegkommunikációs eszközökben, utcai hirdetűtűblákon és egyéb helyeken megjelenűlű közűlemény. A reklámtűl határozottan az az ismervű különbűzteni meg, hogy nem tűrekszik tömeghatásra, csupán egyetlen gazdasági vagy más űgylet létrejűttének érdekében teszik közzé. A hirdetés legpregnansabb példája az újságok ismerkedűsi rovata. Míg a hirdetménynél a beszűlűlű jelleg hiánya miatt a reklámtűl való megkülönbűzteni na-

gyon egyszerű, addig a hirdetés tartalmilag és formailag is sokkal közelebb áll a reklám fogalmához.

A *reklám* etimológiailag a latin *reclamare* igéből származik, amelynek jelentése: valamit újból, ismételten kiabálni, hirdetni. A hirdetésnél természetesen az „igazság hirdetésre” kell gondolni. A reklám szónak a német nyelvben alakult ki a mai értelemben vett jelentése, és ezzel a jelentéssel került át a magyar és még sok más nyelvbe.

Reklámozáson tehát mindazon tevékenységet értjük, amely az értékesíthető áruk és szolgáltatások eladását fokozó információkat juttatja el a címzettekhez, a vásárlókhöz, fogyasztókhöz. Reklámnak minősíthető minden tevékenység, amelynek célja, hogy áruk beszerzésével, valamint áruk és szolgáltatások értékesítésével kapcsolatosan az ilyen tevékenységet végző vállalat ügyfeleiben benyomást keltsen, és azok magatartását a bevásárló illetőleg az értékesítő vállalat javára befolyásolja. De a reklám még nagyon sok más módon definiálható. A szakirodalomban található definíciókat a következőképpen lehet összegezni: Reklámon olyan tevékenységeket és megnyilvánulásokat szokás érteni, amelyek:⁸

1. szóbeli, látható vagy más érzékelhető módon
2. tömeghatás kiváltására alkalmas, a reklámozó által fizetett eszközökkel
3. fordulnak a tényleges és potenciális vásárlókhöz, vagy azok egy-egy rétegéhez
4. hogy ezek figyelmét valamely árura, szolgáltatásra, illetőleg az ezeket előállító, forgalmazó személyre vagy vállalatra felhívják, néha csak azért, hogy őket
5. e tekintetben tájékoztassák, vagy
6. abból a célból, hogy a reklám által befolyásolt rétegek a reklámozott árukat vagy szolgáltatásokat megvásárolják, s ezáltal
7. a reklámozó személy vagy vállalat üzleti forgalma kielégítő színvonalon maradjon, vagy növekedjék, néha azonban csupán azért, hogy
8. a reklám által befolyásolt rétegek, személyek a reklámozó irányában kedvezően hangolódjanak, és ennek eredményeképpen lehetőleg ezek érdekében cselekedjenek.

A reklámot ugyan sokféle szempontból lehet típusokra osztani. Egyik felosztás például a reklámeszközök szerinti csoportosítás. De felosztható a reklám tárgya szerint például árureklámra és vállalati reklámra, vagy szerepe szerint bevezető és fenntartó, valamint emlékeztető reklámra is.⁹

A árureklám a termékeket és szolgáltatásokat állítja a középpontjába.¹⁰ Ezen a reklámfajtán belül is megkülönböztetünk közvetlen és közvetett célú reklámot. A közvetlen célú reklámnál a reklámozó gyors eredményt, reakciót vár, míg a közvetett típusú árureklám célja az áru iránti szükséglet felkeltése. Például, ha valamely vállalat felhívja a nagyközönség figyelmét, hogy egy meghatározott időszakban áruit olcsóbban adja vagy új árut bocsát a piacra, akkor ez közvetlen reklámozásnak tekinthető, de ha ugyanez a vállalat a reklámon keresztül arról értesíti a vásárlókat, hogy termékeinek minősége javult, akkor ez még csak közvetett reklámnak tekinthető.

A vállalati reklám megjelenését annak köszönheti, hogy az áru iránti szük-

séglet felélesztése vagy a kereslet növelése nem tereli szükségképpen a keresletet a reklámozó vállalat terméke felé. A felmérések azt igazolják, hogy intenzív reklámozás esetén nemcsak a reklámozott áru, hanem a konkurens vállalatok forgalma is emelkedik. Emellett a reklám fogadtatása nagymértékben függ a kibocsátó vállalat ismertségétől, hírnevétől. A jó vállalati hírnév bizalmat kelt a vállalat termékei iránt, az ezt a hírnevet megalapozó és fenntartó vállalati reklám pedig sokszor előfeltétele az árureklám hatásosságának.

Ha a reklám valamely új termék megismertetését tűzte ki fő feladatául, akkor bevezető reklámnak nevezzük. Az újdonság lehet piaci újdonság, amikor a termék teljesen új szükségletet elégít ki, vagy valamely régi szükségletet elégít ki minőségileg új módon – példa erre a színes televízió, de az újdonság fogalmát tekinthetjük a reklámozó vállalat szempontjából is, amikor a termék csak abból a szempontból új, hogy a vállalat korábban nem gyártotta. A reklám szerepe minden új termék vonatkozásában kettős. Először is biztosítani kell az új termék sikerét – tehát érdeklődést kell keltenie és informálnia kell, másodsorban pedig minél nagyobb keresletet kell keltenie, és meg kell hosszabítani az áru életciklusát. Ennek az utóbbi feladatnak az ellátására hivatott a fenntartó reklám. A fenntartó és bevezető reklám között elsősorban intenzitásbeli különbségek vannak. Emlékeztető reklámról beszélünk abban az esetben, amikor a piacról időlegesen távol levő árukat reklámoznak.¹¹

A reklám története¹²

Egyes szerzők a reklám kezdeteit az ókori Egyiptomban vélik felfedezni, mások a görögöknek, illetve a rómaiaknak tulajdonítják az első alkalmazás érdemeit. Mi úgy véljük, hogy az első reklámtermékeknek az ókori görögök és rómaiak címkekkel ellátott boros amfóráit tekinthetjük. Érdekes megjegyezni, hogy a reklám egy olyan homogén terméknel jelentkezik, amelyet már az ókorban is a mai értelemben vett tömeggyártás szintjén termeltek. A bor és egyéb italok reklámozása mind a mai napig nagyon fontos szerepet játszott, és játszik a reklám fejlődésében. Például a középkorban a zárt gazdasági struktúrák miatt a reklám szinte egyedül a borkiméréseknél van jelen, egyrészt a boltokban szolgáltatót teljesítő kikiáltók, másrészt a mozgó borárosok híressé vált csengettyűje révén.

A 14. és 15. században a reklám, a kereskedelem fellendülésének megfelelően hatalmasat fejlődött. A reklámozás elsősorban a fejlődő városokban megjelenő szolgáltató iparosok számára vált fontossá. A városi iparosok műhelyein jelennek meg a céhtáblák, cégerek. A cégerek elterjedését több országban is elősegítették, így például Angliában III. Henrik elrendelte, hogy minden kereskedő házában cégért, vagy más megjelölést alkalmazzon, hogy az írástudatlanok is kiismerhessék magukat.

Az igazi forradalom a reklámozásban azonban a könyvnyomtatás feltalálása után következett be. Történészek és kultúrtörténészek feladata, hogy a könyvnyomtatás és a társadalmi átalakulását, kölcsönhatását elemezzék. Mi itt csak arra utalunk, hogy a könyvnyomtatás feltalálása egybeesik a kapitalizmus kez-

detével, az árutermelés megjelenésével. A könyv pedig az első márkacikk jellegű áru, ami alkalmassá tette a könyvet a reklámozásra. Így a könyv lett az árureklám első tárgya.

A könyvnyomtatás feltalálásához kapcsolódik az újságok megjelenése is. Az első nyomtatott napilapot Lipcsében (Leipzig) adták ki 1560-ban. Ez az újság azonban még nem közölt hirdetéseket. A világ első hirdetési újságját 1633-ban Párizsban adták ki. Ez valójában a „cím- és találkozási irodába” bejutott ajánlatokat és keresleteket közölte nyomtatott formában. Meg kell jegyezni, hogy itt még csak hirdetésről (és nem reklámról) beszélhetünk. Ezzel egyidőben a többi országban is erős fejlődésnek indul a nyomdaipar és sok új újság jelenik meg. Ezekben az újságokban a politikai híryananyag mellett egyre nagyobb teret kaptak a hirdetések és reklámok. A hirdetéseket és reklámokat azonban két dolog erősen korlátozta. Mennyiségi elterjedésüket a lapok korlátozott példányszáma, valamint a hirdetésekre kiszabott magas adó akadályozta, hatékonyságukat pedig a hirdetésekben közölt sok valótlan állítás csökkentette.

A reklám igazán nagy jelentőségre a nagyüzemi és tömegtermelés elterjedése, az iparszabadság életbelépése után tett szert. A kisüzemi termelés mellett jórészt állandó vevőkörnek és megrendelésre termeltek, ezért az értékesítés nem jelentett problémát. A technikai fejlődés azonban magával hozta a tömegtermelést, ami viszont szükségessé tette a piac kiszélesítését és új piacok létrehozását. Ekkor az árúértékesítés az árutermeléssel úgyszólván egyenrangú tényezővé vált. Ez a változás volt a reklám elterjedésének fő rugója. A nagyobb vállalatok kialakították üzlethálózatukat és a reklámmal helyettesítették a közvetlen kínálást. Ennek a folyamatnak során kezdik el alkalmazni a védjegyet és a cégjelzést, hogy árujukat minden más árutól megkülönböztethetővé tegyék. Így született meg egy új áru, a reklám, amelynek kereslete (hirdetni szándékozó cégek) és kínálata (reklámhordozók) volt.¹³ A fejlődés létrehozta a hirdető irodákat, amelyek tanácsokkal látták el a vállalatokat a reklámok kialakításánál és segítettek a reklámhordozók kiválasztásában. A reklámhordozók pedig egyre gyarapodtak, az újságok és plakátok mellé sorban felsorakoztak a film, a fényreklám, a rádió és újabban a televízió. A fejlődés nemcsak a felhasznált reklámhordozók számának emelkedéséből, hanem a reklámra fordított anyagi eszközök mennyiségéből is látható. 1865-ben a világon reklámozásra fordított összeg 50 millió dollár volt, 1910-ben elérte az 1 milliárdot, 1930-ban a 2,6 milliárdot, 1950-ben az 5,7 milliárdot, 1960-ban a 12 milliárdot, napjainkban pedig kb. 40 milliárd dollárt érő. Ebből az összegből a legfejlettebb 20 kapitalista ország mintegy 80 százalékkal vesz részt.¹⁴

A reklámról azonban még ma sem mondhatjuk el, hogy fejlődése elérte a természettudományok fejlettségi szintjét. Még mindig túl sok benne az intuitív elem, bár eléggé megkérdőjelezhető, hogy azt valaha is ki lehet-e zárni egy olyan területről, amely összegezi magában az élet legfontosabb kérdéseit.

Marshal McLuhan az *Understandig Mediaban* megjövendölte, hogy „a történészek és archeológusok egy napon rá fognak jönni, hogy napjaink hirdetései a leghűbb tükrei a társadalom tevékenységének, amelyet egy társadalom valaha is létrehozott”.¹⁵ A reklám kultúránk szimbólumává lett – ugyanakkor úgy is tekinthetjük, mint korunk kulturális dimenziójának egyik legjellemzőbb alkotóelemét. A reklám beszívárgott kultúránk minden pórusába, ezáltal meghatározó jelleggel van észlelésünkre, hiszen az ember csak a kultúra közegén keresztül tud értelmesen cselekedni és kapcsolatot teremteni másokkal, és ezen a kulturális közegen keresztül látja önmagát is.¹⁵ A reklám társadalmi jelenség, a kulturális fejlődés aktív tényezője; hozzájárul az ember életének és környezetének alakításához.

A szükségletek kielégítése minden társadalmon belül szigorúan kötött normákhoz van kapcsolva, amely normákkal a kultúra fogja össze. Láttuk, hogy a modern reklám életképeket, magatartásmintákat, emberi értékeket – egyszóval kulturális modelleket közvetít. A reklám arról győz meg bennünket, hogy fontos az életmód, amelyet folytatunk – a reklám azt a környezetet határozza meg, amelyben a kívánatosnak tartott életmód lehetségessé lesz. Sok reklám-üzenet nem is ábrázolja a reklámozott terméket, csupán kapcsolatba hozza a kívánatos életmóddal, társadalmi státussal. Marx értékhasználati érték-konceptiójának paradigmája alapján azt is mondhatjuk, hogy nem a reklám szolgál a terméknek, hanem a termék szolgál a reklámnak a kulturális modellek közvetítésére. A termék csak annyiban lényeges, amennyiben hozzájárul a közvetített kép kohéziójához.

A reklám tárgya tehát a kulturális érték, amelyet a reklámozott termék jelképez, jelenít meg.

A reklám mindig a fogyasztók tömegét célozza meg. A fogyasztók azonban nem uniformizálhatók, minden fogyasztó bizonyos körülmények között él és nem lehet családjától, szociális csoportjától különválasztani. Katz és Lazarsfeld szerint a fogyasztói döntések gyökereit, a szociális viselkedés alapjait a kis csoportokban lehet fellelni. A vásárló több különböző – formális vagy informális – csoportokhoz tartozhat. A csoporthoz való alkalmazkodás során minden csoporthoz egy-egy szerepet, egy-egy viselkedési sémát, egy-egy idealizált csoportosulási mintát kapcsol. E szerepek segítségével harmonikusan alkalmazkodhat a szociális közegehez és beilleszkedhet a személyes kapcsolatok rendszerébe. A csoportok normáinak betartását nevezik szociális konformizmusnak.¹⁷ A vásárlás fontos szociális viselkedésnek minősül, mivel jelzi a konformizmust vagy devianciát, aszerint, hogy a vásárló meghajlik-e a csoport által elfogadott értékek előtt, vagy különködésben keres kárpótlást. A konformizmus biztosítja az egyén boldogulását, mert egy olyan normatív modell elfogadását teszi lehetővé, amelyet az egyén szűkebb csoportja hivatalosan elfogadott. A reklámnak tehát a konformizmusból kell kiindulnia, azaz olyan képet kell kínálnia a fogyasztónak, amely megfelel a fogyasztó önmagáról kialakult én-képének. Ha a reklám hatni akar, akkor azonosulnia kell a csoport vélekedésével és értékeivel, sőt meg kell ezeket erősítenie. A reklám tehát dif-

ferenciálja felhívásait aszerint, hogy a vásárlók melyik csoportjára kíván hatni.

Amikor az egyén kapcsolatba kerül a reklámmal, akkor figyelembe kell vennie szűkebb és tágabb környezetének a termék és a termék gyártójára vonatkozó véleményét. Ugyanakkor azonban a reklám képes bizonyos változásokat előidézni a vélemények, attitűdök rendszerében, és mint ilyen, a kultúra aktív teremtőjének is tekinthető.

Az azonosulásra kínált modellt a kultúra egésze, valamint az adott fogyasztó mikrokultúrája határozza meg. A reklám tehát igazodik a kultúra színvonalához, a fogyasztó számára olyan kielégítést ígér, amely megfelel a szociálisan értékelt modellnek. Az azonosításra kínált fogyasztói modell igazodik mind a mikro-, mind pedig a globális kultúrához – s hogy a fogyasztói szokások és elvárások szerint lényegesen különböző csoportok mindegyike számára elfogadható modellt tudjon nyújtani, az üzenet tartalmát a legkisebb közös nevezőre kell hozni, hogy a lehető legtöbb személlyel szót tudjon érteni. Ez a legkisebb közös nevező pedig a sztereotípiák. Sztereotípián valamely kész véleményt, az egyéni viszonyulásoktól független klisé értünk. A sztereotípiák a közvélemény alapkategóriái. A reklám- és propagandakampányok eredménye pedig éppen az új sztereotípiák bevezetése. A sztereotípiák mindig a hagyományos értékkel felruházott tényeken alapulnak, így a sztereotípiák konzervatív kultúrtényezőnek számít és a reklám is azzá lesz, attól függően, hogy – milyen mértékben építi valamely sztereotípiát.¹⁸

„A sztereotípiák a reklám és a közönség ideális kommunikációs módja. Ez a képzet egy egész csoport kultúrájának tükröződése, túllépve az egyéni jellemzőkön, szintézist valósít meg, ebből alkotja a szociális-fogyasztó egyén típusképét. Másrészt a közvetítő közeg törvénye az, hogy az üzenet tartalmát a legkisebb nevezőre hozza azért, hogy a lehető legtöbb személlyel értsen szót.¹⁹ A sztereotípiák tehát a reklám kifejezési eszköze, amennyiben a fogyasztóról olyan énképet igyekszik alkotni, amely megfelel elvárásainak, kielégíti szükségleteit és vásárlásra készíti.”

A reklám és a női emancipáció²⁰

A reklámot nagyon sok támadás éri, hogy konzerválja a nemek viszonyát, mert gátolja a női státus fejlődését. A kimutatások szerint a dolgozó nők kevesebbet fogyasztanak, mint a háziasszonyok, ezért a hirdető szívesebben látja a nőket háziasszony-fogyasztó szerepükben, és így a reklámokban is jobbra ebben a minőségükben ábrázolja őket.

A női sztereotípiát a férfiak alakítják ki, Kurt Lewin szavaival élve: „minden közösség maga is sztereotíp ítéletek tárgya, amelyek a külvilág elvárásait tükrözik. Másodlagosan ez a kép integrálódik abban a közösségben, amelyre vonatkozik, és mivel az egyének, akiket illet, elfogadják, a sztereotípiák normatív lesz.” vagyis, a férfiak kialakítanak egy képet a nőkről, hogy valójában milyenek is kellene lennie egy nőnek, a nők pedig átveszik ezt az ideálképet és igyekeznek alkalmazkodni hozzá, mert a férfiak és nők is csak ilyen viselkedés alapján ismerik el őket a női csoport tagjának. Ez az ideálkép vagy mo-

dell azonban a nők több ezer éves elnyomását fejezi ki, és gyakorlatilag a nők önfelzabarádítását is akadályozza. Érdekes módon a nők inkább hajlamosabbak elfogadni a kultúra által előírt típusmodelleket, mint a férfiak, akik – mivel a szociális nyomás nem közvetlenül rájuk nehezedik – könnyebben belátják, hogy a modellen a körülmények kényszerítő realitása folytán változtatni kell.²¹ A reklám természetesen nem oldhatja meg egyedül a női egyenjogúság kérdését, ám mindenesetre elősegítheti egy olyan női státus kialakítását, amely mind közelebb és közelebb kerül a férfi státushoz.

Reklám és fogyasztói társadalom

A fogyasztói társadalmat az ún. diszkrecionális jövedelem megjelenése tette lehetővé. A közgazdaságtudományban diszkrecionális jövedelem a lakosság jövedelmének azon részét értik, amely az elsődleges szükségletek kielégítése után fennmarad. Ez a jövedelem a fogyasztók tetszésétől, illetve belátásától függően költhető, azt a jövedelmi keretet pedig, amelyben a diszkrecionális kereslet mozoghat „fogyasztói mozgástérnek” (consumer latitude) nevezzük. A fogyasztói mozgástér persze nemcsak a jövedelmek növekedésétől, hanem a fogyasztói szokások változásától is függ, hiszen az elsődleges szükségleteket maguknak a szükségleteknek a szokásos kielégítési módja határozza meg. George Katona, amerikai közgazdász emelte ki először, hogy egy bizonyos szint fölött a fogyasztói kereslet többé nem a jövedelmekben és a létszükségletekben bekövetkező változások autonóm függvénye, és hogy a fogyasztói kiadások tényleges alakulásában növekszik a csak gazdaságpszichológiai elemzéssel értelmezhető „vásárlási hajlandóság” (willingness to buy) szerepe.²²

Az automatizáció következtében egyre erőteljesebben tért hódító tömegtermelés és tömegfogyasztás juttatja a reklámot ahhoz az óriási szerephez, amelyet a fejlett ipari országok életében ma betölt. A gazdasági fellendülést követő, úgynevezett jövedelemforradalom (amely a forradalom elnevezést ugyan nem érdemli meg, bár jelen vannak benne a társadalmi jövedelem újrafelosztásának elemei a dolgozó tömegek javára) idézte elő a fogyasztás szférájának roppant kibővülését. George Katona például kiemeli, hogy az USA-ban az összes kiadások csaknem kétharmadát az egyéni fogyasztásra fordított kiadások teszik ki.²³

A kapitalizmusban az expanzív gazdasági rendszerben a kettős forrásból táplálkozó értéktöbblet lehetővé teszi a megfelelő profitráta és a reálbérek emelkedő színvonalának biztosítását, s ugyanakkor létrehoz egy olyan gazdasági rendszert, amelynek alapja a felgyorsult fogyasztás. Minthogy ennek a gazdasági rendszernek és ezen keresztül az egész társadalomnak fennmaradását a fogyasztás állandó növekedése biztosíthatja csak, ezért ez a társadalom a tárgyakat, az árukat teszi meg rendező elvének. Ennek lényege egyfajta animisztikus mentalitás továbbélése, amely tárgyakban nem pedig szükségletekben határozza meg az embert. A tárgyak túlhangsúlyozott szociális szerepe határozza meg a társadalom tagjainak életvitelét, aminek messzemenő következményei lettek az egész társadalmi struktúra átalakulására.

A reklám kettős regulációtényezőként jelenik meg ebben a társadalomban. Egyrészt a reklám az áruforgalom fejlesztésével biztosítani igyekszik a társadalmi újratermelési mechanizmust, másrészt, mint kultúrközvetítő médium fogyasztásra irányult életformát terjeszt. Ebben a minőségében a reklám olyan jelentőségre tett szert, hogy „a fogyasztói társadalom emberének életmódját egyértelműen a reklám elidegenedett értékorientációi szabják meg, az új szükségleteken és kielégítésükön keresztül pedig végső soron a politikai uralom, a társadalmi kontroll célkitűzései érvényesülnek” (Marcuse). Persze nem vádolhatjuk a reklámot azzal, hogy autonóm módon létrehozott egy elidegenedett értékrendszert, amelyet aztán mindenkire rákényszerít. Sokkal inkább arról van szó, hogy a reklám a kultúra kontinuitásának szellemében átvette a múlt örökségét, s hogy ez az örökség tárgyi irányultságú, nem kell csodálkozni, hiszen „az emberi társadalom eddigi fejlődése során sokkal többet tett az anyagi világ fejlesztése és differenciálása érdekében, többet adott civilizációban, gazdaságban éppen anyagi téren, s az igényeket is ebbe az irányba fordította, mint amit az emberi együttélés tartalmi céljaiban ígért és megvalósított”. (Losonczy).²⁴ Az értékek elidegenedettsége abban mutatkozik meg, ahogyan az igényeket manipulálják. A manipuláció a szükségletek mesterséges hangsúlyozásával történik, azaz az egyes szükségleteknek a szükségletrendszerben elfoglalt helyének mesterséges meghatározásával. A manipulált igények aztán gyakran a normális fejlődéssel ellenirányú folyamatot váltanak ki, amely folyamat mesterséges úton hol keresletet ébreszt, hol meghosszabbítja bizonyos szükséglet élettartamát. A reklám és manipuláció révén maga a termelés teremt meg azokat a szükségleteket, amelyeket aztán kielégít. A reklám azonban nem teremthet ex nihilo szükségletet. „Gyakorlatilag a reklám nem tesz mást, mint felébreszti és saját érdekei szerint irányítja a tudattalanba szorult feszültséget, hogy azután átnyújtsa nekik azokat a javakat és szolgáltatásokat, melyeket felajánl.”²⁵ A fogyasztás fetiszizálásával a fogyasztói társadalom egy olyan fejlődési modellt állított antropológiája középpontjába, amelyben az ember egyre szegényebb lesz szükségleteiben, miközben tárgyakkal egyre gazdagodik. Ez pedig pontosan az ellentéte Marx embereszményének, amelyben az ember szükségletei egyre kifinomultabbak lesznek, anélkül, hogy tárgyi szükségképpen sokszorozódnának.

A reklám gyógyító hatása

A reklámkutatók közül többen is kiemelték a reklám gyógyító hatását. Alderson írja, hogy „a reklám azzal, hogy nagy jelentőséget kölcsönöz a fogyasztási cikkek szimbolikus megjelenítésének, sokkal jelentősebb gyógyító szerepet játszik, mint a fokozatos nevelői munka”.²⁶ A modern reklám eszközeinek nagy részét a pszichoterápiától kölcsönözte, ezért jogunk van feltételezni, hogy hatásában is vannak pszichoterápiái elemek. A problémát részletesebben H. J. Hoffmann német reklámpszichológus tárgyalta, a következőkben az ő eredményeit ismertetjük.²⁷ Hoffmann a vásárló számára problémát okozó állapotot vizsgálja. A probléma megoldására többféle indíték készíthető a „pá-

cienst.” Ezeknek az indítékoknak alapján három stratégiát lehet a motivációs célcsoportok konfliktusainak rendezésére kidolgozni. Mindhárom stratégiának a lényege az, hogy megtanítja a „pácienseket” motívumaik kézbe tartására, és megzavart érzelmi egyensúlyuk helyreállítására. Mindezt érdeklődéssel, együttérzéssel és gondoskodással éri el. Minden ilyen terápiás folyamatnak a célja a személyiség fejlesztése, az önbizalom erősítése. A személyiségtípusnak vagy aktuális állapotának megfelelően alkalmazhatunk:

katartikus – feszültségoldó, mentesítő

szedatív – megnyugtató, csillapító

intenzív – erősítő, fejlesztő stratégiát.

A katartikus terápiát abban az esetben alkalmazzák, amikor a „pácienseknek” büntudatból, lelkiismeret-furdalásból eredő konfliktusuk van. Márpedig büntudata minden lelkileg egészséges embernek is lehet, s a konstruktív feldolgozás nem kis erőfeszítésbe kerül. Például H. Henry angol reklámszakember vizsgálata²⁸ azt mutatta, hogy a konyhakész levesek esetében sok aszszony büntudatot érzett, ha kihasználta a gyors és kényelmes elkészítés előnyeit. De ugyanúgy a büntudat származhat más, nem valamely termék közvetlen fogyasztásából eredő okból, mint például kövérségből vagy más testi hibából is. Ezekben az esetekben a gyógyreklám e fajtája megkönnyebbülést, megnyugvást ígér. A leveskocka használójának bebizonyítja, hogy az így nyert szabadidő más hasznos tevékenységre használható, tehát a család nemcsak hogy nem veszít, de még nyer is a leveskocka használatával. A kövéreknek pedig megmutatja, hogy léteznek a piacon nagyon ízletes, de kalóriaszegény élelmiszerek, amelyeket nyugodtan fogyaszthatnak, s emellett testmozgásra is több idő áll rendelkezésükre, amely jótékony hatással lehet közérzetükre.

A szedatív, nyugtató, csillapító hatású reklámok a félelmet és a kudarcot semlegesítik. A reklám ilyenkor a pszichoterápiától átvett szuggesztív formulákat ismételteti és szép, kellemes hatású képekkel támasztja alá a nyugalomérzést. A lélekgyógyász köntösébe öltözött reklám csökkenteni próbálja a magány és elszigeteltség érzését, a különböző okokból fakadó elégedetlenség érzéseit, korrigálni próbálja a személyiség fogyatékosait, stimulálja a szociális aktivitást. Mindezt, természetesen, pozitív kijelentésekbe ágyazva: meg tudod csinálni, szükség van rád, ne sajnáld az idődet, megérdemled...

Az intenzív, erősítő stratégia a sikerorientált vásárlók önkontrollját és motivációját szilárdítja meg. Tárnyilagos információval alátámasztja a fogyasztó szándékának és elképzelésének helyességét, továbbá elejét veszi az esetleges disszonanciafeszültségnek, amely onnan ered, hogy a vásárló úgy érzi, hogy nem megfelelően döntött. Ez a fajta reklám mindenekelőtt a tartós fogyasztási cikkeknel vagy nagy értékű szolgáltatásoknál, mint például külföldi társasutazások reklámozásánál mérsékelheti a disszonanciát és előmozdíthatja az egyértelmű, kiegyensúlyozott vásárlási magatartás kialakítását. Ez a stratégia a modellteremtésre épít. A felkínált képek az érvényes társadalmi normáknak és elvárásoknak felelnek meg, azonosulásra alkalmas és kívánatos helyzeteket és cselekvéseket mutatnak be.

Jegyzetek

- ¹ Cadet–Cathelat: A modern reklám in. Reklámpszichológia 391. o.
- ² Cadet–Cathelat: op. cit. 388. o.
- ³ Idézi Cadet–Cathelat: op. cit. 388. o.
- ⁴ Idézi Föld Katalin a Reklámpszichológia előszavában.
- ⁵ Pier Martino: Svrha i funkcija reklame in Treći program.
- ⁶ Interjú E. Dichterrel megjelent Treći program-ban.
- ⁷ Az etimológiai magyarázatokat Varga István: Reklám c. könyve alapján fogalmaztuk meg.
- ⁸ Varga István: Reklám 17. o.
- ⁹ A reklámot fel lehet osztani még:
- beszerzést (felvásárlást), illetőleg értékesítést célzó reklámra,
 - reklámozó vállalatok típusai szerint,
 - a reklám intenzitása szerint,
 - a reklám lélektani célkitűzései szerint.
- A szocialista országbeli szerzők megkülönböztetik a szocialista és kapitalista reklámot. Mi úgy véljük, hogy ez a felosztás erőltetett, mert a reklám mindkét társadalmi rendszerben azonos funkciót tölt be.
- ¹⁰ E szakasz megírásánál nagymértékben támaszkodtunk Ravasz K.–Kaminszki Gy.: A reklám kézikönyve c. művére.
- ¹¹ Ravasz K. és Kaminszki Gy. azt írják, hogy az emlékeztető reklám más, mint a hiánycikkek sokszor kifogásolt reklámozásának a megideologizálása.
- ¹² E szakasz megírásánál Varga István: Reklám, Hoffmann–Buzási: A reklám birodalmában és Varga György: Rádióreklám és televízióreklám c. könyveket használtuk forrásmunkaként.
- ¹³ Bense a reklámot metaárúnak nevezi, mert csak akkor van értelme, ha nem önmagát ajánlja, hanem valami mást. Tehát ő maga nem áru, de árurol beszél.
- ¹⁴ Dušan Crnogorčević: Nelojalna privredna reklama, 10. o.
- ¹⁵ M. Makluan: Poznavanje opština – čovekovih proizuetaka. 291. o.
- ¹⁶ Hall E.: Rejtett dimenziók
- ¹⁷ Csepeli Gy.: Szociálpszichológia vázlata, 48. o.
- ¹⁸ Cadet–Cathelat: Szuggesztívó és kulturális modellek in. Reklámpszichológia.
- ¹⁹ Cadet–Cathelat: op. cit. 104. o.
- ²⁰ Cadet–Cathelat: op. cit. 114. o.
- ²¹ A probléma komolyságát bizonyítja, hogy még a francia kormány is napirendre tűzte.
- ²² Cadet–Cathelat: A reklám és A közönség kommunikációja in Reklámpszichológia, 349. o.
- ²³ Idézi Tóth T.: Jólét vagy egyenlőség c. tanulmányában megjelent Világosság 1981/1–2. sz.
- ²⁴ Tóth T.: op. cit. 108. o.
- ²⁵ Losonczi A.: Az életmód a tárgyakban, az időben és az értékekben., 512. o.
- ²⁶ Cadet–Cathelat: Reklám és pszichológia in Reklámpszichológia, 241. o.
- ²⁷ Idézi Cadet–Cathelat: Reklám és pszichológia, 237. o.
- ²⁸ Földi K. külön fejezetben foglalta össze az ide vonatkozó eredményeket a Reklám lélektanában, itt azonban csak Hoffmann eredményeit ismertetjük.

Forrásmunkák

1. Andor Cs.: Jel-kultúra-kommunikáció. Gondolat, Budapest 1980.
2. Angelusz R.: A tömegkommunikáció hatása a vélemények alakulására. Szociológia, 1979/3.
3. Bense M.: Esztétika és reklám in Strukturizmus. Európa, Budapest, 1973.
4. Buda B.: Empátia. Gondolat, 1978.
5. Design – a forma művészete – szerk. Dvorszki H., Képzőművészeti Alap kiadója, 1979.
6. Filozófiai kislexikon, Kossuth, 1976.
7. Földi K.: A reklám lélektana, Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest, 1977.
8. Fromm E.: Bekstvo od slobode. Nolit, Beograd, 1978.
9. Hebb D. O.: A pszichológia alapkérdései. Gondolat, 1975.
10. Hoffmann I.–Buzási J.: A reklám birodalmából. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1970.
11. Hall E.: Rejtett dimenziók. Gondolat, 1980.
12. Hauser A.: A művészettörténet filozófiája. Gondolat, 1978.
13. Hámori P.–Schneider L.: A közvetlen reklámozás információs rendszere. Budapest, 1978.
14. Horányi Ö.: Jel, jelentés, információ.
15. Jahoda G.: A babona lélektana. Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1975.
16. Kirscher J.: Manipuliren – aber richtig. Knaur, München/Zürich.
17. Kovács–Selneci: Bevezetés a kereskedelemlelektanba. Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1973.
18. K. Roki E. Piackutatás a kiskereskedelemben. Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1977.
19. Kommunikáció – válogatás, szerk. Horányi Ö., Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1978.
20. Kaufmann–Cullmann–Denis–Papin: A hír tudománya. Gondolat, 1978.
21. Közgazdasági kislexikon. Kossuth, 1977.
22. Közgazdasági szemle 1979/3, 1979/9.
23. Losonczi Á.: Az életmód az időben, a tárgyban és az értékekben. Gondolat, 1977.
24. Marcuse H.: Der eindimensionale Mensch. Luchterhand, Darmstadt, 1979.
25. Makluan M.: Poznavanje opština – čovekovih proizetaka. Prosveta, Beograd, 1971.
26. Momčilo M.: Marketing, Beograd, 1979.
27. Radnai B.: Reklámpszichológia in Alkalmazott pszichológia. Gondolat, 1973.
28. Reklama – válogatás in Treći program, Radio Beograd, Beograd 1979/2. sz.
29. Ravasz–Kaminski: A reklám kézikönyve. Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1973.
30. Sándorné Sz. J.: A piackutatás kézikönyve. Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1980.
31. Semljén I.: Modern mítoszok. Magvető, Budapest, 1979.
32. Szöllősy Sz.: A piacbefolyásolás korszerű módszerei. Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1974.
33. Tak M.: Kako biramo. Nolit, Beograd, 1980.
34. Társadalmi kommunikáció – szöveggyűjtemény. Tankönyvkiadó, Budapest, 1974.
35. Tóth T.: Jólét vagy egyenlőség? Megjelent Világosság, 1980/1–2. sz.
36. Varga I.: A reklám. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1960.
37. Varga Gy.: Rádió-televízióreklám. Budapest, 1980.

Rezime

O društvenoj odgovornosti reklame

U prvom delu studije autor upoznaje čitaoca sa osnovnim karakteristikama reklame, daje jednu dosta detaljnu analizu ove pojave koja ima sve veći i veći značaj u svakodnevnom životu čoveka. U ovom uvodnom delu sem definicije i teorijskog značenja reklame, daje i jednu istorijsku sliku razvitka ove pojave.

U drugom delu autor analizira odnos između reklame i društva i obrnuto, a ujedno sa činjenicama potvrđuje da je reklama pokazatelj razvijenosti društva. Maršal Makluan o ovome kaže "...istoričari i arheolozi će jednoga dana doći do saznanja da su današnji oglasi najvernija slika društvenih zbivanja što je ikada društvo poznavalo".

Autor dalje argumentirano tvrdi da je reklama simbol razvijenosti kulture u datom društvu. Pored toga osigurava proširenu reprodukciju; preko nje dolaze do izražaja politička vlast i ciljevi društvene kontrole. Preko reklame odnosno manipulacije s njom sama proizvodnja stvara one potrebe koje će posle da zadovoljava.

U svakom slučaju reklama može biti i opasno oruđe za manipulisanje sa čovekom.

Summary

Social Responsibility of Advertising

In the introduction of the study the author explains some basic characteristics of advertising giving a brief analyses of this phenomenon which has become an important part of everyday life. Beside giving a definition of advertising the author also gives a historical review of the development of the same.

In the second part the author analyses the relations between advertising and society, and tries to prove by listing some facts that advertising is one of the indicators of social development. According to Marshal McLuhan "...historicians and archeologists will one day realize that advertisements give the most recontestable picture of society, ever known".

Further on the author says that advertising is a symbol of cultural development. It enables expanded reproduction, and through it, political power and social control can be expressed. Production through advertising creates the needs that it can further on satisfy.

By all means advertising can become a dangerous weapon of manipulation with human beings.

KEREKASZTAL–BESZÉLGETÉS

AZ ESZTÉTIKAI NEVELÉS HATÉKONYSÁGA ÉS A MŰVELŐDÉSI AMATŐRIZMUS

Szerkesztőségünknek a fenti témájú kerekasztal-beszélgetését 1984. március 3-án tartottuk meg Szabadkán. A beszélgetésnek a Népkör Közművelődési Egyesület adott otthont. A meghívott vendégek Ágoston Pribilla Valéria középiskolai tanár, Árokszállási Borza Gyöngyi, a Létünk szerkesztője, Báthori Katalin tanítónő, Gubás Ágota újságíró, Korponai Ibolya és Ivan Pančič pszichológusok, Sándor Géza pedagógiai tanácsos, dr. Sátai Pál és Újhelyi Zoltán pedagógiai akadémiai tanárok voltak. Részt vettek még a Népkör elnökségi tagjai és szakosztályainak vezetői, Horváth József, Lackó Illés és V. Lippai Etelka. A beszélgetést dr. Szöllősy Vágó László, a Magyar Szó újságírója vezette és rendezte sajtó alá.

A résztvevőket Bela Lukač, a Népkör elnökségi tagja üdvözölte:

A Népkör Elnöksége és tagsága nevében tisztelettel üdvözlöm mindazokat, akik eljöttek erre a kerekasztal-beszélgetésre. Köszönetet mondok a Létünk szerkesztőségének, hogy kerekasztal-beszélgetése témájául ezt a jelentős kérdést választotta, mely egyike napjaink legidőszerűbb kérdéseinek: a sokoldalú személyiségformálás közös feladata mindazoknak, akik oktató, nevelő, vagy művelődési munkával foglalkoznak. Növeli a téma időszerűségét, hogy a művelődési javak hozzáférhetővé tétele a dolgozók széles tömegei számára, felelősségteljes társadalmi feladata minden művelődési intézménynek, művelődési szervezetnek, minden kultúrmunkásnak. Meggyőződésem, hogy ez a beszélgetés szerény hozzájárulást jelent említett törekvéseink valóra váltásához.

Előljáróban

SZÖLLŐSY VÁGÓ László: Minden oktatást-nevelést érintő társadalmi dokumentumunk középpontjában a sokoldalúan fejlett személyiség kialakítása áll. Ennek a sokoldalúságnak lényeges eleme a világhoz fűződő esztétikai viszonyulás, a valóság esztétikai megismerése, elsajátítása. Nélküle a világról alkotott képünk nem volna teljes, nem lenne igazán emberi, mi magunk pedig szegényebbek maradnánk, megcsonkulnánk emberségünkben.

A valóság esztétikai megismerése minden bizonnyal a közvetlen gyakorlatból, (a termelőmunkából) alakult ki – állítják a művészetszociológusok –, azon a szinten, amikor még nem különült el egymástól a későbbi értelemben vett köznapi gondolkodás, a tudományos megismerés és a művészet. A primitív civilizációk ünnepi szokásrendje ezt különösen szépen szemlélteti: a vadász, harci és munkatáncokban és dalokban a szöveg, a zene, a mozgás, sőt gyakran az alkotó és az előadó (esetenként még a hallgatók) személye is összefonódik. Hasonló példákra bukkanhatunk a mi népzeneinkben is fennmaradt arató, szüreti és más munkadalokban. Mindezeknél megfigyelhető, hogy a valóság esztétikai megragadásának lényeges mozzanata az átélés. Nem különben ahhoz is, hogy egy alkotás esztétikai erejűvé váljék, benne kell lennie az élmény erejének.

És ezzel eljutottunk esztétikai nevelésünk egyik sarkalatos problémájához: csak abban az esetben érheti el célját, ha a tanulókat élményekhez képes juttatni, máskülönben formális, értelmetlen, meddő marad. Jelenleg viszont általában az a helyzet, hogy a tanulók megtanulják a művek keletkezési körülményeit, elmondják tartalmukat, felsorolják formai elemeiket, ragyogóan elemzik is őket, maga a mű azonban, mint élmény a háttérbe szorul. (Az igazsághoz tartozik, hogy az irodalmi, zenei, képzőművészeti tantervi anyag lehetőségei a személyiségformálást illetően – éppen az élményhiány miatt – jobbra kihasználatlanok maradnak.) Mivel pedig a tanulók a tantervi keretben nem tehetnek szert olyan sokoldalú és elmélyült művészeti tájékozottságra, érdeklődésre és ízlésre, amilyenre ma az egyre több szabadidővel rendelkező embernek szüksége van, hogy szabadidejét művelten, személyiségét gazdagítva élvezze, erre a tanórán kívül kell lehetőséget teremteni.

Itt jelentkezik esztétikai nevelésünk másik alapvető neveléslélektani problémája: éppen akkor szakad félbe, amikor folytatására, a megszerzett irodalmi, zenei, képzőművészeti stb. alpműveltség, igény, ízlés megszilárdítására, további elmélyítésére még nagy szükség, s ebben az érzelmileg rendkívül fogékony életkori szakaszban (serdülőkor vége, ifjúkor kezdete) kiváló lehetőség is volna. Ehelyett a már elért eredmények is gyakran semmivé válnak, lebomlanak. Az élmény megteremtéséhez a tanítási óra egyébként is ritkán nyújt lehetőséget: az oktatásszervezési problémák mellett az érzelmi mozzanatokról sem szabad megfeledkeznünk – átlagos iskoláink átlagos tantermei ritkán olyan vonzóak, hogy ilyen élmény háttérül szolgáljanak. Az élményteremtésnek tehát (még iskolás korban is) elsősorban a tantermen (iskolán) kívül, a tanulók szabadidejében volna csak helye, annál inkább, mert iskoláinkban általában nemcsak a fizikai és anyagi lehetőségek korlátozottak; sok helyen a megoldatlan káderkérdések is nehezítik a munkát. E tevékenységek többsége ugyanis olyan, hogy nemcsak rendszeres tanulást, önművelést, hanem szakszerű vezetést is igényel. És ha ez így van – „márpedig így van –, fokozott figyelmet kell szentelni azoknak az egyéb tényezőknek (művelődési egyesületeknek, ifjúsági otthonoknak, kluboknak, ahol fiataljaink szabadidejüket töltik), melyeknek nemcsak szórakozási-szórakoztatási, hanem művelődéspolitikai, pedagógiai, pszichológiai és szociológiai vonatkozásai is vannak. Ezek

közül a mi számunkra – a kerekasztal-beszélgetés témájából eredően – az amatőr művelődési-művészeti csoportok a legjelentősebbek.

Az amatőr művelődési egyesületek, csoportok tevékenységének legjelentősebb eleme, hogy intenzívebben éli át a műalkotást az, aki maga is részt vesz a mű létrehozása vagy megszólaltatása folyamatában – még ha szerényebb lehetőségekkel is, mint az, akinek ez a hivatása; az alkotás öröme nem kötődik feltétlenül a művészeti akadémiai végzettséghez. (Az is szép, hogy az ember a szépnél utánacammoghat – adja Égető Eszter szájába a szót Németh László.) Másrészt mind többen vannak, és még többen lesznek olyanok, akikben éppen a műkedvelő tevékenységek hatására, ösztönzésére mozdul meg az alkotókedv. Mert jöllehet nagyon kevés, talán csak ezrelekekben fejezhető ki azoknak az amatőröknek a száma, akikből hivatásos művész lesz, de nagy többségükben kialakul a fogékonyság a szép iránt, ami a szép iránti érdeklődésben a szép keresésében, felfedezésében és alkotásában nyilvánul meg. És ebben a törekvésben, amit a neveléslelektan *alkotó aktivitásként* határoz meg, rejlik a személyiségfejlesztés-fejlesztettség lényege.

A családtól az iskoláig és azon túl

ÚJHELYI Zoltán: Ismert igazság, hogy az ember körülbelül 3 éves koráig programozódik be – és ez idő alatt a családi környezetben fejlődik. Az is ismert igazság, hogy a család rendkívül jól végzi a testi nevelés feladatát, de az esztétikai nevelés terén ez nem állítható egyértelműen. Pedig amit a család beprogramoz, azon az iskola sem tud sokat változtatni: azt az ember egész életén végigviszi. Nem vagyok azért annyira pesszimista, hogy az iskolát éppenséggel tehetetlennek tekintsem, még kevésbé, hogy csak az iskolát hibáztassam a későbbi kudarcokért. Ha a kérdéshez a kommunikációs elmélet felől közelítünk, úgy vizsgáljuk azokat a hatásokat, amelyeknek a gyerek ki van téve, és amelyek célja bizonyos magatartásformák kialakítása, három mozzanatot kell számításba vennünk.

Az egyik a *szituatív alkalmazkodás*: a gyerek alkalmazkodik ahhoz, amit a tanár kíván, amit a tanár elvár tőle, de csak addig, amíg a tanár ott van, amíg számonkérheti tőle – az én-struktúrát, a család által kiépített értékrendet ez a fajta alkalmazkodás nem változtatja meg. A másik, ennél sokkal erősebb az *érzelmi kapcsolatra épülő* magatartás, amikor a pedagógus és a diák között érzelmi kötődés jön létre, de a legerősebb hatás az *azonosulás*, az *identifikáció*. Nagy problémát jelent, ha a pedagógus nem olyan, hogy a gyermek azonosulni tudjon vele. Koncerteken alig látni zenetanárt, kiállításokon rajztanárt – hogy ne soroljam tovább...

Itt látom nagy jelentőségét az olyan kezdeményezésnek, amiről az újságban olvastam, hogy a Népkör mintegy védnökséget vállalt az Ivo Lola Ribar Általános Iskola művelődési csoportjai felett. Logikusnak tűnik az elvárás, hogy a gyerekek olyan viselkedési modelleket sajátítsanak el ebben a művelődési csoportban, amelyek tartósan beépülnek személyiségükbe, hogy – talán egész életre szólóan – aktív viszonyulás alakul ki bennünk az esztétikum iránt.

SÁTAI Pál: Amikor az esztétikai nevelésről, mint a gyermeki személyiség formálásáról beszélünk, központi kérdésként kell kezelnünk az iskola és a művelődési egyesületek, kultúrintézmények viszonyát. Ha nevelési intézményeink – az óvodák, általános és középiskolák, felsőoktatási intézmények – funkcióját vizsgáljuk, formai szempontból közelítve nincs semmi baj. Történelmi távlatokba helyezve: a felszabadulás után a tanítóképzőben népművelést (is) tanítottak, a tantervekben jelen van ma is az esztétikai nevelés, nemrég kulturológia-szakos középiskolák nyíltak. Jelenlegi tanterveinkben, olvasókönyveinkben is jelen vannak az esztétikai tartalmak. Más kérdés, *hogyan valósul meg az esztétikai nevelés*, milyen kontinuitás figyelhető meg a születéstől a sírig? – Ez már szervezés kérdése, és igen éles bírálatot érdemel.

Visszakanyarodva tanterveinkhez – elsősorban az anyanyelv tantervéhez: én ott vagyok otthon –, a cél és feladatrendszer kimondja, hogy a nemzetek és nemzetiségek irodalmát esztétikai-eszmei egységben kell feldolgozni. Ezzel kapcsolatban az a kérdés – mint arra Újhelyi kolléga is utalt –, mennyiben képes a pedagógus ezt az esztétikai és eszmei egységet megvalósítani. Még tovább is mehetünk: tankönyveinkben hogyan sikerült a jugoszláv hazaszereget eszméjét esztétikai kérdésként kezelni, vagy egy munkásmozgalmi témát hogyan tudnak esztétikailag feldolgozni, az esztétika eszköztárával bemutatni. Mert a népfelszabadító háborút, a munkásmozgalmat feldolgozza kisiskolás korban a természeti és társadalmi ismeretek, később a történelem, de az anyanyelvnek ennél több a feladata: egy titói eszmét, vagy a népfelszabadító háború eszméjét *nem történelmileg feldolgozni, hanem esztétikailag kifejezni* – ehhez már egy kis művészet is kell. Azt hiszem, itt még nem nyertük meg a csatát. Tovább mennék: az anyanyelvi oktatásnál szorgalmazzuk a társművészetek (zene, képzőművészet, film) alkalmazását. Szorgalmazzuk, de még nem vált általános gyakorlattá.

A következő kérdés: milyen a hatékonysága az intézményesített esztétikai nevelésnek? A válasz egyértelmű: alacsony. Nézzünk körül otthonainkban: giccsesek – a falvédőtől kezdve, a művirágon keresztül az ízléstelen színskandináviáig. Hallottunk az otthon szerepéről a gyermeki személyiség fejlődésében; hiába az iskolai esztétikai nevelés, ha az otthoni környezet giccses ellenhatása azt lépten-nyomon lerombolja. Persze, tudnunk kell, hogy a mai 40–50 évesek operettekben, népszínműveken nevelkedtek; ettől a generációtól nehéz elvárunk másilyen viszonyulást. Ide tartozik, hogy pedagógusainkat is jobban kellene (anyagilag is, erkölcsileg is) ösztönözni arra, hogy tanulóikat bevezessék a művelődési egyesületekbe.

Ettől függetlenül: az esztétikai nevelés hatékonysága óvodás- és kisiskoláskorban – véleményem szerint – kielégítő. Valamelyest halványul az általános iskola felső osztályaiban, a középiskolában viszont rohamosan csökken, és mint Szöllősy kolléga mondta, az ifjúkor küszöbére érve úgyszólván megszűnik. Létrejön ugyan bizonyos differenciálódás: aki például szereti a zenét, megtalálja a módját, hogy bekapcsolódjon valamelyik amatőr kórusba vagy zenekarba, de ezek vannak kisebbségben. Vagy nézzük az irodalmi élmények nyújtásának gyakorlatát! A szakirodalomban nagyon jól fel van dolgozva, hogyan hat a szépirodalom az óvodásokra, az általános iskolásokra – és pont.

Ami a középiskolát, vagy pláne az egyetemet illeti, sem szakirodalom, sem kutatások; nem is igen tudjuk követni, mi történik.

A tévé megjelenésével és elterjedésével – én az idő tájt éppen a Népkör alelnöke voltam –, nem tudtunk mit csinálni: a színjátszást tönkreteszi a televízió. Ez a tévé-egyeduralom a hetvenes évek közepéig tartott. Az emberek – úgy tűnik – megcsömöröltek tőle, és az utóbbi 8–10 évben újra növekedőben van az érdeklődés a műkedvelés iránt. A korábbi modellen, a korábbi formákon természetesen változtatni kell, mert azok ma már túlhaladtak. Mi a teendő? – A humán szakirányú középiskolákban és felsőoktatásban jobban kellene súlypontozni a kultúrjavak felhasználását; nemcsak a művelődési egyesületekre gondolok, hanem színház-, tárlat-, koncertlátogatásra is stb. Tudnunk kell, hogy mindenkit nem nevelhetünk költővé, színművésszé, zenésszé – ez nem is lehet cél –, de azt mindenként el kellene érnnünk, hogy száz mérnökből legalább nyolcvan szükségét érezze annak, hogy időnként elmenjen egy-egy bemutatóra, tárlatra, hangversenyre.

SZÖLLŐSY VÁGÓ László: Ez a feladat elsősorban a középiskolák ilyen irányú felelősségét helyezi előtérbe. Érdekes volna hallani ilyen iskolában dolgozó pedagógus véleményét. Minden bizonnyal van mondanivalója.

ÁGOSTON PRIBILLA Valéria: Sajnos, van mondanivalóm. Azért fogalmazok így, hogy sajnós, mert ami az esztétikai nevelés hatékonyságát illeti, az több mint lehangoló. Hiányzik a tanulókból a válogatás igénye, az értékelő képesség, mintha eluralkodott volna a gondolkodási restség, renyheség... Hol a hiba? – Bennünk pedagógusokban is: a korábbi esztétikai nevelés nem érte el célját, ha ezt a célt úgy fogjuk fel, ahogyan Heinrich Wölfflin találóan megfogalmazta: *látni is meg kell tanítani az embereket, nemcsak nézni, hallani is, nemcsak hallgatni.* És ehhez segédeszközöket is kell nyújtani. Mi az esztétikai témákról valamiféle fennköltséggel beszélünk, és ezzel eleve megközelíthetlenné tesszük a diák szemében. Nem jutottak el odáig, hogy megértsék: a művészet sajátosan tükrözi a valóságot; ők – ezt tapasztalom, amikor kiállításra viszem őket – a természetes valóságot kéri számon.

A környezet, elsősorban a család, de a szélesebb társadalmi környezet esztétikai hatása is kifogásolható, hiszen a valódi értékek terjesztésével társadalmi szinten sincs minden rendben: eláraszt bennünket a ponyva, a kultúr-melasz. Nap mint nap meg kell vívunk a magunk csatáját, mert a fiatalok nagy részének a kikapcsolódás egyenlő az igénytelenséggel. Probléma az is, hogy az anyanyelv- vagy művészetszakos tanár törekvéseiben rendszerint magára marad, mert kollégái gyakran maguk is kulturális igénytelenségben szenvednek, elemi helyesírási hibákkal küzdenek.... Rengeteg ellentmondás nehezíti ezt a munkát, jóllehet minden tantárgyban meg lehet találni az esztétikai nevelés szempontjából nagyon is jól kiaknázható mozzanatokot.

SZÖLLŐSY VÁGÓ László: Az általánosan elfogadott nevelélméleti elv szerint a közösségi nevelés feltételei között (és a mi nevelési rendszerünk logikai tengelye a közösségben nevelés) a pedagógiai szituáció pólusai nem egy

tanító és egy pedagógus, hanem a *tanulóközösség* és a *pedagógusközösség*. Ennek megfelelően az esztétikai nevelés sem szorulhat – mintegy végvárként – a nevelés perifériájára, nem engedhető meg, hogy csak kevesek gondja legyen.

GUBÁS Agota: Az esztétikumot – ezt hangsúlyozni kell – minden tantárgy anyagában meg lehet találni, és meg kell keresni: fel kell fedeztetni a gyerekekkel. Ezt mint gyakorló szülő is elmondhatom. Nem tudom elfogadni azt a magyarázatot, hogy a tantervek túlterheltsége miatt nincs idő eddig eljutni; ez véleményem szerint nem idő, hanem hozzáállás és módszer kérdése. Természetes, hogy vannak tantárgyak, ahol könnyebb esztétikai élményt nyújtani, de miért ne lehetne ilyen értelemben felhasználni, mondjuk, a testnevelést? Persze, ehhez ilyen irányultságú pedagógusokra van szükség.

A pedagógus azonban csak egyike a tényezőknek. A másik fontos tényező a tankönyv, és vele párhuzamosan a kézikönyv. A tankönyvben vagy a szövegválogatásban olyan didaktikailag hasznos és szükséges szemelvényeket kellene közreadni, amelyek magukban hordoznák a korábban említett esztétikai-eszmei egységet. Számos olyan kiváló szövegünk van, amely ezeknek a követelményeknek eleget tesz, csak meg kell őket találni. És akkor nem kell másutt keresni olyan szöveget, mely lehetővé teszi az *esztétikai élménynyújtást*. Ez az élménynyújtás pedig – ezt is szülőként tapasztalom – az óvodában a legteljesebb, később fokozatosan elhal.

Külön téma a népköltészet, mint az esztétikai élmény forrása. Egy szemináriumon vettem részt, ahol az előadó azzal foglalkozott, hogyan van jelen a népköltészet a tankönyvekben. Jóllehet mennyiségileg jelen van – állapította meg, de nem tudatosítják a folklór jelentőségét, azt, hogy a folklór nemcsak szociológiai jelenség, hanem művészet is, és mint ilyen, esztétikai értékeket hordoz, még akkor is (sőt néha éppen azzal), ha ez az esztétikum tájnyelven jelenik meg benne. Éppen ezért az eredeti népdalt igyekeznek köznyelvi szintre hozni – „szzebbíteni” – és ilyen szövegek kerülnek be a tankönyvekbe. Meg kell tanítani a tájnyelven beszélő gyereket is a köznyelvre, de anélkül, hogy azt hintենék el benne, hogy a tájnyelv rossz, helytelen...

SATAI Pál: Megbocsáthatatlan hiba volna tüzzel-vassal irtani a tájnyelvet, hiszen éppen tájjelege adja meg sajátosságát.

SZÖLLŐSY VÁGÓ László: Az esztétikai nevelésnek az irodalmi-nyelvi nevelés csak egyik területe. Vizsgálódásainkat mindenként ki kell terjesztenünk az esztétikai nevelés más területeire is, hiszen beszélgetésünk célja nem az – és nem is lehet –, hogy csak egy viszonylag szűk területet térképezzünk fel.

ÁROKSZÁLLÁSI BORZA Gyöngyi: Azt a gondolatsort szeretném folytatni, mely szerint az esztétika nem lehet tantárgy, nem is parcellázható be még néhány tantárgy kereteibe sem; nem oktatási-nevelési terület, hanem *életmóduknak, létüknének a vetülete*. Számptalan társadalmi tényező befolyásolja – a műveltségi szint, a szabadidő, a munkakultúra, az életmód stb. –, melyekkel

oksági-okozati összefüggésben áll. Mindaddig, amíg tantárgyként kezeljük, nem is számíthatunk jelentősebb eredményre.

Az óvodai nevelési folyamatban megfigyelhető az alkotva-befogadás: a gyerekek anyagot kapnak a kezükbe, amit önállóan formálnak – lehetőségük van a kibontakozásra. Az iskolába indulással egyidőben megkezdődik az esztétikai nevelés tantárgyakra szűkítése, s mind kevesebb lehetőség nyílik a kreativitásra. Minden újabb osztály, minden újabb iskolai lépcsőfok tovább redukálja ezt: a gyerek lassan a passzív befogadó szerepére kényszerül, jellemzővé válik az élményhiány, s ez a passzivitás az iskola után felnőttkorban is továbbkíséri: elfogadja, amit kap – akkor is, ha ez „kultur-melasz”. Ezzel szemben, ha az iskolában az alkotás dominálna, az onnan kikerülő fiatalokban elevenen élne az alkotásvágy; a kibontakozás folyamata nem zárulna le, az önmegvalósítás vágya vagy egy intenzív önművelésben, vagy valamelyik amatőr (művelődési vagy más jellegű) szervezetben folytatott tevékenységben nyerhetne új formát és tartalmat.

Ivan PANČIĆ: Tanuláson nem szabad kizárólag az ismeretek elsajátítását érteni; legalább ilyen fontos a *viselkedési modellek elsajátítása*, melyek meghatározzák az ember és az őt körülvevő világ viszonyát. Ez az, amit nem lehet könyvekből megtanulni, és az esztétikai nevelésnek nagyon sok ilyen eleme van. Ha az esztétikai nevelést ismeretek átadásaként fogjuk fel – függetlenül attól, hogy az esztétikai nevelés keretében ismereteket is kell nyújtanunk –, alapvetően hibázunk: *az esztétikai nevelés alappilére nem az ismeret, hanem az élmény.*

Van azonban az esztétikum megközelítésének egy pszichopatológiai-mentálhigiéniai vetülete is: az esztétikum (irodalom, zene, festészet stb.) megismerése megkönnyíti a tudatalatti szükségletek szublimálását, a lelki zavarok, krízisek feloldását. Az ember egyik legaktívabb életkori szakasza a serdülőkor. A pubertáskorban az alapösztönök az én-megvalósítás irányában hatnak, függetlenül attól, hogy az alkotás (abszolút értelemben) milyen színvonalon mozog; egyébként sem rekorderek nevelése a lényeg. A felnőtt embernek hasonlóképpen szüksége van arra a lehetőségre, hogy esztétikai élmények útján feloldhassa belső konfliktusait, kríziseit, amelyekről egyikünk sem mentes. És erre az amatőrizmus nyújt ideális lehetőséget.

SÁTAI Pál: Sajnos, kevés pedagógus érzi, hogy az esztétikai nevelés célja a szép felfedezése, átéreztetése. Számítalan olyan órát láttam, ahol a pedagógus a legapróbb részletekig kiaknázza a racionális elemeket, maga az esztétikai élmény azonban elsikkadt az órából: az esztétikai nevelés irodalomelméleti oktatássá vált. Hallgattam már olyan órát, ahol Fehér Ferenc Apám citerája című verséből nagyszerű szociográfiát csinált a pedagógus, József Attila Mamájából proletár-osztályöntudatot, még Weöres Sándor Haragosijából is utcai jelenetet, száraz, racionális tartalomtárgyalással, de a költészet világát meg sem közelítették.

GUBÁS Ágota: Amíg az oktatási rendszer egészében nem az alkotó jellegű munkát értékeljük a legmagasabbra, amíg a társadalmi értékrend megtűri – mi több: reklámozza, népszerűsíti – a ponyvát, a giccset, a Lepa Brenákat, addig az esztétikai élmények nyújtása, a valódi értékek elsajátíttatása inkább kivételnek számít, mint gyakorlatnak. A változtatásoknak valahol a pedagógiai akadémiai felvételinél kellene kezdődnie, az iskolai oktató-nevelő munka értékelésében folytatódnia, és az ilyen jellegű (hivatásos vagy amatőr) tevékenységek társadalmi (anyagi és erkölcsi) elismerésében csúcsonnia.

V. LIPPAI Etelka: Úgy érzem, az iskolai nevelés még egy dologgal adósa marad a felnövekvő nemzedéknek – az eszményekkel. Iskoláinkban rendkívül sokféle és sokoldalú munka folyik, a tudományos, műszaki, testnevelési és művelődési csoportokban, szakkörökben, de nem tudok szabadulni attól a gondolattól, hogy mindebben több a külsőség, a bürokrácia, a helyezésekre való törekvés, mint a belső tartalom. Csoda-e akkor, hogy a tanárok, de esetenként a gyerekek is közömbösekké válnak. A tehetséges gyerek éppenséggel hátrányos helyzetbe kerül: annyifelé rángatják, hogy végül sehol sem tud érdemlegeset adni – szétforgácsolódik. Az ilyen hajszában hogyan is gondolhatnánk az esztétikum, az ideálok keresésére, felfedezésére? Eszményképpé csak olyan személyiség válhat, aki valamit adott az emberiségnek, ezzel szemben *ma üresek az ideálok:* egy Elvis Prislely, egy Lepa Brena semmit sem adott a világnak – ilyenek legyenek egy nemzedék eszményképei? Talán sehol sem érezni annyira az iskolai nevelés, az intézményesített művelődés és az amatőrizmus társadalmi célkitűzéseinek azonosságát, mint ezen a területen, ahol az évtizedek után (díszkiadásban!) újra kiadott Courths-Mahlerekkel és társaikkal kell nap mint nap megmérkőzni.

Motivációs bázis és társadalmi determináltság

SZÖLLŐSY VÁGÓ László: Mindaz, amit eddig hallottunk, egyértelműen és meggyőzően cáfolja azoknak a véleményét, akik az amatőrizmusnak valamilyen művészeti pótló szerepet szántak: könnyebb fajsúlyú, kvázi-művészet élményekhez juttatni azokat, akik még nem nőttek fel a „magas” művészetek, a „valódi” esztétikai értékek befogadására. A művészet nem tűri a „magas” vagy az „alacsony” jelzőt; vagy művészet valami, vagy nem.

Hasonlóképpen az „elit-kultúra” sem attól „elit”, hogy kevesek számára hozzáférhető: a tömegkultúra (ha az kultúra) sem válik kisebb értékűvé attól, hogy tömegek vallják magukénak, még ha – éppen korunk botcsinálta művészetszociológusainak elitista bölcsekedése folytán – ebben a szóösszetételben pejoratív melléközöngét vélünk is felfedezni.

Sokkal lényegesebb mozzanat – és erre a beszélgetés során már többször és többen utaltak –, hogy *az intézményesített esztétikai nevelésből hiányzik az esztétikai alkotás lehetősége.* Márpedig az alkotó, az (amatőr vagy hivatásos) előadó és a néző-hallgató aktivitása, más-más intenzitással ugyan, de egyazon dologra: a műalkotásra irányul. Ha tehát az amatőr művelődési egyesületek

teremtik meg azt a lehetőséget, mely a műalkotásban való intenzívebb részvételt biztosítja, ezáltal nemcsak saját tagjait, hanem másokat is esztétikai élményekhez juttat, s ezzel nemcsak fontos kulturális, hanem jelentős társadalmi missziót is teljesít. Nem lehet számunkra érdektelen megvizsgálni, milyen tudatos vagy tudattalan ösztönzések, késztetések rejlenek az effajta tevékenység hátterében – mi adja az amatőr művelődési tevékenység motivációs bázisát.

Ivan PANČIĆ: Ez a beszélgetés újra és újra egy szükséglethez kanyarodik vissza: a művelődési egyesületekben folyó munka szükségességéhez az esztétikai nevelésben, sőt nemcsak abban. A személyiség ugyanis egységes és oszthatatlan. Ebből következik, hogy ha mi az esztétikai szférára hatunk, ezek a hatások áttevődnek, és általuk az egész személyiség gazdagabbá válik. Nagyon tanulságos végigkísérni ezt a folyamatot az egyedi fejlődés folyamán. Az óvodában szabadon hagyják kibontakozni a gyermek kreativitását, de a későbbiek során fokozatosan belekényszerítjük egy konformista magatartásba, ami elsősorban a kreativitás spontán megnyilatkozását gátolja, ahelyett, hogy éppen ennek a spontaneitásnak nyitnánk minél szélesebb teret.

Ezzel kapcsolatban természetesen felvetődik a módszer kérdése is; a módszert a művelődési egyesületek gyakorlatából lehet leszűrni – az amatőr egyesületekben folyó munka nem tűri a kényszert, a merevséget, a megkötöttséget... Véleményem szerint az esztétikai nevelés hasonló problémákkal küzd, mint a marxista nevelés: célját csak akkor érheti el, ha mindenre kiterjed, ha minden más emberi tevékenységet átszö – nem ismeretek halmaza, hanem *a személyiség alap-beállítottsága*, amihez a modellt éppen a (jól szervezett, tudatosan irányított) amatőr művelődési munka kínálja, az egyén tudatos vagy rejtett vágyainak, törekvéseinek megvalósítása útján.

Ide kívánczik Halász László művészetszichológiai tanulmányának egy részlete: Az álom az ösztönös vágyak szerint formálja a valóságot, a művészet a valóság szerint formálja az ösztönöket. A művész érzés- és gondolatvilága irányított, társadalmi én, vagyis kontroll alatt álló érzés. A művészet éppen azért alkotás az álommal szemben, mert irányított érzés...

KORPONAI Ibolya: Vannak kivételesen jó családok, ahol a gyermek személyisége maximálisan szabadon bontakozik ki, de még ilyen családok esetében is (nagyon kevés kivétellel) fennáll az érzelmi szféra sérülékenységének veszélye. Annál inkább, mert hajlamosak vagyunk a negatív érzések felett szemet hunyni: mintha nem tartanánk ildomosnak elidőzni afelett, hogy a gyermek szomorú, hogy gondjai, problémái vannak, hogy tépelődik valamin. Úgy érzem, itt kell keresnünk a probléma lényegét, ez adhatja meg a kiindulópontot.

Ha ennek tudatában közelítünk a művelődési egyesületek, csoportok munkájához – ahol az emberek kedvtelésből, valamilyen belső ösztönzéstől indítva teszik, amit tesznek –, talán ez lenne a megfelelő terület ahhoz, hogy jobban odafigyelhessünk az érzelmekre. Úgy vélem, hogy elsősorban a kommunikációt kellene módosítani: a kettőnk és többünk között kapcsolatokat érzel-

mileg jobban kiértékelni, nehogy formálissá váljanak. A mindennapi életben az ilyen mozzanatokra nem fektethetünk kellő hangsúlyt, mert értékorientációnk az anyagi, gazdasági és egyéb elemeket az érzelmi felé helyezi. Ez pedig éppen személyiségünk legérzékenyebb szféráját, az érzelmi szférát károsítja, szegényíti. És ha (a művelődési egyesületben végzett munka révén) egy szokványosan induló napom érzelmileg gazdagabb lesz, és kiváltképp ha ezt az érzést meg tudom osztani másokkal is, ez az ilyenfajta munka érzelmi megerősítését jelenti.

BÁTHORI Katalin: Előjáróban hadd mondok csak egy fél mondatot az amatőr munkával foglalkozó pedagógusok ösztönzéséről: anyagilag nem vagyunk megfizetve azért a munkáért, amit végzünk. De – és ez már szorosan a tárgyhoz tartozik – nem vagyok hajlandó megfosztani magamat a sikerélménytől, a munka örömétől. Számomra a legfőbb elégtétel, ha látom, hogy sikerült felkeltenem a gyerekek érdeklődését, ha azt tapasztalom, hogy örömet lelik a munkában.

A gyereket a legfiatalabb kortól – az óvodától – kezdve tudatosan kell irányítani a művelődési egyesület felé. Tudjuk, hogy az általános iskola után elmegy a faluból: városba megy továbbtanulni – ott is van művelődési egyesület, meg fogja találni, ha kialakítottuk benne az igényt az amatőr művelődési munka iránt. Felmérést végeztem a táncsoportba jelentkező gyerekek körében, miért szeretnének néptáncal foglalkozni. – Kiderült, hogy a legkisebb azoknak a száma, akiket a néptánc szeretete vonz; a magányosság feloldása, a társkeresés, a magát megmutatni vágyás, a sikerélmények szerzése a leggyakoribb motívumok. De függetlenül az indítéktól, a döntő az, hogy bekapcsolódott a csoportba, egy közösség erőterébe került.

A csoportvezető legfontosabb feladata talán nem is az, hogy egy meghatározott népi táncra megtanítsa őket, hanem hogy megtanítsa látni a folklort; a legfontosabb mozzanat a *megfelelő szemléletmód kialakítása*. Én itt néptáncról beszéltem, de a folklor más ágaira, vagy az amatőr munka más területeire ez azonos módon érvényes. A pódium, a taps fontos velejárója ennek a tevékenységnek, de az igazi érték az, ami ezen túl megmarad az amatőrben. Használóképpen fontos feladata a műkedvelő csoport vezetőjének, hogy elsősorban önmagában, másodsorban a csoport tagjaiban tudatosítsa: amit csinálunk, az szép és jó, lehet, hogy nagyon szép és nagyon jó, de nem a csúcs. A műkedvelő munka tényleges csúcsa a társadalmi közegével szervesen egybekapcsolódó együttes, amely nemcsak kielégíti környezetének szükségleteit, hanem új igényeket teremtve magasabb elvárásokat hoz létre önmagával szemben. Ez természetesen egy hosszan tartó folyamat, amely valahol a gyermekkorban kezdődik, és minden újabb szint a korábbi eredményekre épül, hiszen állandó újrakezdéssel nem is gondolhatunk arra, hogy megközelítsük az imént említett értelemben vett csúcst.

SÁNDOR Géza: A mi társadalmunk embereszménye a sokoldalú, alkotó, kreatív ember, és ha elmélyedünk az öngazgatás lényegének elemzésében, akkor ez az elem, hogy „alkotó”, elmaradhatatlan, semmi mással nem pótol-

ható. Amennyiben ilyen szempontból közelítünk az amatőr tevékenységekhez, az a körülmény, hogy a csoporton belül *aktív pedagógiai szituáció* alakul ki, amelyben önként, öntevékenyen, minden kényszer nélkül vesz részt az ilyen munkát vállaló személy, az alkotóerők kibontakozása előtt szinte korlátlan lehetőségeket nyit meg. Az amatőr munka minden szépsége (és nehézsége) ebből következik. Amikor nehézséget említek, mindenekelőtt a csoport vezetőjének felelősségére gondolok. Az iskolában a pedagógusnak segítségére van a napló, az osztályozás, az iskolacsengő, az igazgató, a bizonyítvány, az iskola egész eszköze, itt viszont mindebből semmi sincs meg, tehát még a jó iskolai pedagógusnál is jobbnak kell lennie szakmai és pedagógiai szempontból egyaránt annak, aki egy ilyen funkciót a maga teljességében be akar tölteni.

Nem mellékes körülmény az sem, hogy az amatőr művelődési egyesületekben rendszerint olyan sajátos csoportok alakulnak ki, amelyekben – ismét hangsúlyoznom kell: megfelelő irányítás mellett – a közösségben, a közösség által, a közösségnek nevelünk; az idézett makarenkói elvben jelen vannak mindazok a mozzanatok, amelyeket szocialista öngazgatású társadalmunk, de a modern neveléstudomány és neveléslelektan egyaránt fontosnak tart. Még a legkisebb gyermekközösség tagjai között is erős kölcsönhatás alakul ki, a művelődési csoporton belül pedig a tagok közötti interakciók olyan erőteljesen érvényesülhetnek, hogy egy passzívabb, esetleg egyoldalú szakvezető hatása teljesen a perifériára szorulhat. Mindez azt bizonyítja, hogy a szakvezető személyiségével már csak azért is érdemes foglalkozni, mert a csoporton belüli légkört döntően ő határozza meg, jöhet a vele szemben támasztott rendkívül sokféle igénynek – jó szakmai felkészültség, szervező készség, megfelelő társadalmi-politikai arculat, magas pedagógiai érzék, demokratikus vezetési stílus stb. – egy ember aligha tud maradéktalanul eleget tenni. De talán nem is az a legfontosabb, hogy ő ennyire sokoldalú legyen, hanem, hogy magával tudja ragadni azokat az egyéneket, akikben külön-külön megvan ezeknek a készségeknek egyike vagy másika.

Az amatőr munka másik, nem kevésbé fontos meghatározója az igény szint, azok az elvárások, amelyeket a csoporttal, egyesülettel szemben támasztunk. Általában elmondható, hogy *rendkívül eredménycentrikusak vagyunk*, ami nem ritkán nagyon destimulatív helyzetet teremt – főleg a kisebb egyesületekben. Az élvonalbeli együtteseken kívül ugyanis, amelyeknek mindig megvan a professzionista bázisuk, a többiek nem mindig, vagy csak ritkán kapják meg a társadalomtól az ösztönzést a munkához. Így aztán sokfelé az a kedvezőtlen helyzet alakul ki, hogy ha egy látványos fellépés, egy utazás van kilátásban, akkor az emberek jönnek, dolgoznak, egyébként elfásulnak, a munka formálissá válik; elsikkad az a belső szükséglet, aminek a munka legfőbb hajtóerejévé kellene válnia, hogy együtt legyünk, hogy együtt valami szépet csináljunk, amitől nemesebbé, gazdagabbá válunk.

Nagy hiba, hogy nem tudunk szelektíven értékelni, ösztönözni, serkenteni, nem tudjuk úgy megbecsülni a kis környezet kis lehetőségeit kamatoztató szerényebb együtteseket, mint az erősebb környezet nagyobb (anyagi és szellemi) potenciálját hasznosító kiemelkedő együttesét, amely rendszerint erős professzionista háttérrel is rendelkezik. Nem tudtam például méltatlankodás

nélkül hallgatni a rádióban a belgrádi kórus szemle közvetítését: agyonmagasztalták a Collegium Musicumot, amely – jól tudjuk – kiváló egyénekből áll (a Zeneakadémia szólóénekes-zakának legjobbjai képezik). A kommentárból ugyanez a torz hozzáállás érződött. A közönségnek valóban joga van arra, hogy minél színvonalasabb műsort hallgasson, szükség van Collegium Musicumokra is, és az is rendben van, hogy a kiemelkedő együttesek kapják meg a maximális támogatást a társadalomtól. De mi most arról beszélünk, hogy az *amatőrizmus által tömegeket kell nevelni, mozgósítani*, nem engedhetjük tehát vakvágányra siklani, ahol elveszíti mozgalmat jellegét és néhány fanatikus ember szívügye marad (a társadalom legfeljebb csak akkor érdeklődik iránta, amikor valamelyik szocialista ünnep, vagy jeles évforduló közeledik, mert szükség van rájuk az ünnepi akadémia műsorában).

Még egy kérdésről kell szólnom, ez pedig az ösztönzés, a serkentés kérdése. Természetes, hogy minden együttesnek szüksége van sikerélményekre, de nem bármi áron! A társadalom számára nem lehet mindegy, milyen eszközzel érjük el a célt; az amatőr művelődési munka esetében az út, amelyet végigjárunk gyakran fontosabb, mint a néhány perces produkció. *A műkedvelő munka igazi értéke a próba*, a rendszeres találkozások, a tagok közötti kölcsönhatás, az az érzés, hogy jó együtt lenni, szép ezt csinálni; a fellépés, a taps pedig csak egy fajta visszajelzés. És sajnos, a mostoha körülmények miatt a próbák legtöbbször sivarak, hangulattalanok, az emberek (valódi és átvitt értelemben is) dideregnek, nem tudnak felmelegedni – fizikailag sem, érzelmileg sem. Társadalmi ösztönzés helyett marad az öntudatra apellálás, a meggyőzés.

SÁTAI Pál: Hosszú volna végigkísérni azt a folyamatot, amint a népművelőtánc fogalma fokozatosan leépült, devalválódott. Felszámoltuk a tanyai iskolákat: helyükön kultúr-parlag maradt – mert a valamikori tanyai tanító folyamatosan fenntartotta a környező tanyák népének szellemi vérkeringését. Ma holnap a falusi iskolákat is becsukjuk, a gyerekek a városi gyűjtőiskolákba utaznak. Véleményem szerint a társadalomnak fel kellene mérnie annak lehetőségét, hogy ezekben az iskolákban tanító maradjon – könyvtári munka, művelődési és ismeretterjesztő rendezvények szervezése, a klasszikus népművelő munka lehetne a feladata. Mert ne felejtjük el: a mögöttünk maradt kultúrparlagot nagyon gyorsan „művelés alá veszi” az egyház: zene, festészet, irodalom, filmvetítés, „vallási” turizmus... Miért nem csinálja ezt a társadalom?

Külön probléma társadalmi helyiségeink sivársága: a helyi közösségben dideregnek az emberek; bármennyire jó, érdekes az előadás, meggondolják, hogy eljőjenek-e még egyszer. A művelődési egyesületeket intimekké kellene tenni. Valami hasonlóra gondolok, mint az angliai klubok, amelyekben délután 5-től éjfélig mozgalmas társasélet folyik, vagy a különböző egyesületi otthonok, melyek (Keleten és Nyugaton egyaránt) mind nagyobb szerephez jutnak a társadalmi élet kötetlen formájaként. De nem is kell külföldre menni tapasztalatért, ötletért: a két háború között a Népkör a haladó mozgalom egyik bázisa volt. Van tehát minta, és ehhez meg kell teremteni a megfelelő társadalmi támogatást.

SZÖLLŐSY VÁGÓ László: E kerekasztal-beszélgetés összehívásakor tudatában voltunk annak, hogy ezen határozatokat nem hozhatunk, bárki számára kötelező irányelveket sem fogadhatunk el; a célunk csak a kérdésfelvetés lehetett és esetleg üzenet megfogalmazása azok felé, akik fogékonyak az ilyen fajta üzenetek iránt. Most, amikor a hallottak summázására vállalkozom, kötelességemnek érzem, hogy köszönetet mondjak azoknak, akik a beszélgetésben közreműködtek, tudományos-elméleti, vagy gyakorlati-tapasztalati mozzanatokkal gazdagítva a téma kifejtését. Hogyan szólhatna kerekasztal-beszélgetésünk üzenete?

Társadalmunk létrehozott bizonyos intézményeket, melyek feladatává a sokoldalúan fejlett ember nevelését tette. Egy ilyen intézmény az iskola, melynek feladatai közé tartozik a felnövekvő nemzedékek alkalmassá tétele az esztétikai élmények átélésére is. Sajnos, iskoláink jó részében a körülmények olyanok, hogy egyrészt tantervi, másrészt anyagi körülmények gátolják e cél maradéktalan megvalósítását. Így azután az esztétikai nevelés meddő művészettörténeti oktatással sekélyesedik, amiben hely sem marad az esztétikai élménynek. A tanulók az iskolát sok – hamar feledésbe merülő – adattal a fejükben hagyják el, anélkül, hogy kialakult volna bennük a fogékonyság a szép keresése, felfedezése és alkotása iránt.

Ez az első érintkezési pont az amatőrizmus és a szélesebb értelemben vett művelődési rendszer viszonyában. Az amatőrizmus szerepét ugyanis nem abban látom, hogy közvetítő legyen a művészet és a tömegek között, hanem – és erre az itt hallottak jogosítanak fel –, hogy ezeket a tömegeket a legfiatalabb kortól kezdődően készítse fel a műalkotások befogadására, az azokkal való azonosulásra, olyan magatartásmódok kialakításával, melyeknek lényeges mozzanata az esztétikai élmény igénye. Első feladat ezen az úton a helyes megválasztás: olyan művek által törekedni az élmény nyújtására, melyek nem haladják meg a mindenkori hallgatóság értelmi és érzelmi fejlettségét, amelyek megfelelnek életkoruknak és érdeklődési körüknek, és amelyek az esztétikai alkotásban való részvételre motiválják őket. Ez rendszerint évekig tartó munka, melynek végső célja olyan ember, aki szilárd esztétikai érzékkel tudja megkülönböztetni az igazi értékeket az álművészettől.

Az ízlés fejlesztésében fontos feladatunk a kispolgári ízlés, a giccs, a sznobizmus leküzdése. Mert nem vitás, hogy egyeseknek jobban tetszik a giccs, a ponyva az igazi művészi értéknél. A giccs ugyanis tudatosan létrehozott álművészet, mely olcsó effektusokkal, könnyen érthető, vonzó formában, nem ritkán bravúros technikával tolmácsol felszínes társadalmi vagy érzelmi elemeket, amelyek azonban csak az érzelmileg vagy értelmileg éretlen személyiség elkorcsosult ábrándjait képesek kielégíteni. A műalkotásban való öröm viszont – hallottuk több ízben is a beszélgetés folyamán – nem velünk született adottság, hanem a környezeti tényezők – család, iskola, művelődési egyesületek és intézmények stb. –, valamint a nevelés hatására kialakuló – tehát szerzett – tulajdonság. Ha tehát valakit kielégít a giccs, a ponyva, ez azt jelenti, hogy értelmileg és érzelmileg nem készült fel magasabb értékek befogadására: nevelésre szorul. A legszerényebb amatőrögyűttes is többet tehet e feladatok megvalósításában, mint a legjobban képzett egyetemi tanár. A cél ugyanis csak igazi

esztétikai élmények nyújtásával érhető el, melyben az értelmi, erkölcsi, eszmei mondanivaló mellett elsősorban az érzelmi elemeket tekintem döntő fontosságúaknak, és ebben a meggyőződésben is megerősítettek a beszélgetés résztvevői. Ha ugyanis csak ismereteink volnának versről, regényről, szoborról, képről, zenei vagy más művészeti alkotásról, az tulajdonképpen semmit sem mondana nekünk; úgy volnánk vele, mint a bemagolt tudományos ismeretekkel, melyeket nem értünk és ezért alkalmazni sem tudunk, vagy az olyan erkölcsi követelményekkel, amelyeket ismerünk ugyan, de nem vált meggyőződésünké, ezért úgyszólván semmilyen hatással sincs magatartásunkra.

Az amatőr művelődési–művészeti tevékenységek kínálják a legalkalmasabb formai és tartalmi lehetőségeket arra, hogy az esztétikai nevelés a tanítási órán, a tanterven, az iskolán túl is folytatódjon. És erre szükség is mutatkozik, ha biztosítani akarjuk azt a terjedelmű és szintű esztétikai nevelést, melyet minden ember számára szükségesnek tartunk, és amelynek hiányát mind többen érzik. És ha egy amatőr együttes vállalja a kiegészítő esztétikai nevelés nem könnyű, de társadalmilag rendkívül értékes feladatát, jogosan tart igényt a közösség fenntartás nélküli támogatására.

JELEN ÉS MÚLT

Milan Mali

AZ AVNOJ MÁSODIK ÜLÉSÉNEK JELLEMZŐI ÉS VAJDasÁG KÜLÖNLEGES POLITIKAI HELYZETÉNEK MEGOLDÁSA AZ ÚJ FÖDERATÍV ÁLLAMBAN ÉS A SZOCIALISTA KÖZÖSSÉGBEN

Az AVNOJ-t a történelmi folyamatok dialektikájának nagyítóján keresztül kell szemlélni,* szem előtt tartva annak törvényszerűségeit s ellentmondásait, valamint a dolgok lényegi és megjelenési formáit is. Ily módon kell eljárni akkor is, ha Vajdaságnak az új föderatív állam létrehozásának, valamint a föderális Szerbia végső kialakításának folyamatában betöltött sajátos politikai helyzetéről van szó, melyben az AVNOJ második ülésének kétségtelenül sorsdöntő szerepe volt.

1. Az osztály- és nemzeti kérdésre adott helytálló marxista válaszban rejlik a forradalom kibontakoztatásának és kiteljesítésének mozgató ereje. A szektás és dogmatikus elvekkal történő határozott szakítást követően a JKP felmérte a nemzeti és az osztálykérdések lényegét, és ezen az alapon sikerült a forradalmi harc érdekében mozgósítania a tömegeket. Tito erre építette a forradalmi stratégiát. Tisztában volt azzal, hogy a munkásosztály érdekei azonosak nemzetünk és nemzetiségeink érdekével. Jugoszlávia népeinek az együttélésre irányuló évszázados vágyaiból kiindulva Tito az 1936 novemberében írt „Levél Szerbiának” című írásában az egyenrangú nemzetek és nemzetiségek jövőben megvalósuló szocialista, föderatív közösségének szinte teljes vízióját adja. A szlovén és a horvát kommunista párt megalakulásával, valamint a kommunista szervezeteknek a Jugoszlávia többi történelmi tartományában és vidéken végzett tevékenysége nyomán a JKP frontot nyitott, létrehozta a különböző erők egységét, mellyel nemcsak az előretörő fasizmussal szegült szembe, hanem a nemzeti elnyomás minden egyéb formájával is. Tehát a marxizmuson és a történelmi folyamatok sokoldalú értékelésén alapuló nemzeti és osztályorientáció nemcsak hogy döntő fontosságú volt a népfelszabadító háború erejére és átfogó jellegére nézve, de a jugoszláv szocialista forradalom objektív törvényszerűségeinek irányát és affirmációját is kijelölte. Ezen belül vált jelentőssé Vajdaság különös politikai helyzetének megoldása, és ugyancsak ezen belül tudta Vajdaság történelmi szerepét is vállalni.

* Megjelent a Savremenost 1983/12. számában.

Az AVNOJ második ülése politikai tartalmának és jelentőségének értékelésekor a népfelszabadító háború és a szocialista forradalom általános lényegi jegyeiből kell kiindulni, melyekre egyebek között Branko Petrović is rámutat.¹ Ezek a következőkben nyilvánulnak meg: a) a Komintern követeléseivel ellentétben a JKP vállalta a népfelszabadító és a szociális folyamat egységének elvi és gyakorlati orientációját. A föderalizmus létrehozásában és az új állam kialakításában óriási szerepet játszott az, hogy a JKP kezdettől fogva tisztában volt a harc nemzeti-felszabadító és szociális voltának szoros egybefonódásával. A népfelszabadító bizottságoknak mint az eljövendő néphatalmi rendszer alapjainak és a forradalmi változások hordozóinak létrehozásával biztosították a népfelszabadító háború katonai és politikai tartalmának egységét, illetve a megszállók és a quislingek ellen, de ugyanakkor a régi társadalom politikai viszonyainak megváltoztatásáért folyó harc integritását is. Ez pedig a népfelszabadító háborút lényegesen megkülönböztette a leigázott Európa többi antifasiszta és ellenállási mozgalmától. b) a jugoszláv népfelszabadító háború és szocialista forradalom kialakításának államjogi és politikai folyamatai megtartották általános (nemzetközi) és különös (belső) feltételeiket, melyek közepette a hatalmi változások lezajlottak. Ugyanakkor érezhető volt a társadalom szociális és politikai struktúráinak relatív fejletlensége, a történelmi „hátér” nyomása, a nemzeti viszonyok érzékenysége (globális és konkrét vonatkozásaiban is, a nemzetileg viszonylag egységes és a heterogén környezetben egyaránt), a regionális különbözőség és a történelmi-politikai tradíció többfélesége az egyenlőtlenség és az osztály-politikai erők között fennálló viszony kiegyensúlyozatlansága.

Az AVNOJ második ülésére akkor került sor, amikor a katonai szervek, a pártbizottságok és a népfelszabadító bizottságok funkciójában és munkájának tartalmában végbement a belső differenciálódás, és amikor már a népfelszabadító orientáció oly erős volt, hogy szükségszerűen egy átfogó jugoszláv kifejeződési formát keresett. Ebben a helyzetben nem lehetett tovább tétovázni a föderalizmus melletti határozott kiállást illetően – a föderalizmus mellett, mely elvileg és tartalmilag is az új néphatalom létrehozásának és fejlődésének államjogi megformálása tekintetében a népbizottságok tendenciájának kiteljesedését jelentette – nem lehetett már azért sem, hiszen a föderalizmus gondolata már a felkeléstől a népfelszabadító mozgalom katonai-politikai intézményesítésétől kezdve a valóságban is behatolt a népfelszabadító háború és a szocialista forradalom katonai és politikai intézményeinek struktúrájába, és gyakorlatilag a legfelsőbb országos, illetve kerületi hatalmi képviselői szervek létrehozásával ezen az őszön erősödött meg. Az új jugoszláv föderalizmus nemcsak a királyi unitarizmust és centralizmust tagadta meg, mely a szerb-horvát dominanciával és a nagyszerb hegemoniával történő burzsoá-pártos paktálásra támaszkodott, hanem a hármass föderáció burzsoá koncepciójára is, mely a korábbi állapotok amolyan látszólagos kritikájaként jelentkezett, s éppen ezért bizonyos mértékben sikerekre is számított: politikailag tagadva ezeket a nézeteket, az új jugoszláv föderalizmus a népfelszabadító mozgalom bizottságokon alapuló új osztályviszonyaiból nőtt ki. Lényegével és történelmi realitásával magát a monarchikus uralkodói magatartást is megkérdőjelezte. Ezzel

szemben a hármasság burzsoá koncepciója szervesen kötődött Jugoszlávia monarchikus jellegéhez tekintet nélkül arra, hogy az AVNOJ második ülése határozataiban egyértelműen tisztázta e kérdéseket, megteremtve ezzel az előfeltételeit annak, hogy az új állam alkotmányos-politikai megformálásakor ezt véglegesen is tisztázzák.

Bár a népfelszabadító háború és a szocialista forradalom vívmányaiban és fejlődésének logikájában szilárd alapokra talált, az AVNOJ második ülésének el kellett háritania, semlegesítenie kellett az államberendezésre vonatkozó burzsoá téziseket, és ezt leghatásosabban úgy tudta megvalósítani, hogy új történelmi válaszokat adott a régi történelmi kérdésekre, melyekben új fényben csillant fel a JKP háború előtti, az 1935-öt követő periódusban kidolgozott elhatározása. Az AVNOJ szétzúzta a nacionalista spekulációkat, perspektívát nyitva ezzel is a népfelszabadító háborúnak és szocialista forradalomnak, serkentve a testvériségen, egységen és nemzeti egyenjogúságon alapuló új, népi-demokratikus konszolidációt. Az AVNOJ második ülése például politikailag összehangolta a JKP Bosznia-Hercegovinával kapcsolatos nézeteit, szem előtt tartva az 1942. január elején megfogalmazott véleményeket arról, hogy Bosznia „Jugoszlávia egyik fontos elemévé váljon”, és hogy létfontosságú szétzúzni a boszniai nagyszerb gócpontot.² Az AVNOJ átfogó jugoszláv szinten konstitutív és tervszerű módon összegezte mindazt, ami a JKP politikájának és – 1941-től – a népfelszabadító mozgalomnak is lényege volt: szembeszegülni a „Nagy-Szerbiáról”, „Nagy-Horvátországról”, „Nagy-Albániáról”, „Nagy-Crna Goráról”, a független Macedóniáról vallott eszmékkel, szétzúzni a nemzeti felszabadulás illúzióját, a felszabadulásnak, melyet állítólag a megszállók hoztak egyes jugoszláv nemzeteknek és elnyomott nemzeti kisebbségeknek, leszámolni a burzsoázia oltalma alatt felnövő unitarista-centralista és szeparatista nézetekkel és alternatívákkal. Az AVNOJ tehát leszámolást jelentett a polgári erőkkal, s ugyanakkor, megerősítve az új politikai-hatalmi erőket, a háború utáni társadalmi-gazdasági berendezésnek a legjelentősebb prejudíciuma volt.

Ha mindezt szem előtt tartjuk, nem tűnik meglepőnek, hogy a burzsoá reakció ellenségesen fogadta az AVNOJ második ülésének határozatait. Élesen reagáltak rá a csetnik reakciós körök, azt állítva, hogy a föderatív alapokon történő új államberendezés a szerbeket nagymértékben sújtaná, hisz nekik a monarchiát kellene ezzel feláldozniuk.³ (Ezek a reakciós körök jól érzékelték, hogy a népfelszabadító háború eredményeként létrejövő föderáció a monarchia szükségszerű elvetését eredményezi – amiről egyébként a fentiekben már szöveltünk.) Ebbe a vonzatba került bele Vajdaság kérdése is. Az új Jugoszlávia körül hálót szövögető emigráció politikai és szellemi állapotát vizsgálva Branko Petrović megállapítja. „Az emigráció elvetette a föderatív szervezetet, hisz véleménye szerint a hat szuverén egység, melyhez hetedikként az olaszt (Triesztet) szeretnék volna kapcsolni, nem erősíti Jugoszláviát, hanem egyenesen »aláaknázza«. Jugoszlávia léte három oldalról vált kérdésessé: Macedónia, Vajdaság és Trieszt vonatkozásában. Vilder történelmi jellegű argumentációja során abból indult ki, hogy Jugoszlávia három nemzet individualitásának egységére épült, ezzel szemben a JKP most hét államot alapított.”⁴

Az új állam alapjainak lefektetésekor az AVNOJ meghiúsította a „befejezett tények” esetleges politikáját, amely félelmetesen függött Jugoszlávia felett. De bármennyire is oda kellett figyelnie az AVNOJ-nak a nemzetközi körülményekre, lényegében maga is egyik fontos tényezője volt a nemzetközi helyzetnek.

Az AVNOJ második ülése azokra a minőségi változásokra támaszkodott, melyek 1943 második felében társadalmi-politikai téren végbementek, és amelyek a valós állapotokat tükrözték, ugyanakkor megvilágították az új föderatív állam fejlődésének távlatait is. A népi hatalom, mely szinte már a népfelszabadító háború első napjaiban kialakult, az AVNOJ-határozatokkal társadalmi formát öltött. Az AVNOJ-nak tehát nem lenne akkora jelentősége az egységes jugoszláv államra nézve, ha nem a népfelszabadító háború fejlődésének tendenciáját és vívmányait erősítette volna, és ha szellemével, tartalmával és akcióival nem lett volna Jugoszlávia minden egyes történelmi részében jelen – így Vajdaságban is.

A Jugoszlávián belüli autonómia kérdésének lényege a népfelszabadító háború és a szocialista forradalom azon lényegi jegyéből ered, mely a nemzeti emancipáció orientációját tükrözte, vagyis hogy a jugoszláv közösségen belül oly módon kell megoldani a nemzeti kérdést, hogy az a népfelszabadító mozgalmat is erőteljesen serkentse, és a nemzetek és nemzetiségek közeledését és egyesítését szolgálja. Jugoszlávia népeinek a közös ellenség ellen vívott harcát illető álláspontjai között szilárdan állt az egység eszméje, és a jugoszláv nemzeteknek és nemzetiségeknek a teljes egyenjogúságon alapuló testvéri közösségének gondolata. Lazar Mojszov mondja: „A JKP soraiban ennek az egységnek a karakterét tekintve semmilyen kétely nem merült fel. Már a háború előtti években egyértelműen és határozottan elhatárolódott a jugoszlávság nagyszerb hegemonisztikus érdekeinek képviselőitől és a nemzeti burzsoázia eszméitől, akik és amelyek a nemzeti kérdések megoldásának lehetőségét vagy a hatalom megosztásában, vagy az idegen védnökségek alatt létrehozandó független államokban látták. Már a népfelszabadító háború idején a JKP igen nagy horderejű, az összetett nemzetek közötti viszonyok megoldását célzó, és a nemzeti kérdést egészében érintő politikai megoldásokhoz folyamodott. Különös mértékben jutott ez kifejezésre a felkelés nemzeti egységének és a területi katonai és politikai vezetőségek kiépítésekor, melyek a párt fő irányvonalát követve, sajátos körülményeik közepette azonosultak népük valós érdekeivel és vágyaival, és rövid idő alatt a progresszív nemzeti erők központjaként affirmálódtak. A gyakorlatban ez biztosítéka volt annak, hogy a felszabadító háború a népek önrendelkezési jogainak megvalósulását jelentse, továbbá annak, hogy a megszállók, valamint a csatlósai és segítőitársai ellen vívott együttes harc jelentse azt az alapot, melyen kiteljesedett a közös érdekek sorsszerű összefonódásának felismerése. Ilyen premisszákon alapult Titónak a népeink testvériségéről és egységéről vallott eszméje, mely teljes megfogalmazását az AVNOJ második, 1943. november 29-én megtartott ülésének az új Jugoszlávia föderatív alapokon történő kiépítéséről szóló alapvető határozataiban nyerte el.”⁵

Az AVNOJ tehát azoknak a mélyebb történelmi tendenciáknak a teljes kifejezésre jutása, és egyben nyugvópontja is, melyek alkotmányos és politikai

mértékét külső és belső feltételek határozták meg. Ez azonban az AVNOJ-nak nem a gyengeségét, éppen ellenkezőleg, az erejét bizonyítja. Mindebből következik, hogy az autonómia az AVNOJ-i Jugoszlávia természetes képződménye.

2. A Vajdasággal kapcsolatos kérdések megoldása szervesen kötődik a JKP-nek a nemzeti öntudatra ébredéssel, az önrendelkezési jog feltételeinek megteremtésével, valamint a nemzeti és történelmi kérdések megoldásával összefüggő, alapvető stratégiájához. A kommunisták a JKP 1940 októberében megtartott ötödik országos értekezletén a macedón és a Crna-Gora-i nép egyenjogúsága és önrendelkezési joga mellett foglaltak állást, és elítélték mind a nagyserb burzsoázia kizsákmányoló törekvéseit, mind a bolgár burzsoázia pretenzióit, s ugyanakkor felszólítottak az olasz és a bolgár imperialista erők, valamint a hazai kiszolgálóik elleni harcra, továbbá síkraszáltak a kosovói, metohiai és sandžaki „albán kisebbség” szabadságáért és egyenjogúságáért. A JKP-nek ez az akciója arra irányult, hogy az adott történelmi struktúra igen összetett körülményei közepette az összpolitikai helyzet felmérésével, az eszmei frontvonal teljes szélességében vesse fel az égető kérdéseket. A horvát és a szlovén nemzeti kérdés megoldásáért vívott harc egyben a szerb és a horvát burzsoá pretenziók letörését is célul tűzte ki – azon pretenziókat, melyek részben Bosznia-Hercegovina és Vajdaság, részben pedig Szlovénia ellen irányultak – hogy a kérdések megoldásával távlatokat nyissanak az önrendelkezési jognak. A vajdasági magyar, román és német kisebbségek egyenjogúsága melletti állásfoglalás egyben a területre irányuló magyar és német pretenziók, illetve a Jugoszlávia feldarabolása elleni harci kiállást is jelentette.⁶

Vajdaság tehát sajátos történelmi fejlődésénél, több nemzetű és nemzeti-ségű jellegénél és Jugoszláviában elfoglalt helyénél fogva a nemzeti kérdés megoldásáért és az új állam berendezéséért vívott harc során a párt politikai koncepciójának középpontjában állt, ennek folytán körülötte a JKP tevékenységének igen fontos, lényegi kérdései merültek fel. A népfelszabadító háború során nem lehetett szó arról, hogy a párt háború előtt kidolgozott, az új állam megteremtésére vonatkozó stratégiája és taktikája terén bármilyen kompromisszumra vagy pragmatikus elhajlásra sor kerüljön. Ellenkezőleg, az összetett körülmények között a régi ellentmondások még inkább kiéleződtek, új színezetet kaptak, s ily módon a titói vonal és a demokratizmus elveinek következetes megvalósítása a siker fontos tényezőjeként jelentkezett. Következésképpen az AVNOJ-nak sem állt érdekében, hogy bármilyen formában tagadja a Vajdasággal kapcsolatos kérdéseket – nem is tette azt. Ellenkezőleg, a JKP Vajdaság különleges helyzetére vonatkozó stratégiai orientációjával összhangban, az előállt helyzetnek, valamint a népfelszabadító háború és szocialista forradalom igényeinek megfelelően a kérdést időszerű értelmezésben vetette fel. Az időszerű kérdésfelvetés támaszait a tartománnyal kapcsolatos antidogmatikus, dialektikus felfogásban és a párt irányvonalának érvényesítésében lelta meg. A kérdések marxista értelmezését már a háború előtt Žarko Zrenjanin-Uča – a vajdasági sorskérdések tisztázásának nagy harcosa – végezte el, aki nézeteit a társadalmi valóság forradalmi, marxista elemzésére építette, összhangban az új föderatív jugoszláv állam megalapításáért vívott osztály- és nemzeti felszabadító harc érdekeivel és tartalmával.

Az autonóm Vajdaság létrehozásának objektív előfeltételei a népfelszabadító háború jellegében eleve adottak voltak. Branko Petrović rámutat: „A népfelszabadító háborúnak minden egyes területen győznie kellett ahhoz, hogy az egységes Jugoszlávia létrejöheszen, ugyanakkor Jugoszláviának mint közös államformának a megőrzése a népfelszabadító háború első napjaitól kezdve a JKP vezérelve volt.”⁷ A vajdasági autonómia megszületésének egyik előfeltétele volt még az is, hogy az új szövetségi állam a nemzeti szuverenitáson és az önrendelkezési jogon, valamint a nemzetek egyenjogúságán fog alapulni, mint ahogyan a népfelszabadító háborúban is együttesen vettek részt. Ennek értelmében hirdették meg a nemzetiségek egyenjogúságát is. A tartományi népfelszabadító bizottság 1943-as, októberi kiáltványa már arra az időre esik, amikor a népfelszabadító háború vezetősége – az AVNOJ második ülésének előkészületei során – sürgette a népfelszabadító antifasiszta tanácsok létrehozását az országnak azokon a területein is, ahol addig nem léteztek.⁸ Kétségtelenül arról volt szó, amiről Stevan Doronjski így ír: „A párt nyilvánvaló elhatározása volt, hogy a népfelszabadító háború és szocialista forradalom fegyveres harcában a fontosabb kérdések – így a Vajdaság helyzetére és a területén élő nemzetek és nemzetiségek teljes egyenjogúságára vonatkozó kérdések is – jelentkezésük folyamatában, valamint a tudatosodásuk és az erőviszonyok változásainak rendjében kell, hogy megoldást nyerjenek.” Ennek lényege, hogy „Vajdaság nemzeteinek és nemzetiségeinek a fegyveres harcba szólításával a JKP megnyitotta előttük a nemzeti, szociális, gazdasági és kulturális egyenjogúság felé vezető hosszú távú, demokratikus és reális perspektívát, méghozzá nemcsak a nemzeteknek és nemzetiségeknek, hanem az egész Vajdaságnak is”.⁹

A forradalom vezetői számára egyértelmű volt, hogy a jelenlegi nemzetközi és belső viszonyok közepette a Vajdaság különös helyzetére vonatkozó kérdések várhatnak végső megoldásukkal, és hogy e várakozás kedvez az AVNOJ számára is. Bosznia-Hercegovina kérdése is burzsoá, nacionalista erők manipulációjával szövődött egybe, területe pedig a quisling és a kollaboráns csoportok összecsapásának színhelye volt. Az új föderatív állam alapjainak megerősítésére irányuló igyekezetek során, továbbá, hogy a népfelszabadító háborúnak, az új állam nemzetközi elismeréséért vívott harcának újabb perspektívát nyisson, az AVNOJ-nak meg kellett oldania ezt a kérdést, melyhez szilárd támaszt a JKP háború előtt kidolgozott politikájában, a népfelszabadító háború eredményeiben lelt, segítséget pedig a Bosznia-Hercegovina katonai és politikai intézményeitől kapott. Ily módon a JKP háború előtti álláspontja – melynek értelmében az új állam létrehozásakor Vajdaság és Bosznia-Hercegovina egyforma bánásmódban részesül – konkrét történelmi okoknál fogva módosulásra szorult. A történelem később igazolta ezt az elhatározást. Ezzel nem tagadták Vajdaság különleges politikai helyzetét (mely bizonyos értelemben kifejezésre jutott az AVNOJ második ülése során is: verifikálták a vajdasági AVNOJ-tanácsokat, továbbá Vajdaságot harci egységként emlegették), mely egyértelműen kitűnik Tito 1943 márciusában, az AVNOJ második ülésének elemzése és értékelése során tett kijelentéséből is. A vajdasági harcot pedig nagyra értékelték, nagyra becsülte a főparancsnok, Tito elvtárs is,

amikor 1943. július 1-jén Észak-Boszniában találkozott a vajdasági népfelszabadító katonaság és partizánosztatok főparancsnokságával.

Az AVNOJ második ülése a konstitucionalizmus és a deklarativitás elemeinek egységét tartalmazta, szankcionálta a helyzetet és távlatokat nyitott. Ez a népfelszabadító háború és a szocialista forradalom dialektikájából, a harc és az építés egyidejűségéből eredt.

Az autonómia létrejöttét tehát az egységes jugoszláv antifasiszta frontnak a megszállókkal, a polgári és a quisling politikai nézetekkel vívott harca szemzőgéből is kritikusan kell megvilágítani. A polgári erők már a háború előtt is politikai propagandát kovácsoltak abból az emotív kérdésből, hogy kié Bosznia-Hercegovina, Crna-Gora és Vajdaság, s közben a történelemre és a lakosság etnikai összetételére hivatkozva igyekeztek megindokolni saját „jogaikat”. A szerb kulturális körök propagandája abból indult ki, hogy a horvát burzsoázia megfosztja Bosznia-Hercegovinát szerb karakterétől.¹⁰ Említettük már, akárcsak a szerb, a horvát burzsoázia is táplált elnyomói szándékot Jugoszlávia más nemzeteivel szemben, és e szándék mindenekelőtt Bosznia-Hercegovinára, Vajdaságra és Szlovéniára irányult.¹¹ A Független Horvát Állam kifejezésre juttatta szándékát, melynek értelmében az új állam keretein belül magába kívánja foglalni az ország horvátlakta területeit, elsősorban Bosznia-Hercegovinát és Szerémséget, továbbá – hivatkozva a sandžaki muzulmánok azon szándékára, hogy egyesüljenek Bosznia-Hercegovinával – Sandžakot is.¹² Mindez logikusan következett a jugoszláv polgárságnak a nyugati demokratikus erők és a fasiszta államok közötti megoszlásából és differenciálódásából, s noha egyre világosabbá vált a jugoszláv burzsoázia nyugatos és fasisztabarát körei közötti nézeteltérés és összeütközés, „a fejedelem és Maček, a civil és a katonai körök, a politikai vezetőség és az egyházi hierarchia”¹³ mégis egységesen lépett fel a kommunista erőkkal szemben.

A JKP kezdetektől fogva tisztában volt azzal, hogy a teljes frontvonalat kell tartania, továbbá, hogy a fasiszusellenességet kell demarkációs vonalként hangsúlyoznia. A probléma kulcsa a népfelszabadító háború demokratikus, antifasiszta jellegének, az új állam berendezésének programjával és a háborús vívmányok politikai eredményeivel történő összekapcsolásában rejlett. Szükségszerű volt a népek politikai egységén át véghezvinni az osztály- és nemzeti jellegű átcsoportosítást, és e folyamatnak az új állam berendezésében kellett politikai koncepcióját elnyernie. Nyilvánvalóan e folyamatnak kimérten és megfontoltan kellett lejátsszódnia, nehogy kétségeket támasszon a demokratizmus és az önrendelkezési jog megvalósításának lehetősége szempontjából, de ugyanakkor az is egyértelmű volt, hogy minden egyes lépés során a nemzeti és osztályharc érdekeinek és vívmányainak kellett előtérbe kerülniük. Ez vezetett a népfelszabadító háború és a forradalom, e két történelmi kategória összekapcsolásához, szoros egységéhez, mely a gyakorlat során – tehát nemcsak szóban – elvetette mind az erőltetett forradalmi radikalizmust, mind a Komintern tétovázását, a forradalom két fázisáról szóló tézisével történő taktizálását, hiszen az előbbi szektássághoz vezetett volna és megakadályozta volna a felfegyverzett népről – a győzelem és a változás előfeltételéről – szóló marxi elképzelés valóra váltását, az utóbbi pedig a forradalmi vívmányok felhígulásához,

a távlatok elvesztéséhez és a népi forradalom céljaiból történő kiábrándulásához vezetett volna. Két dolgot kellett tudomásul venni: a régi alapokhoz nincs többé visszatérés, a megújulás jellegéről pedig maga a nép fog dönteni. Elképzeléseit azonban a harc során kellett nyilvánosságra hoznia.

Az AVNOJ lefektette az új állam alapjait és megerősítette a népek önrendelkezési jogát. E megszerzett jogokból kiindulva törték le azután azokat a – Vajdaságnak az új történelmi szituációban előállt politikai helyzete rendezésével kapcsolatosan jelentkező – törekvéseket, melyek közvetlenül a háborút megelőzően Dušan Bošković-Dud vezetésével a szerb polgárság részéről az úgynevezett önálló demokraták csoportjának soraiban jelentkeztek.

Vajdaság autonómiájának az AVNOJ-határozatok fényében történő elemzése során, úgy tűnik, elfogadhatatlan Branko Petrović nézete, miszerint „e fogalmat később dolgozták ki, figyelembe véve azoknak a területeknek a meglétét, melyeken nemzeti kisebbségek élnek, kisebbségek, amelyek autonómiát követeltek, miután nem fogadták el a Jugoszlávián belüli létezésnek a föderáció részeként történő, adminisztratív módon előállt státusát”, és hogy az autonómia „azokon a területeken jött létre, melyeken nemzeti kisebbségek éltek, és ezek a kisebbségek nem tudtak és nem akartak olyan föderatív egységhez kapcsolódni, mely nemzeti összetételénél fogva másmilyen jellegű volt”, továbbá, hogy ez az autonómia „politikai, adminisztratív és kulturális kompetencia tekintetében különbözött az adminisztratív területi egységektől”.¹⁴ A Jugoszláviában kialakult autonómiák kérdése a nemzeti kisebbségek kérdésétől sokkal komplexebb és átfogóbb valami, és a fenti álláspontok történelmileg és politikailag egyaránt pontatlanok. Az autonómia kérdése a JKP-nek az 1935-ből származó, osztály- és nemzeti kérdést illető, alapvető stratégiai-taktikai elhatározásából, az általános népfelkelés, a népfelszabadító háború és szocialista forradalom megszervezéséből, majd az 1943-ban létrehozott, és 1945-ben államjogilag is szentesített új föderatív állam létrehozásával kapcsolatos kérdések lényegéből ered. Az autonómia az új Jugoszláviáért vívott általános népi, antifasiszta harc kerete, az új föderatív állam létrehozásának katonai és politikai alapja. A népfelszabadító háború forradalmi vívmánya, melyért a területek nemzeti és nemzetiségi Jugoszlávia nemzetivel egységesen küzdöttek, fegyverrel harcolva a fasiszta megszállók és a quislingek ellen az új társadalomért, a föderatív államért. Politikai formáját pedig az egységes népfelszabadító háború és a szocialista forradalom határozta meg, az újonnan létrejött állam érdekeinek megfelelően, s eközben egyaránt figyelembe vették a területek nemzeteinek és nemzetiségeinek érdekeit, valamint az egységes jugoszláv közösség érdekeit is. Az autonómia kérdését a nemzeti kisebbség (nemzetiség) kérdésére egyszerűsíteni annyit jelent, mint tagadni komplex történelmi lényegét, tagadni annak a JKP/JKSZ nemzeti és szociális felszabadításáért vívott harcával való összefonódását, tagadni a nemzetek és nemzetiségek sajátos forradalmi és történelmi közösségének értelmét, mely az új, szocialista államon belül, politikailag és föderatív tekintetben is, az autonóm egységeknek a JSZSZK-n és a szerb SZK-n belüli helyzetében nyilvánul meg. Az autonómiát senki sem „adta”, csak azért, hogy ezzel is megoldjanak egy kérdést, az autonómia a néptömegek, a nemzetek és nemzetiségek forradalmi vívmánya,

azoké, akik számára a JKP dolgozta ki az osztály- és nemzeti felszabadításukért folyó harc programját, mely azután az új, szocialista, demokratikus, föderatív Jugoszlávia megteremtéséhez vezetett, hogy ennek keretében az adott történelmi területeken történt egységbe tömörülésük is megkapja különleges politikai státusát. Ezért lesz a területek lakosai számára az autonómia egyformán jelentős érdek.

3. Az elemzett kérdéskomplexum egy részletével azonban valamivel bővebben kell foglalkoznunk.

A vajdasági nemzeti és szociális folyamatok reális és tudományos értékeléséhez sokkal több argumentumra van szükség, mint amennyire az eddigiekben hivatkoztunk. Szükség van ezekre az argumentumokra annak megállapításához is, hogy egyes területeken, különösen Bácskában a népfelszabadító mozgalom jugoszláv és nemzeti jellegű céljai a tömeges felkelés kibontakozásának akadályaként jelentkeztek. Nagy kérdés, hogy a Jugoszlávia területén élő magyar lakosság politikai differenciációja, valamint a népfelszabadító mozgalomhoz történő csatlakozása kapcsán kézenfekvő-e a megállapítás, miszerint az internacionális koncepció leszűkítette a nemzeti felszabadító alapokat, aminek kedvezett a JKP Jugoszlávia, mint az állami élet kerete melletti állásfoglalása is, ahogyan azt Branko Petrović teszi (hivatkozva egyebek között Ranko Končar kutatásaira is). Branko Petrović ugyanis azt állítja: „Vajdaság egyes vidékein, különösen Bácskában a népfelszabadító mozgalom jugoszláv és nemzeti céljai megakadályozták a mozgalom tömegessé válását. A Vajdasági Tartományi Bizottság 1941-es, vajdasági németekhez, magyarokhoz és más nemzeti kisebbségekhez intézett kiáltványait az antifasizmus és az internacionalizmus szelleme hatotta át – hasztalan.”¹⁵ Valóban leszögezhető-e az 1941–1945-ös évek összjugoszláv tapasztalatai alapján, hogy a harc jugoszláv jellege melletti kiállítás a nemzeti kisebbségek soraiban leszűkítette annak alapjait, még akkor is, ha tudjuk, hogy ezeken a területeken a differenciáció végtelenül nehéz volt? Vajon az április után kialakult helyzetben az usztasák (és csetnikek) nemzeti kizárólagossága mellett beszélhetünk-e ténylegesen a kisebbségek szeparatista törekvéseiről, melyeket a megszállók által támogatott nemzetiségi vezető réteg irányított és a régi Jugoszláviában átélt jogtalanság eleven emléke serkentett?¹⁶ Ez csupán a német népcsoport esetében érvényes, mely teljes egészében (néhány egyedi kivételtől eltekintve) a német fasiszták oldalára állt. Nem érvényes azonban a vajdasági magyarokra, különösen akkor nem, ha figyelembe vesszük, hogy a magyar kommunisták nagy hányada már 1941-ben elesett a Horthy-fasiszták ellen vívott harcokban, vagy ha a későbbi 1943-as eseményeket tartjuk szem előtt. Nincs értelme, hogy ilyenféle megközelítéssel lebecsüljük a JKP-nek az osztályszolidaritás és az elnyomott jugoszláv népek egységes harca megteremtésére irányuló törekvéseit. Akkor is, amikor még a JKP a forradalmi munkásmozgalom érdekében, a régi Jugoszlávia szétzúzása céljából az egyes népek elszakadásának gondolatát hirdette, az 1928-ban Drezdában megtartott kongresszuson, elismerve az észak-vajdasági magyarok önrendelkezési jogát – beleértve az elszakadás jogát is – figyelmeztetett a Horthy-rezsim veszélyeire, ugyanakkor megkísérelte a magyarokat a többi elnyomott jugoszláv nép együttes harca felé orientálni.¹⁷ A nemzeti kérdéssel kapcsolatos poli-

tikájának kidolgozása során – a JKP Központi Bizottságának 1935 júniusában megtartott spliti plénumától kezdve – a JKP – nem utolsósorban a múltban elkövetett hibákból okulva – állandóan mélyítette az egységes harc gondolatát, a föderáció, illetve egyes népek és történelmi területek autonómiájának jelzavát, valamint a teljes szabadság és egyenlőség gondolatát hangoztatva. Ezt az egész periódust mintegy kikerekítette az 1940 októberében megtartott ötödik országos értekezlet, mely rezolúciójában – a nemzeti egyenlőségért és szabadságért vívott harc jelentőségét hangsúlyozva – kiemelte a magyar, a román, a német és a többi vajdasági nemzeti kisebbség szabadságáért és egyenlőségéért vívott küzdelem fontosságát is, s ugyanakkor harcot hirdetett a magyar, a német és más nemzetiségű reakciós törekvések ellen, melyek egy imperialista hódító háború révén vélték a terület nemzeti kérdését megoldani. Az újonnan előállt háborús helyzetben megtartott 1941-es, úgynevezett májusi tanácskozáson ezek az elképzelések megerősítést nyertek, ugyanakkor leszögezték: „a magyar és a német megszállók a hazai magyar és német nemzetiségű lakosságot a szerb nemzet és a többi nemzetiségi kisebbség ellen uszítják”, és hogy „a vajdasági kommunistáknak legfontosabb feladata, hogy a nemzetiségeket a háborút ki-robbantó és megszálló erők ellen egy egységes frontba tömörítsék...”¹⁸

A front erejét erősen befolyásolta – a konkrét helyzet átható elemzése révén – a vajdasági forradalmi mozgalom, a JKP Tartományi Bizottságának (mely különösen a vajdasági KP VI. tartományi értekezletén), a vajdasági front és a Vajdasági Dolgozó Nép Pártjának aktivitása, valamint a párt vezető személyiségeinek (Žarko Zrenjaninnak és Svetozar Markovićnak) elméleti és eszmei-politikai munkássága. Végül figyelembe kell venni a nemzeti kisebbségek (nemzetiségek) soraiban jelentkező forradalmi izzást is, amely például a vajdasági magyarok esetében, mély gyökeret engedett és kifejezetten eszmei-politikai tartalmat kapott. Ilyen vonatkozásban ki kell emelni: a) a Népszava című lapnak az 1935 szeptemberében lezajlott tartományi pártvezetőség megújítását megelőzően Szabadkán történő beindítását. E vezetőség, megválasztását követően legtöbb figyelmet a magyar ipari és mezőgazdasági munkásság politikai és gazdasági harcának szentelt. b) a Híd című folyóiratnak az illegálisban működő JKP eszmei-politikai vonalára történő áttérését.¹⁹

Jugoszlávia államjogi kereteinek megőrzési szándéka magába foglalta a jugoszláv nemzetek és nemzetiségek testvérisége–egysége, valamint a jugoszláv szocialista internacionalizmus mellett kiállást, akárcsak a Jugoszlávia feldarabolása elleni küzdelmet, s ez egyben válasz is volt a megszállók nacionalizmusára, szeparatizmusára és elnemzetiesítő politikájára is. A jugoszláv állam egysége és oszthatatlansága melletti határozott kiállás leplezte le a megszállók céljait és az árulást, a kollaboráció és az ellenforradalom jellegét és érdekeit. „A JKP ugyanis a megszállást követően nem várta meg, hogy a korábban elnyomott nemzetek és nemzeti kisebbségek nemzeti felszabadulással kapcsolatos dezillúziós korszaka elmúljon”, és hogy azok megértsék a megszállók és az árulók nemzeti politikájának lényegét, „hanem az első pillanattól kezdve kiáltványban fordult Jugoszlávia népeihez és nemzeti kisebbségeihez, bár 1941 augusztusától Jugoszláviával mint a jugoszláv népek későbbi egységes államával kapcsolatosan nem helyezkedett határozott álláspontra”.²⁰

Az ilyen jellegű orientáció keretében a történelmi egységre történő támaszkodásnak, melyet a párt már a szociális és nemzeti ébredés és harc alapjának tekintett, alapvető jelentősége és termékeny visszhangja volt. Ennek következtében vált lehetővé, hogy a jugoszláv kérdéshez az egyes nemzetek konkrét helyzetéből kiindulva közelítsenek, mint ahogy Titónak az 1942 decemberéből származó értékelése is a jugoszláv népfelszabadító háború és szocialista forradalom legjelentősebb lényegi jegyeit emeli ki: „a népfelszabadító háború megjelölés nem lenne egyéb közhelynél, sőt egyenesen ámtítás lenne, ha általános jugoszláv jellege mellett nem tartalmazott volna minden egyes népcsoport számára nemzeti színezetet is, ha nem lett volna lényegi jegyeinek egyik legfontosabbja az, hogy Jugoszlávia népeinek tényleges szabadságot, egyenlőséget és testvériséget ígért”. Tito a továbbiakban hangsúlyozta, az egyes történelmi területekkel kapcsolatban felmerült kérdéseket „csak akkor tudjuk mindenki számára elfogadható módon megoldani, ha azokat nem más, mint maga a nép oldja meg, és a megoldás jogát minden egyes nép fegyverrel a kézben, a népfelszabadító háború során szerzi meg”. Vajdaság esetében ez azt jelentette, hogy a tartományt elismerték a fasizmus és az ellenforradalom ellen vívott fegyveres és politikai harc fontos tényezőjévé, ebből pedig szükségszerűen következett, hogy e történelmi területnek sajátos politikai helyet kell biztosítani az új államban. Ezeknek az elhatározásoknak az eredménye az lett, hogy: a) sikerült egységes alapokra helyezni a fegyveres, antifasiszta harcot, annak ellenére, hogy a korábban elnyomott nemzetek és nemzeti kisebbségek gyűlölték a régi jugoszláv államot; b) sikerült meggyőzni a lakosságot arról, hogy a régi állam ledöntéséért és az új Jugoszlávia megteremtéséért küzdenek. Ez főleg azoknak a nemzeteknek a számára volt jelentős, melyek körében a nemzeti burzsoázia – emlékezve a nemzeti elnyomás korára és a megszállók intézkedéseinek (heraldikai megjelölések, nyelv, új iskolák megnyitása stb.) szem előtt tartásával – olyan illúziókat támasztottak és tápláltak, melyek szerint a megszállók az „új Európa” keretein belül nemzeti felszabadulást hoznak.²¹

A Vajdaság sajátos helyzetét illető kérdés tehát az egyetemes jugoszláv népfelszabadító háború egyik központi kérdése volt, hisz Vajdaság nemzeti és nemzeti kisebbségei (nemzetiségei) a fasizmus ellen vívott egységes jugoszláv harc keretében történelmünk során először harcoltak saját nemzeti és osztályérdekeikért. Ez egyben motivációt jelentett az alapvető szociális rétegek megmozdulásához és a harc összjugoszláv jellegének kialakításához. Ha a JKP nem így cselekedett volna, kérdés – ahogyan azt egy alkalommal Vladimir Bakarić is megfogalmazta –, hogy létrejöhetett volna-e Jugoszlávia, és ha igen, vajon elismerték volna-e. A nemzeti kisebbségek éppen a népfelszabadító háború során nötték túl kisebbségi helyzetüket, aminek igazi jelentősége a szocialista öngazgatás és a jugoszláv szocialista föderalizmus fejlődése során jut kifejezésre.

Ennek kapcsán a következőkre szeretnénk rámutatni.

Ki kell emelni, hogy a népfelszabadító háború nem terjedhetett volna, és vívmányait sem lett volna képes megszilárdítani, ha az antifasiszta erők javára nem történtek volna változások abszociális-politikai erők terén, melyek egyben az irredentizmus felszámolását is célozták. Az is igaz azonban, hogy az antifasiszta és ellenállási mozgalom a profasiszta és bábkormányok területén –

melyek a régi Jugoszlávia területére is benyúltak (oda, ahol az azonos nemzeti-séghez tartozók éltek) – viszonylag gyengébb volt, mindenképpen elmaradt a Jugoszláviában vívott harc mögött, sem autentikus jellege, sem törvényszerű-sége nem volt oly kifejező. A népfelzabardító háború jugoszláv koncepciója – melyet a JKP dolgozott ki – valamint annak gyakorlati megvalósítása a fasiz-mus feletti győzelem, a szabadság és az igazságosság perspektíváját hordozta magában, ezért természetesen öltött jugoszláv méreteket, s ezért volt a nemzeti kisebbségek (nemzetiségek) számára nemcsak vonzó, de az egyedüli elfogadható alternatíva is. A fasisztaellenes hangulat az emberek osztályhely-zetében és e helyzet szülte elégedetlenségben gyökerezett. Elsőbbséget tehát az antifasizmusnak, nem pedig az államforma tényének, az osztály-, nem pedig a nemzeti kérdésnek kellett adni, és ily módon kell értékelni mindazt, ami a nemzeti kisebbségek (nemzetiségek) magatartását kialakította. Amikor 1943/44-ben az események újabb fordulatot vettek, és amikor a helyzet meg-változott, nagymértékben jutottak kifejezésre azok az argumentumok, me-lyekről szó van; fokozódott az antifasiszta hangulat, a nemzeti kisebbségek (nemzetiségek) figyelme egyre inkább az előremutató és a távlatokat nyitó mozgalom felé irányult. A Népfelzabardító Hadsereg és a Jugoszláv Partizán-egységek keretében megalakultak a nemzeti kisebbségek katonai egységei. Ha a saját területeiken kialakult ellenállási mozgalmak erősebbek lettek volna – ezek az internacionalizmuson és szolidaritáson alapuló antifasiszta irányvonalak – akkor sem kerültk volna meg azokat a kereteket, melyek természetes módon, eddigi tapasztalataikkal a győzelemhez vezető legbiztosabb útnak bizonyultak. Ezért helytálló a kérdés: Milyen alapokon és milyen tartalmakkal serkentette és irányította a JKP a nemzeti kisebbségek (nemzetiségek) soraiban végbe-menő differenciálódást, és vitte őket az alapvető feladatot jelentő antifasizmus útjára? Ezzel szemben nem helyes az a hipotézis, mely ezt az orientációt a ju-goszláv államra, mint közösségre a priori negatívnak ítéli (melyek során nem veszik figyelembe a konkrét történelmi feltételek közötti különbségeket sem, melyek egyes nemzeti kisebbségek, illetve azok részeinek esetében jelentkez-tek).

A népfelzabardító háború kezdetén a JKP-nek a nép soraiban – tekintet nélkül a nemzeti hovatartozásra – a szociális és nemzeti jogokért vívott harc-ban betöltött vezető szerepe folytán igen nagy reputációja volt, ami már magá-ban is ellentmond a három államalkotó nemzetről vallott logikának; az állam kontinuitásának logikája tehát egyben a közelmúltig meglévő tartalmának a bírálását jelentette. A JKP minden nemzetet és nemzeti kisebbséget (nemzetiséget) a szabadság kivívása és az ígéretesebb jövő érdekében a fasiz-musellenes harcba szólított. Ehhez nagyban hozzájárult az is, hogy a JKP – Tito irányvonalát követve – következetesen oldotta meg a nemzeti kisebbségi kérdést, és e megoldásnak a nemzeti egyenjogúság volt az alapja. Ebben a vonatkozásban, a népek önrendelkezési jogáról vallott marxista nézetek szel-lemében a JKP teljes értékű választ adott a kisebbségek osztály- és nemzeti jellegű érdekeivel kapcsolatos kérdéseire. És bár a JKP már a háború előtt be-látta, hogy a német népcsoport ügye a szinte teljes mértékű faszizálódása folytán egyre inkább elveszett, a népfelzabardító háborúba mégis e kérdést illetően is a

teljes és elvszerű kontinuitás szem előtt tartásával lépett, és ezek az irányelvek is erősítették a népfelszabadító háború és szocialista forradalom meggyőző erejét. Ilyen szempontból nemcsak az válik jelentőssé, amit a népfelszabadító háború és a szocialista forradalom vezetősége tett, hanem az is nagyon fontos, ahogyan a helyi vezetők a JKP irányvonalát megvalósították. Ennek az irányvonalnak az értelmében döntött úgy az AVNOJ második ülése, hogy a nemzetiségek is rendelkezzenek nemzeti jogaikkal.

Ily módon Jugoszlávia területi egysége megvédésének szélesebb jelentősége, demokratikus és felszabadító vetülete van, és ez nem maradhat pozitív hatás nélkül a nemzeti kisebbségeket illetően sem, tekintet nélkül arra, hogy rossz emlékek fűződtek a régi Jugoszláviához. A gyújtópontban mégis a régi Jugoszlávia volt, és csupán ezen a vonalon lehetett az irredentizmus és a nacionalista indoktrináció elleni harc frontját megnyitni és kiterjeszteni, hiszen az elszakadás gondolata éppen a fasizmus és a nemzetiszocializmus leple alatt jelentkezett, és a reális gazdasági és politikai kérdéseket illetően – melyeket a „nemzeti hovatartozás” nacionalista felfogása már képtelen volt megoldani – végtelenül sötét távlatokat villantott fel. Ennek a ténynek nemcsak elvi jelentősége van, hisz szem előtt kell azt is tartani, hogy a szocialista eszmék és a forradalmi mozgalom akkor már a nemzeti kisebbségek soraiban is gyökeret vertek. Pártunk ugyanis már a fenyegető fasizmus idején egy népi kormány gondolatával állt elő, mely – a Szovjetunió példájára – a nemzeteknek gazdasági, szociális, politikai jogokat és függetlenséget biztosítana. Az új Jugoszláviáról alkotott elképzelés tehát már elevenen élt, és osztályjellegénél fogva a nemzeti kisebbségek körében is igen nagy népszerűségnek örvendett. Az áprilisi összeomlást követően a párt rámutatott, hogy a nép csupán a munkásosztály vezetésével vívott fegyveres harc révén valósíthatja meg nemzeti és szociális felszabadulását, vagyis csupán a fasizmus legyőzésével. Meg kell jegyezni: a Komin-tern 1939. évi fordulópontját követően a pártok többnyire egységesek voltak abban, hogy a fasizmus a nemzetek és a munkásosztály legádázabb ellensége.²²

A szociális-nemzeti erők terén beállt változások domináns alapja a fasizmus elleni harc perspektívája és annak realizálása volt, ezen túlmenően a Jugoszlávia egységének megőrzésére irányuló törekvést is alapfeltételként kell számon tartani. Az unitarizmus felelevenítése a régi, gyűlölt és elfogadhatatlan viszonyokhoz történő visszatérés csak azokat foglalkoztatta, akiknek a fasizmus elleni harc nem volt szívügye. A nemzetek körében tapasztalt kijózanodásnak és a tömegek forradalmi ereje beérésének egyik előfeltétele éppen a meglévő ellentmondásokban rejtett, melyekre a JKP, felfedve a tényleges érdekeket és a valós távlatokat, idejekorán rámutatott. Jugoszlávia egységének és oszthatatlanságának a gondolata a JKP részéről meggyőzően hatott és bizalommal töltötte el a tömegeket a harc kimenetelét illetően, hiszen a párt már évekkel a háború előtt kidolgozta az állam föderatív alapokon történő berendezésével kapcsolatos álláspontját, ennek szellemében mozgósította a tömegeket és serkentette a Népfront tevékenységét, hogy azután az áprilisi háborúban offenzíve lépjen fel a fasizmus ellen. A Népfrontét, mely megerősítette azt a nemzeti politikát, melynek szellemében a kommunisták elvetették a Jugoszláviára vonatkozó nihilista nézeteket (bár ez a múlt felettébb hasznosnak

bizonyult a kommunisták elleni harcban, hiszen ezzel igyekeztek őket kompromittálni).²³

Döntő jelentőségű volt, hogy a JKP – elvetve a Komintern dogmatizmusát, és szembenézve az igen összetett jugoszláv valósággal – a jugoszláv állam egységének és oszthatatlanságának eszméjét besorolta azok közé az eszmék közé, melyekkel az áprilisi vereség és a felkelés kibontakozása közötti időszakban is igyekezett a tömegek antifasiszta és harci elszántságát ébren tartani.²⁴

Ebből következően indult ki az AVNOJ első és második ülése is Jugoszlávia már meglévő államjogi keretéből és nemzetközi szubjektivitásából. De a tézis, hogy a jugoszlávság eszméje gyöngítette volna a nemzetiségek motivációját – bár rámutat néhány igen komoly problémára – túlon túl statikusnak, merevnek és sematikusnak tűnik, végső soron pedig történelmietlennek és tudományosan alaptalannak bizonyul.

Az adott helyzetben az osztály, a nemzeti, a jugoszláv és a konkrét történelmi érdekek egységének lényegét nagyszerűen illusztrálja *A JKP Vajdasági Tartományi Bizottságának Vajdaság népeihez intézett, a megszállók és segítőitársai elleni egységes harcra szólító júniusi kiáltványa*. A nemzetiségekhez a helyzet jugoszláv dimenzióinak álláspontjáról fordulnak: „Németország, Olaszország, Magyarország és Bulgária imperialista rablói barbár módon vetették magukat Jugoszláviára, és feldarabolták azt. Ezek a ragadozók valamennyien elraboltak egy darabot országunk véres testéből, leigázták népeit, és szétzúzták nemzeti függetlenségét.” Ezekből a körülményekből kiindulva határozzák azután meg Vajdaság minden egyes nemzetisége számára a konkrét feladatokat. A vajdasági szerb munkásokhoz, földművesekhez, hazafiakhoz és állampolgárokhoz intézett felhívásban egyértelműen fogalmazódik meg a feladat: ne azonosuljanak „egyetlen nép, más népcsoport ellen irányuló sovinizmussal sem”, továbbá hogy „a jugoszláv népek felszabadításáért vívott harc Vajdaság számára is eredményes lehet, de csak abban az esetben, ha a tartomány felszabadításáért együtt harcoltok a magyar, a német és más nemzetiségekkel, hogy majdan ezek a nemzetiségek egyetértésben döntsenek Vajdaság sorsáról”. A vajdasági magyaroknak, munkásoknak és földműveseknek világosan tudtára adják „benneteket Bácskában és Baranyában nagy felelősség terhel Vajdaság sorsát illetően” és „ahogyan a szerb munkások és parasztok szembeszálltak kapitalistáikkal, a dolgozó tömegek és a nem szerb nemzetiségű népek elnyomóival, ugyanúgy kell most nektek is szembeszállni magyar uraitokkal, akik elnyomják Bácska és Baranya nem: magyar népeit”. Ezt követően pedig a vajdasági német munkások és szegényparasztok számára mutatnak rá, hogy „a német kapitalisták Hitler vezetésével az egész német nép becsületén szörnyű egyenfoltot ejtettek”. Ezt követően a román, a horvát, a szlovák és ruszin munkásság és parasztság feladatairól is szólnak. Összegezőképpen Vajdaság dolgozóihoz a következő szavakat intézik: „ahogyan Jugoszlávia további sorsa elsősorban a munkásosztály egységétől függ, ugyanúgy Vajdaság sorsa is a ti egységes fellépéseinken múlik... gyűjtsétek egybe népeiteket, hogy egységes egészként lépjétek harcba a megszállók és az elnyomók ellen”.²⁵

Nem állíthatjuk, hogy a JKP Vajdasági Tartományi Bizottságának ezek az antisovinizmustól és tényleges internacionalizmustól áthatott sorai hiába

fordultak volna a vajdasági nemzeti kisebbségekhez – beleértve a magyar nemzetiséget is –, ugyanakkor nem lenne helyénvaló a nemzetiségek részéről tanúsított igyekezetet a német nemzetiség – közismert okokból eredő – magatartása miatt megkérdőjelezni.²⁶ Ezek a kiáltványok a JKP nemzeti kisebbségek iránt tanúsított magatartásának következetes irányvonalát igazolják, melyet a JKP Vajdasági Tartományi Bizottsága nemcsak hogy jól vett észre, de kiváló érzékkel követett és fejlesztett tovább. Munkájában óriási szerepet játszott Vajdaság egységes léte, valamint annak az új föderatív államban elfoglalt különös politikai helyzete melletti elkötelezettsége is. Lehetetlen a JKP Vajdasági Tartományi Bizottságának ilyen jellegű elkötelezettségét – mely nagyszerűen valósította meg a párt alapvető határozatait – nem hozni összefüggésbe a Bánátnban és Bácskában – minden tévedéseik ellenére is – impresszív módon kirobbanó felkeléssel. A kommunisták megfogalmazták az új Jugoszláviáról szóló elképzeléseiket, melyek megvalósítása érdekében a megszállók által megdöntött régi állam teljes megsemmisítése útján tettekkel is harcoltak. Az új Jugoszláviát mint államformát a harcokban kialakult forradalmi közösség előfeltételének, egyben politikai formációjának is tekintették, ennek következtében abból a tényből, hogy a kommunisták állandó jelleggel hangsúlyozták, hogy a harc, melyet ők nemcsak irányítanak, de a tömegekkel együtt vívnak is, általános jugoszláv és antifasiszta karakterű, nem lehet azt a következtetést levonni, hogy e magatartás egy időben Jugoszlávia bizonyos területein (Macedóniában, Kosovo-Metohiában, illetve ahogyan már említettük, Vajdaságban is) a Jugoszlávia ellen érzett általános gyűlölet leszűkítette volna a harc egyetemességét.²⁷ Ellenkezőleg, a jugoszláviai események, főleg 1943-at követően, azt bizonyítják, hogy éppen az egyetemes jugoszláv platform – mely az antifasiszmus eklatáns kifejezője volt – minden egyes jugoszláv nemzet és nemzeti kisebbség (nemzetiség) soraiban erősítette a népfelszabadító háborúban és szocialista forradalomban való részvétel szándékát. Ezért elfogadhatatlan az a tézis, miszerint a JKP-nek a nemzeti kisebbségek soraiban nem sikerült létrehoznia a differenciációnak azt a fokát, melyet a nemzeti szempontból homogén területeken létrehozott.²⁸ Közismert ugyanis, hogy éppen a nemzeti-leg homogén környezetek szenvedtek leginkább a nacionalista önfertőzéstől, és gyakran estek az ilyen téves eszméket hirdető csapdájába.

A nemzeti kisebbségeknek (nemzetiségeknek) az egyetemes jugoszláv harcban való részvételét illetően nem szabad figyelmen kívül hagyni azt, amit a népfelszabadító háborúval kapcsolatban Jovan Veselinov Žarko mondott: „A tömegeknek a felkelés érdekében történő meggyerése igen összetett folyamat volt. Vajdaság nemzeteinek és nemzetiségeinek az új Jugoszláviában elfoglalt helyükkel kapcsolatos perspektíva feltárása érdekében a megszállók és a hazai csatlósáik ellen vívott harc általában céljai mellett egyéb forradalmi jellegű, politikai, demokratikus, nemzeti és szociális célokat is fel kellett sorakoztatni. Csak így lehetett megteremteni a felkelés megbízható alapját, a nemzetek és nemzetiségek széles és szilárd egységét... Egyes nemzeteknek és nemzetiségeknek a népfelszabadító háborúban és a forradalomban tanúsított magatartása vizsgálatokor messzemenően objektívnak kell lennünk, minden egyes tényt külön-külön kell megmagyarázni, tekintet nélkül arra, hogy ezt va-

laki esetleg sovinszta- és szocialistaellenes célokra is felhasználhatja... A magyarság nagy részének az első években a népfelszabadító mozgalom iránt tanúsított passzív magatartását többféle okok idézték elő. Ez nemcsak az ellenséges propagandának és az ellenállás jól kidolgozott taktikai manővereinek tulajdonítható. Az okok közé kell sorolni azt a gyengeséget is, melytől bácskai mozgalmunk hosszú időn át szenvedett. Mindez visszatükröződött a politikai tevékenységben, a pártnak a népfelszabadító harc tömegességéért vívott harcában is. A magyarság hozzánk hű részének a majdnem teljes legyilkolása után rohamosan csökkent a bácskai lakosság iránti befolyásunk. E helyzetet a kezdeti hibák kiküszöbölésével, valamint bácskai elvtársaink kitartó munkájával fokozatosan megváltoztattuk. A magyar dolgozók idővel belátták, hogy – szociális és nemzeti – érdekeiket a legkövetkezetesebben a jugoszláv forradalom győzelme során valósíthatják meg.”²⁹

A jugoszlávság eszméjének aktualitása a népfelszabadító háború és a szocialista forradalom érdekei és szükségletei nyomán, 1943-ban lobbant fel igazán. Ebben a stratégiai fontosságú volt a JKP Vajdasággal kapcsolatos állásfoglalása az új föderatív államban, valamint annak a szerepnek, amelyet Vajdaságnak mint a fegyveres és társadalmi-politikai harc bázisának kölcsönzött a párt. Jovan Veselinov az 1943. január 31-én a HKP Központi Bizottsága szlavóniai és szerémségi megbízottaihoz intézett levelében a következőket írja: „Az összes, Vajdaság népeit érintő kérdést e népek együttműködése útján és az autonómia szavatolása révén oldhatjuk meg.” A párt „ebben látja a legnagyobb biztosítékát annak, hogy a nemzetiségek végre érvényesítsék saját érdekeiket, hiszen csak ily módon lehet létrehozni e nemzetiségek egységét és egyenjogúságát”. Annak értékelésekor tehát, hogy milyen hatással volt a nemzeti kisebbségekre (nemzetiségekre) a JKP harcának jugoszláv jellege, a történelmi tartományoknak (ez esetben Vajdaságnak) a népfelszabadító háború és a szocialista forradalom jugoszláv orientációján belül megnyilvánuló sajátos politikai helyzetéből kell kiindulni, de ugyanakkor nem szabad figyelmen kívül hagyni a fegyveres harcnak és az intézményesítésnek a népfelszabadító háború eszméinek szocializálódására tett hatását sem. Az igazán nagy nehézségek mellett is ez a fajta elhatározás Bácskában és Bánátban egyaránt – különösen 1943-tól kezdve – egyre inkább kifejezésre jutott, nem utolsósorban a szerémségi tapasztalatoknak, a JKP Vajdasági Tartományi Bizottságának januárban bekövetkezett megújításának, és a Vajdaságban folyó harcok egyesítésének köszönhetően. Hangsúlyozni kell e tény, hiszen az AVNOJ második ülése határozatának – mely a nemzeti kisebbségeknek az új föderatív állam alapjainak lefektetésével szavatolja teljes értékű nemzeti jogait – nemcsak programszerű értelme volt, de a népfelszabadító, forradalmi harc tendenciáiban és vívmányaiban megvoltak a reális alapjai is. Továbbá a JSZSZK 1974-es alkotmánya is alapelveiben megerősítette Jugoszlávia nemzeteinek és nemzetiségeinek a népfelszabadító háborúban és a szocialista forradalomban vívott együttes harcának történelmi tényét.

4. Az AVNOJ jelentősége abban rejlik, hogy a jugoszláv szocialista forradalom történelmi folyamatának teljességét ölelte fel. Lazar Mojszov hangsúlyozta: „A jugoszláv kommunisták szemében a nemzetek és nemzetiségek egyenlő-

sége és nemzeti önállósága a szocialista forradalomnak egyik alapvető stratégiai kérdése volt. Ez az elhatározás abból a marxista meggyőződésből ered, mely szerint a szocializmust mint a szabadság társadalmát csak szabad nemzetek szabad egyénei építhetik. Ahogyan a fegyveres forradalomban a teljes nemzeti szabadság és egyenlőség megvalósítása szerves részét képezte a régi társadalmi berendezés ellen vívott harcnak, ugyanúgy ma is – a megváltozott történelmi körülmények közepette – a nemzeti egyenlőség egyik legfontosabb tényezője a szocialista öngazgatáson alapuló társadalmi viszonyok kiépítésének. Ilyen tekintetben az AVNOJ második ülésétől egészen napjainkig tovább él a forradalmi kontinuitás.³⁰

A jugoszláv föderalizmus, melynek alapjait az AVNOJ második ülésének határozatai vetették meg, a mai napig egy hosszú fejlődési szakaszon ment át. Megőrizte eredeti lényegét, s az idők során a jugoszláv állam és társadalom érdekeinek és szükségleteinek, a társadalmi viszonyok fejlettségi szintjének, a nemzeti egyenjogúságnak, továbbá a demokrácia és a szocialista öngazgatás afirmációjának megfelelően teljesedett ki. A jugoszláv szocialista föderalizmus mindvégig a társadalom és az állam demokratizációjának állandó és kreatív tényezője volt. Edvard Kardelj már 1953-ban teljes joggal szögezte le: „Országunk akkor is föderatív állam lenne, ami azt jelenti, társadalmi öngazgatáson alapulna, ha nem lenne több nemzetiségű.” Az alkotmányban történt változások és a JSZSZK 1974-es alkotmánya az AVNOJ-i jellegű föderalizmust a társult munkán, a küldöttrendszeren és a jugoszláv szocialista közösségen alapuló, korszerű jugoszláv politikai fejlődés irányába építették tovább.

Az AVNOJ-i elvek afirmációja csupán abban az esetben lehetséges, ha a föderáción belüli viszonyokat a szocialista öngazgatás fejlődésének megfelelő intenzitása és a gazdasági törvényszerűségek kellő mértékű fejlődése kíséri. „Hiszen a nemzetek és nemzetiségek egyenjogúságának és közösségének is a szocialista öngazgatásban van az egységes szociális- és osztályalapja. Ebből eredően társadalmunk öngazgatási alapjának fejlesztése egyben az új típusú, több nemzetiségű közösség kiépítését is eredményezi. Azt is mondhatnánk, ebben a történelmi pillanatban forradalmunk kontinuitásának ez a sorsdöntő kérdése” – mondja Lazar Mojszov.³¹

A törvényszerű módosítások világosan rámutatnak arra, hogy az AVNOJ a forradalom nemzeti és osztályjellegének, valamint tartalmának egységét fejezte ki, annak ellenére; hogy az AVNOJ nem szól a társadalmi-gazdasági viszonyok megváltoztatásáról, mi több, a monarchiával sem szakít, de – amint azt Rodoljub Čolaković hangsúlyozza – „minden egyes dokumentumából a forradalom győzelme sugárzik”. Valóban „mi az, ami az egyenlő nemzetek és nemzetiségek új államközösségének az alapjait képezi, ha nem a dolgozó népnek a nemzeti kizsákmányolás és hegemonia felett aratott győzelme? Ki tiltja meg Petar Karadorđevićnak, hogy visszatérjen az országba, ha nem a győzedelmes dolgozó nép? Az AVNOJ második ülésének határozatai minden egyes nemzet és nemzetiség előtt a szabad és teremtő, kizsákmányolás és elnyomás nélküli élet perspektíváját nyitották meg és mozgósították mindazokat, akik ez ideig tétováztak a harchoz történő csatlakozást illetően”.³² A JKP akkor még nem emelte fel a burzsoázia elleni polgárháború zászlaját,

bár hatalma megdöntésének szükségessége teljesen világos és egyértelmű volt. Törvényszerű volt, hogy a burzsoázia „objektíve” az osztályfelszabadítás útjába, „szubjektíve” pedig a nemzeti árulók pozíciójába kerüljön.

Az AVNOJ-i elvek afirmációját az új Jugoszlávia társadalmi-politikai rendszerének következetes, demokratikus és szabad fejlődése biztosította, ennek során az AVNOJ második ülése határozatainak nemcsak tartalma jutott kifejezésre, hanem alapvető történelmi és politikai tendenciája is. Ezért, a köztársaságok mellett, az AVNOJ-i elvek és viszonyok hordozóiként, az autonóm tartományok is kifejezésre jutnak.

Megjelent a *Savremenost* 1983/12. számában

Mák Ferenc fordítása

Jegyzetek

- ¹ Branko Petrović: *Revolucija i kontrarevolucija u Jugoslaviji (1941–1945)* I. kötet, Rad, Beograd, 1983. 218–219. o.
- ² I. m. 327. o.
- ³ I. m. II. kötet 97. o.
- ⁴ I. m. 244. o.
- ⁵ Lazar Mojsov: *Četrdeset godina ustanka i socijalističke revolucije naroda i narodnosti Jugoslavije*. *Vojnoistorijski glasnik* 2/81. 11. o.
- ⁶ Branko Petrović i.m., I. kötet, 152–153. o.
- ⁷ I. m. II. kötet 86. o.
- ⁸ I. m. 129. o.
- ⁹ Stevan Doronjski: *SKJ u revolucionarnoj borbi za socijalističko samoupravljanje*. Novi Sad, 1983. 352. o.
- ¹⁰ Branko Petrović i.m. I. kötet, 120–121. o.
- ¹¹ I. m. 152. o.
- ¹² I. m. 80–81. o.
- ¹³ I. m. 117–118. o.
- ¹⁴ I. m. II. kötet, 86. o.
- ¹⁵ I. m., I. kötet, 200. o. Lásd továbbá Ranko Končar *Ideja o autonomiji Vojvodine u KPJ*. *Istraživanja* I. Novi Sad, 1971. 42. o.
- ¹⁶ Ahogyan arra Branko Petrović következtet. I. m. 200. o.
- ¹⁷ Lásd Janko Pleterski: *Komunistička partija Jugoslavije i nacionalno pitanje 1919–1941*. *Komunist*, Beograd, 1971. 24. o.
- ¹⁸ Lásd a JKP ötödik országos értekezletének anyagát. Beograd, 1983.
- ¹⁹ Dr. Sándor Mészáros: *Radnički pokret kod Mađara u Vojvodini*. *Istraživanja* 10. Novi Sad, 1983. 133–138. o.
- ²⁰ Branko Petrović I. m., I. kötet 165. o.
- ²¹ I. m. 164. o.
- ²² I. m. 154. o.
- ²³ I. m. 158. o.
- ²⁴ I. m. 161. o.
- ²⁵ *Pokrajinski komitet KPJ za Vojvodinu 1941–1945 (anyag Vajdaság történelméhez)* Novi Sad – Sremski Karlovci 1971. 3–7. o.
- ²⁶ Branko Petrović idézett nézetével kapcsolatban

²⁷ Lásd Branko Petrović megállapítását. I. m. 201. o.

²⁸ Branko Petrović megállapítása.

²⁹ Jovan Veselinov Žarko: Svi smo mi jedna partija (második, bővített kiadás) Sremska Mitrovica, 1980. 22–26. o.

³⁰ I. m. 16. o.

³¹ I. m. 17–18. o.

³² Rodoljub Čolaković „Od narodnooslobodilačkog odbora do komune című könyvének Riječ o našoj revoluciji című fejezete. Titovo Užice, 1983. 22–23. o.

Hegedűs Antal

JOBBÁGYMOZGALMAK A BÁNÁT TORONTÁL MEGYEI TERÜLETÉN (1779–1848)

Egyik tanulmányunkban már bemutattuk a 200 évvel ezelőtti Bánát politikai és gazdasági állapotát, különös tekintettel a bánáti új földesurak és jobbágyaik kapcsolatára.¹ Azzal, hogy a Temesi Bánságot 63 éves állami osztrák kormányzás után 1778-ban közvetlen magyar kormányzat alá vetették, és hogy az állami földeknek egy jó részét (a Jugoszláviához tartozó bánáti földek legnagyobb részét) privat személyeknek adták el, a Bánát parasztsága számára új helyzet alakult ki. Az állami földek megvásárlói és az állami birokok liberális viszonyaihoz szokott parasztok között kíméletlen és nemegyszer véres küzdelem folyt a földekért, a megnövekedett adó- és robotterhek, valamint a munkakerő drasztikusan intenzív kihasználása miatt.

A magánföldesúri jobbágyá levés terhét a XVIII. század végén elsősorban a szerb és a román parasztok érezték, mivel a német lakosság legnagyobb része a Kamara földesurasága alatt maradt. Amikor az 1790 nyarán tartott temesvári szerb kongresszuson megfogalmazták a szerbek teljes politikai és vallási egyenjogúságára vonatkozó követeléseket, akkor a bánáti szerb és román parasztság is előállt a maga kívánságával: mentesítsék őket a magánföldesúri jobbágyság feudális kötelei alól. A bánáti parasztságnak azt az óháját, hogy nem kívánja osztani a magyarországi jobbágyság sorsát, érdekes módon indokolják a temesvári szerb kongresszus posztulátumai. E szerint a magyar parasztok is csak az 1514. évi sikertelen lázadás után lettek büntetésből jobbágysorba taszítva. A szerbek nem vettek részt ebben a parasztlázadásban, tehát nem kötelesek hordozni az ezért járó büntetést sem: „nem igazságos – írják – ezeket a polgárokat rég múlt bűncselekmények büntetéseként közönséges feudális szolgasorba taszítani..., és ezeket az embereket gyermekeikkel és birtokukkal együtt a szerencsétlen feudális jogrendszernek feláldozni”. A II. Lipóthoz címzett folyamodványukban kifejtették a bánáti szerbek azt is, hogy már a 62 esztendőös kamarai kormányzat idején is igen sokban megsértették a szerbség privilégiumait. A Magyarországhoz csatolás nyomán „életbe lépő feudális magyar jogrend még súlyosabb helyzetbe taszítja őket. A parasztsággal kapcsolatban a következőkben mutatják be a helyzet rosszabbodását:

1. Az osztrák törvények szerint a paraszt szabadon rendelkezett a birtoká-

val, míg a magyar törvények szerint a föld egyetlen birtokosa a nemes, a parasztnak csak használati joga van a birtokra.

2. Az osztrák törvények szerint az adókiivetés alapja a földbirtok, míg a magyar törvény szerint az adót a jobbágy személyére és jövedelmeire vetik ki.

3. Az osztrák törvény szerint a parasztnak csak az állam számára kellett robotolni, míg a magyar előírások az állami robotok mellett a földesúri robotot is megkövetelik, olyannyira, hogy a földesúr még idegen személynek is odakölcönözheti robotra a jobbágyát.

Mindezek alapján a kongresszus követelése így hangzott: „A Bánát minden lakosa megérdemli, hogy ebből a szerencsétlen sorból kiszabaduljon.”² A magyar nemesség és a bécsi udvar megegyezése miatt tárgytalanná váltak a bánáti követelések is, és a bánáti parasztság nem menekülhetett meg a magánföldesúri jobbágysortól.

A későbbi évtizedek azonban megmutatták, hogy ez a jobbágysor mégsem olyan tragikus és nyomorúságos, mint amilyennek azt a XVIII. század végén látták. A XVIII. század rosszhírű Bánátja a XIX. század első felében igen előnyösen fejlődött és a II. József által megálmodott „áldott és termékeny földdé” változott.³ Ennek a pozitív változásnak több oka van. A majd száz éven át szívós kitartással végzett lecsapoló és folyamszabályozási munkák megteremték gyümölcsüket: mind kevesebb lett a mocsaras, ingoványos terület, és mind egészségesebb lett a környezet. A szüntelenül érkező német és magyar telepes rajok gyökeret eresztettek és a második és harmadik telepes generáció nyomán a Bánát lakossága a XIX. század közepére megduplázódott. A földművelés és az állattenyésztés oly mértékben fejlődött, hogy a Bánátot „Magyarország Egyiptomának és Bécs, valamint Ausztria tárházának” tekintették. Mindehhez hozzá kell tennünk, hogy a magyar vármegyei adminisztráció könnyörtelenül küzdött a közbiztonság, vagy mint akkor mondták, a „közbátorság” megszilárdításáért, amelynek eredményeként a falvak lakossága is nyugodt körülmények között élhetett. A bánáti alföld 2 vármegyéjében, Temesben és Torontálban volt a legmagasabb a jobbágyok életszínvonala, s ugyanakkor az ország legtermékenyebb részén kevesebb adót fizettek, mint az észak-magyarországi sziklás földek lakói.⁴ A Bánáti urbárium kedvezőbben szabta meg a földesúri járandóságokat, mint az ország többi részén érvényben levő Tereziánus urbárium.⁵ A napóleoni háborúk gabonakonjunktúrája pedig olyan nem várt konszolidációt nyújtott a jobbágyoknak is, hogy egy 1801-ből származó jelentés szerint „azok a telepesek, akik ruhátlanul és mezítláb érkeztek a Bánátba, most élvezhetik a gondtalan életet”.⁶ Ennek ellenére a bánáti jobbágyok mégsem voltak elégedettek, nyugtalanságuktól és mozgalmaitól itt sokkal inkább rengett a föld, mint pl. a szomszédos Bácskában. Tanulmányunkban a bánáti jobbágymozgalmak forrásait, megnyilatkozási formáit és eredményeit a Bánát Torontál megyei részének példáin mutatjuk be.

I.

A BÁNÁTI JOBBÁGYMOZGALMAK FORRÁSAI

1. Éhség a föld után

A 18. században a bánáti parasztság annyi földet kaphatott, amennyit családjával és állatállományával megművelhetett. 1785-ben Torontál megyében a jobbágyok 86,37%-a rendelkezett úrbéri telekkel, Temes megyében pedig 84,11%-a. A parasztság földtelenné válása a 19. század első felében bontakozott ki. Torontál megyében a telkes jobbágyok százalékaránya 1847-ben 40,5%-ra, Temes megyében 56,1%-ra csökkent. A zsellérek százalékaránya Torontál megyében 59,50%-ra, Temes megyében pedig 43,9%-ra emelkedett. Ennek egyik fő oka, hogy a lakosság számának növekedésével nem tartott lépést a jobbágytelkek számának növekedése. Torontál megyében pl. a lakosság 1785–1847 között 139 362-ről 345 018-ra növekedett, tehát több mint a kétszeresére, a jobbágytelkek száma pedig 10 065-ről mindössze 12 209-re növekedett. Ennek következtében, amíg 1785-ben 13,85 személy élt egy jobbágytelken, addig 1847-ben már 28,26.⁷ A jobbágytelkeknek ez a felaprozódása már a 19. század első harmadában megvalósult. Mivel pedig a törvény 1/8 részben szabta meg a jobbágytelkek legkisebb egységét, azért igen sok jobbágygyermek már nem örökölhetett földet és nem is juthatott telekhez, mivel a földesurak a 19. század elejétől nem alakítottak újabb jobbágytelkeket.

Ma már világos, hogy a korabeli statisztikákban szereplő „zsellér” nem azonos a földtelen paraszttal, és hogy a földtelenné válásnak nem egyetlen oka a földek kisajátítása. Jogilag ugyanis zsellérnek számított minden jobbágy, akinek nem volt úrbéri földje. Így tehát a zsellérek közé sorolták a kontraktualista-szerződéses jobbágyokat és a dohány-kertész jobbágyokat is, akik nem urbáriális, hanem szerződéses alapon művelték a földet, és nem egy közülük anyagilag jobban állt, mint az úrbéres földdel rendelkező jobbágy. A zsellérek jogi kategóriájába tartoztak a falusi szatócsok és iparosok is. Ami pedig a földek kisajátítását illeti: úrbéres föld kisajátítását a törvény igen szigorúan tiltotta és a legkritikább esetben próbálkozott ezzel a földesúr. Kisajátítási lehetősége a földesúrnak az úrbéri telekállományon kívül eső földekre volt, amelyeket a parasztok valamilyen módon mégis birtokoltak. Amint majd az alábbiakban látni fogjuk, ezek körül folytatták keserves küzdelmüket a jobbágyok a földesúrral, mégpedig eredményesen. A statisztikai adatok szerint ugyanis amíg Torontál megyében 1828-ban a megművelhető földek 64%-a volt a földesurak, és csak 36%-a az úrbéres jobbágyok kezében, addig 1855-ben ez az arányszám megfordult: a nagybirtokosok kezében volt a földek 40%-a, míg a parasztok kezében volt a földek 60%-a.⁸ A föld utáni éhség igazi oka a nagy népszaporulatban és a nagyobb mértékű földosztás hiányában rejtett elsősorban; ehhez járult a korszerű földművelés és ipar hiánya. Mindezen okok hozzájárultak ahhoz, hogy a kontraktualista és kézműves zsellérek leszámítása után marad még igen sok zsellér, akik szegények és éheznek a föld után, és emiatt ütköznek nemcsak a földesúrral, hanem tehetősebb telkes jobbágytársukkal is.

2. Kizsákmányolás és bántalmazás

Különösen a földesurak első nemzedéke volt rendkívül kapzsi és kegyetlen természetű. Ennek oka nemcsak kereskedői és vállalkozói múltjukban rejlett, hanem abban a törekvésükben, hogy mielőbb minél nagyobb hasznot húzzanak megvásárolt birtokaikból. Mindaddig ugyanis, míg a II. József korában vásárolt földjeik tulajdonjogát a magyar országgyűlés meg nem erősítette, bizonytalan volt, hogy jogilag ők lesznek-e a vásárolt földek birtokosai. Az új földesurak drasztikus bánásmódjának, kegyetlen hajcsár magatartásának egyik további oka volt az is, hogy emberközélen éltek jobbágyaikkal és közvetlenül irányították birtokaikon a termelést. Az első nemzedék kizsákmányoló földesurai közül itt is meg kell említeni azt a Nákó Kristófot, aki embertelensége miatt egyaránt ütközött kiterjedt birtokainak mind szerb, mind pedig román, német, szlovák és magyar jobbágyaival. Nákó Kristófnak méltó társa volt Mocsonyi András, akit elkeseredett jobbágysai meggyilkoltak 1782-ben.⁹

A földesurak második és harmadik nemzedéke már „úri” életet élhetett, kastélyaiban és városi lakásaiban tölthette életét, és jobbágyaival igen ritkán találkozott közvetlenül. Úgy látszik azonban, hogy közülük igen kevesen iparkodtak rászorgálni a kor épületes és hivatalos irodalmában megrajzolt „jó földesúr” elnevezésre. Az egyik Torontál vármegyei irat fogalmazása szerint, ott „ahol a földesurak gyámnoki jótékony kezeiket a jobbágyoktól semmi alkalommal meg nem vonják . . . , ott az engedelmesség és az úri szeretet ölelkezik egymással”.¹⁰ Ha ez így van, akkor pl. Torontál megyének egyetlenegy, „jó földesura” volt, a Zichy-Ferraris család, mert egyedül az ő uradalmáikból nem találtunk panaszlevélre (Charleville, Heufeld, Maszdorf, Szolturn). Még a kamarai helységek legnagyobb részéből is panaszt emeltek a jobbágyok az elnyomás és a kizsákmányolás valamilyen formája ellen, pedig ott köztudomásúan a legenyhébben bántak velük.

Vizsgálódásunk az 1779–1848 közötti kor egészére vonatkozik, és nem jelenti azt, hogy az egyes jobbágyközségeknek időközben nem voltak jó földesuraik, akik akár természetüknél, akár pedig jól felfogott politikai és gazdasági érdeküknél fogva szépen és igazságosan bántak jobbágyaikkal és akiket őszinte tisztelettel és szeretettel öveztek uradalmaik lakói. Jobbágyaink irataiban azonban egyetlenegy ilyen megnyilatkozást sem találunk. Ez természetes is, hisz csak akkor szólaltak fel, ha sérelem érte őket. Mindezt azért hangsúlyozzuk, mert a soron következő ismertetések nyomán könnyen az a benyomás alakul ki bennünk, hogy a bánati – konkrétan a Torontál megyei jobbágyok élete szakadatlan kizsákmányolásban és kegyetlen elnyomtatásban zajlott le. Ha így lett volna, akkor a jobbágyok öntudata és igazságérzete bizonyosan általános parasztfelkelést robbantott volna ki.

A 19. század elejétől a gazdatisztek és az uradalmi pandúrok a földesurak eszközei a jobbágyok irányításában. A gazdatisztek között sok volt az olyan ember, aki fizetésén kívül a jobbágyok vagyonából és verejtékéből is gazdagodni akart, főleg a kamarai birtokokon. Ezért lettek éppen a földesúri tisztviselők a jobbágyok legkönyörtelenebb vérszopói. Az uradalmi pandúrok a gazdatisztek végrehajtó szervei voltak. Szerepüknek talán legjellemzőbb leírá-

sát egy hivatalos megyei jelentésben találtuk meg: „A tarka öltözetű uradalmi pandúr bottal kergeti ki nyugta vagy munkája közepéből a parasztot, s dacos szemmel méregeti minden kasza-kapa csapását s villa hegy vetését.”¹¹

A megyei tisztviselők, s főleg a szolgabírók korabeli magatartása a jobbágyokkal szemben, különösen Torontál vármegyében, egészen sajátos színezetű, de távolról sem olyan kegyetlen, mint a többi magyar vármegyénél. A vármegyei tisztviselők ugyanis mindaddig, míg maguk is nem lettek földesúrrá, hivatalnokként az állam jobbágyvédő politikájának lelkiismeretes végrehajtói voltak s iparkodtak a földesúr–jobbágy feszültségek igazságos, objektív bírái lenni. Ez is egyik oka annak, hogy a Torontál megyei iratokban oly nagy számban találunk részletes és kifejezetten jobbágyparti jelentéseket és jegyzőkönyveket.¹²

A Vajdasági Levéltár Torontál megyei fondjában, továbbá az Országos Levéltár Urbéri osztályában 427 iratot vettünk tüzetesebb analízis alá, hogy ezek alapján az egyik bánáti vármegye, Torontál megye jobbágyságának elnyomását és kizsákmányolás elleni küzdelmét feltárjuk.¹³ Ez a szám nem teljes, mert csak azokat az iratokat és jobbágypanaszokat dolgoztuk fel, amelyek az egész község vagy több jobbágy elnyomását, illetve panaszát tartalmazzák. Az egyéni jobbágypanaszokról, amelyek a fenti fondok iratanyagában szintén nagy mennyiségben találhatóak, jelen esetben s az alábbi kimutatásban nem kívánunk szólni.

A 427 irat tanúsága szerint a jobbágyok panaszai a legkülönbözőbbek voltak, kiterjedtek a jobbágyszolgáltatások minden területére, a földesúri elnyomás minden változatára, fényt vetnek a megyei és a községi tisztviselők velük szembeni önkényére, a jobbágyságon belüli osztályharcnak a kezdeteire – de legnagyobb számban mégis a jobbágyoknak a földért való küzdelmét szemléltetik.

Tárgyuk szerint így oszlanak meg a panaszok:

– a jobbágyok által használt földek és legelők elvétele	102
– a robotjárandóság körüli visszaélések	43
– a tizedszedés körüli visszaélések	44
– a föld és legelőelkülönzés (reguláció) körüli visszaélések	36
– a regáliak (kocsmáltatás, malmok, mészárszék, vadászat) körüli visszaélések	30
– földesurak, uradalmi tisztviselők és pandúrok egyéni kegyetlensége (bottozás, verettetés) és visszaélései miatt	54
– megyei és községi tisztviselők és pandúrok egyéni visszaélései	23
– árenda szedése körüli visszaélések	18
– telkes gazdák visszaélései a zsellérekkel szemben	16
– szőlők kiirtása miatt	15
– szerződéses körüli visszaélések	12
– házhely elvétele vagy kisebbitése miatt	11
– bérlők kizsákmányolás ellen	7
– uzsora miatt	6
– katonai szolgáltatások (forspont és porció) miatt	5

A jobbágyok küzdelme, természetesen, a föld birtoklásáért folyt első-

sorban. A Bánátban ez annál inkább kiéleződött, mert a kamarai korszak idején, 1779-ig, a jobbágyok igen jelentős mennyiségű nem úrbéres, hanem uradalmi földhöz jutottak. Ezeket a földeket hivatalosan kapták használatra a Kamarától mint földesúrtól, mégpedig – mint a földek elnevezése is mutatja – *adjustatio* (kiegészítés), *bonificatio* (pótlás a gyengébb minőségű földekért), *remanentia* (maradvány) és *industriale* (szorgalmi föld) címen.¹⁴ Miután ezek a földek továbbra is a földesúr uradalmi, majorsági földjeihez tartoztak jogilag, bármikor visszavehette őket. Torontál megyében pl. a 470 000 kh úrbéri és kontraktuális (quasi urbarialis) föld mellett kb. 147 000 kh földet használtak a jobbágyok a fenti jogcímenek, és a földesurak ezeket a földeket akarták visszavenni a parasztoktól, főleg legelők gyarapítása miatt, miután az uradalmi földeken 1848-ig főleg állattenyésztéssel foglalkoztak. A Bánátban állandóan vissza-visszatérő panasza mind a földesuraknak, mind a jobbágyoknak a *legelők hiánya*. Ennek oka a külterjes állattartás (II. József korában pl. 27 kh legelő jutott egy baromra),¹⁵ a meliorációs munkák hiánya, majd pedig a puszták benépesítése és a legelők mind nagyobb mértékű felszántása volt. A legelők birtoklásáért folytatott küzdelem mindinkább a földesúri és jobbágyi legelők elkülönzéséhez (*segregatio*) és a földek felméréséhez (*regulatio*) vezetett. A *regulációt* legtöbbször a földesurak kérték, hogy visszavehessék azokat a földeket, amelyek jogilag őket illették vagy pedig, hogy meghagyva azokat a jobbágyok kezében, nagyobb árendát kérhessenek. A jobbágyok általában nem lelkesedtek a reguláció miatt. Elsősorban azért, mert a legtöbb alkalommal ő húzta a rövidebbet: nemcsak mennyiségileg károsodott, hanem minőségileg is, mert a földesúr a jobb minőségű földeket magának mérette ki, a rosszabb minőségűt pedig a jobbágyoknak juttatta. Emiatt a legszorgalmasabb és a leglelküimeretesebb jobbágyok is elment a kedve attól, hogy a jó gazda lelkiületével dolgozzon földjének minőségi javításán. A parasztságnak azért sem volt érdeke a földek újrafelmérése, mert majdnem minden alkalommal kitűnt, hogy úrbéres telkén kívül más földeket is birtokol, amelyekkel jogilag a földesúr rendelkezik.¹⁶

A regulációval kapcsolatos *földelvételei klasszikus esetei* Torontál megyében a következők:

a) A földesurak elvették a jobbágyoktól a kamarai kormányzás idején különböző jogcímenek juttatott földeket;

b) Elvették a jó minőségű legelőt és helyette rosszabb minőségűt adtak;

c) Pontatlanul és a maguk javára mérették fel a szántóföldeket és a réteket, s ezzel súlyosan károsították a jobbágyokat;

d) A reguláció alkalmával oly szűkösen szabták ki a dűlőutakat, hogy a parasztok nem tudtak úgy kimenni a földjeikre, hogy a másik földjét le ne gázolják, s emiatt igen sok viszálykodás keletkezett a jobbágyok között;

e) Néha az úrbéres földből is elvettek néhány holdat;

f) A reguláció jogcímén a földesúr a zsellérektől elvette az őket megillető háztáji földet, s csak akkor juttatott nekik másikat, ha ezért külön fizettek neki pénzben vagy robotban;

g) Megtörtént, hogy a már szétvált és önállósodott testvéreket újra egy háztartásba akarta egyesíteni a földesúr;

h) A földesúr néha a reguláció jogcímén, egész utcasorokat akart lerontani, mert szerinte nem voltak jól vagy terv szerint megépítve;

i) Megtörtént az is, hogy a neki kedves és engedelmesebb jobbágnak juttatta a földesúr a jobb minőségű földeket.¹⁷

A földesúr és jobbágysai közötti feszültség következő forrását a *robot és a tizedszedés körüli visszaélések* képezték. A földesurak lényegében arra törekedtek, hogy mind minőségileg, mind pedig mennyiségileg javítsák a jobbágyok robotteljesítményét. Emiatt nem fogadták el pl. a robotra küldött 12–14 éves gyermekeket; késő estig nem engedték haza a roboton levőket, úgy hogy azok nemegyszer 22–23 óra körül jutottak otthonaikba; gyakran kézi napszámba számolták el a fogattal teljesített robotot; a jobbágyokat ostorral és bottal kergették a munkára vagy annak jobb minőségű végzésére. Noha az úrbéri törvényhozás előírása szerint az évi robotmennyiség negyed részét a hat téli hónapra kellett elosztani, a földesurak a nyári hónapokban követelték a teljes évi robotmennyiség ledolgozását, sőt olyan eset is előfordult, hogy a következő esztendeit is már előre le akarták dolgoztatni. Nagyon sok visszaélés történt a robotok elszámolása körül is. A földesúri tisztviselők rendetlenül vezették a robotok körüli nyilvántartást, némelyeknek rokoni vagy jóbaráti alapon többet írtak a „rovására”, másoknak pedig kevesebbet annál, mint amit ledolgozott.¹⁸

A tizedszedéssel kapcsolatban arra panaszkodtak a jobbágyok, hogy a földesurak nem írárták össze az előírt időben a termést, s emiatt megtöltötták a jobbágyoknak, hogy hozzányúljanak a gabonához, pedig mind nekik, mind pedig jószáguknak szüksége volt az élelemre. Néha augusztus végéig is a mezőn maradtak a gabonakeresztek, kóróval benőve és az egerek és más mezei kártevők által már előre megtizedelve. Miután kezdetben a ritkán vagy kis mennyiségben vetett kukorica, len és dohány kerti veteménynek számított, amely után nem kellett tizedet adni, akárcsak az ugarban vetett növény után sem, azért a 19. században sok feszültség oka lett a földesuraknak az a törekvése, hogy tizedet szedjenek a most már nagyobb mértékben ültetett konyhai és ugarbeli termés után is. Hasonló helyzet volt a szőlők körül is. Mihelyt a pár tőkéből álló lugas helyett a jobbágyok több száz négyszögöles szőlőskerteket alakítottak ki, melyeknek termése után a földesurak kezdték megkövetelni a tizedet, s ha a jobbágyok nem fizették, erőszakkal kiirtatták szőlőiket.¹⁹

A *jobbágyok testi fenyítése* az elnyomás és a büntetés legáltalánosabb eszköze volt. A földesúrtól és a szolgabírótól az utolsó uradalmi és megyei pandúrig mindenkinek joga volt verni a parasztot, tekintet nélkül arra, hogy falusi előjáró vagy pedig napszámos zsellér vagy cseléd volt-e az illető. Az 1830-as évekből származó adataink szerint már nem egy falusi plébános is jogot formált arra, hogy megvertesse a jobbágyot, amivel kapcsolatban a megye megjegyezte, hogy „a plébánosok mindinkább átlépi hatáskörüket”. A bottal, korbáccsal, csákánnyal való ütlegelések során előfordult, hogy nemcsak részlegesen, ideiglenesen, hanem örökre is munkaképtelenné tették a jobbágyot. II. József elrendelte ugyan, hogy többé ne büntessék botozással a jobbágyokat, de e rendelkezés nem lett fogantatva, mert a botozás fájdalmas és szegyetlen büntetését 1848-ig gyakorolták.²⁰

II.

A JOBBÁGYMOZGALMAK FORMÁI

A bánáti jobbágyság, hasonlóan az ország többi tájának jobbágyságához, önmaga védelmében iparkodott felhasználni minden törvény adta lehetőséget, a panaszlevél-beadványon keresztül a peres eljárásig és a legfelső hatóságokig terjedő küldöttségek szervezéséig, s ha ezekkel nem érte el célját, csak akkor fogott keserűségében a szabotálás és a nyílt lázadás fegyveréhez.

1. *Panaszlevelek*

A panaszlevelek csak látszólag a legegyszerűbb formái a jobbágyok önvédelmi harcának a kizsákmányolás és az önkény ellen. Ha betekintünk ezeknek a panaszleveleknek a keletkezési körülményeibe, akkor tudjuk csak igazán értékelni azoknak a jobbágyoknak a bátorságát és áldozatát, akik a földesúri és megyei hatóság mellett a Helytartótanácsához és a bécsi uralkodóhoz is eljuttatták panaszait.

Mindenekelőtt azt kell számításba vennünk, hogy ezeket a leveleket írástudatlan jobbágyok állították össze és írták le. A panaszlevelek megírói között találunk pravoszláv, katolikus és protestáns papokat, községi jegyzőket és tanítókat, uradalmi tisztviselőket és ügyvédeket. E levelek megírásáért a jobbágyoknak fizetni kellett, vagy legalábbis „ajándékot” kellett adni. Van rá adatunk, hogy egy ügyvéd 62 Ft 30 krajcárt kért egy panaszlevél megírásáért, egy másik pedig 8 mérő búzát, 80 forintot érő lovat és 30 forint 30 krajcárt kért egy per lefolytatásáért.²¹

Ha a jobbágyoknak sikerült leírni és elküldeni a panaszlevelet, akkor állandóan számolniuk kellett a földesúr és a hatósági szervek bosszújának lehetőségével. Ezek ugyanis, természetesen, nem szívesen vették a panasztevő jobbágyok írásait. Így pl. a szaravallai kérvény benyújtóit 36 bottal fenyegette meg a földesúr, gróf Gyulai. Másokat börtönbe vetettek emiatt, vagy legalábbis „nyughatatlan, züllött és erkölcstelen” emberként bélyegeztek meg. Néha maga a szolgabíró jött el a községbe, hogy kinyomozza a levél íróját és azt, hogy ki diktálta be „a lázongó panaszt tevők nevét a levélbe”. Nem csoda, hogy a megfélemlített község előljárói néha visszavonták a panaszt azzal az indoklással, hogy az helytelen, hazug adatokat tartalmaz, illetve hogy hamisítvány, mert a község maga semmit sem tudott róla.²²

Gyakran előfordult az is, hogy akár a földesúr úrészékénél, akár pedig a megyénél 5–6 éven vagy még azon túl is elhúzódott egy-egy panasznak a kivizsgálása és orvoslása. Ezek mindenféle újabb jogi vagy egyéb kifogásokat támasztottak a panaszokkal kapcsolatban, s mindezt azért, hogy kifárasssák és elvegyék a jobbágyok kedvét a további lépésektől.²³

Az igazság kedvéért meg kell mondanunk, hogy a jobbágyok panaszleveleiben néha valóban található megalapozatlan vagy félreértett sérelem, amely csak az ő szubjektív igazságérzetük előtt állhat meg. Sok esetben, főleg a földek el-

vételével kapcsolatos panaszok során a jobbágyok panasza tényszerűen igazolt, de jogilag megalapozatlan, mivel a földesúr az uradalmi vagy a maradvány földeket vette vissza a jobbágyoktól, amelyek jog szerint őt illették.²⁴ Azonban ezek az esetek is azt mutatják, hogy a bánáti jobbágyság körömszakadtáig küzdött a maga igazi vagy vélt jogaiért és nem nyugodott bele kizsákmányolt és elnyomott sorsába.

Az országos szervekhez is eljuttatták panaszleveleiket a jobbágyok. A Helytartótanácsnak mint a király kormányzó szervének többek között az is feladata volt, hogy a földesurakat és a megyéket rákényszerítse a jobbágyvédó törvények betartására, amelyek szerint a megyei hatóság feladata a jobbágyokat az elnyomástól megvédeni és a földesurakat minden törvénytelenységért megbüntetni. Azt is el kell ismernünk, hogy a Habsburg uralkodók nemcsak politikai, hanem lelkiismereti okokból is őszintén törekedtek a jobbágyság védelmére és arra, hogy ki is érdemeljék „a jó uralkodó” jelzőjét, amelyet minden fórumon, az egyházi szószékekről is, szinte legendás színekkel propagáltak. A kor legreakciósabb és legkonzervatívabb uralkodója, I. Ferenc (1792–1835) is keményen követelte, hogy mielőbb szüntessék meg a jobbágyok egyre inkább növekvő elnyomását és a földesurak önkényes eljárását. Elődeihez hasonlóan I. Ferenc is fogadta a jobbágyok küldöttségeit és a magyar Kancellária útján megkövetelte, hogy a panaszokat igen komolyan vizsgálják ki. A jobbágyok a Burg un. „Controlor-gang”-jában szoktak állni, ahol az uralkodó mindennap kétszer-háromszor végig ment a kérvények átvételére és az ott állókkal való elbeszélgetésre.²⁵ Túl gyors megoldást azonban nem remélhettek a panasztevők még az udvar intervenciója után sem. Az alsóbb szervek ugyanis nem siettek a felvilágosítások megadásával és gyakran 5–10 év is eltelt, míg egy-egy kérdés megoldódott. Ezen túlmenően mindent megtettek, hogy a jobbágyok kedvét elvegyék a küldöttségek szervezésétől és a Bécsbe való felmeneteltől. S ha már ezt nem is tudták megakadályozni, akkor utólag álltak bosszút a küldöttségek tagjain.²⁶

A Bánátban hagyománya volt az uralkodóhoz való fordulásnak. Ennek alapjait II. József vetette meg bánáti utazásai során, amikor is minden hozzáfutó jobbágy panaszát meghallgatta, a százával érkező panaszleveleket elolvasta és kivizsgáltatta. Hogy az ilyen küldöttségjárásoknak nem volt sok kézzelfogható eredménye, azt néhány gyakorlati példán szeretnénk bemutatni.

Tótkomlós szlovák lakossága igen megbánta, hogy Bánátba települt Nákó Kristóf uradalmába és II. Józsefhez fordult panaszával. A császár meghallgatta a küldöttség tagjait, biztató szavakkal ígérte panaszaik és kérelmük megoldását, és tényleg el is rendelte, hogy a tótkomlói szlovákok otthagyhassák Nákó Kristófot és a Kamara pusztáin, Devetakon és Tordán építsék fel új otthonukat. A küldöttség tagjait azonban otthon börtönbe vetették, és a Kamara, közvetlenül az elköltözés előtt, visszavonta a Devetak és Torda pusztákra vonatkozó települési engedélyt.²⁷

Ittabé magyar telepesei szerették volna módosítani a Kiss Izsákkal kötött telepítési szerződést és az adókedvezményre vonatkozó pontokat. Küldöttséget szerveztek, és II. József nekik is megígérte jogos igényeik teljesítését. Itthon azonban évekig hiába vártak az ígéret valóra váltására.²⁸

Törökkanizsa jobbágysága 10 tagú küldöttséget menesztett I. Ferenc császárhoz, földjeik elvétele miatti panaszokkal. A hazatérőket a megye elfogatta és elrendelte a nyomozást annak kiderítésére, hogy kik voltak a kérvény megfogalmazói, kik szervezték a küldöttséget és mennyi pénzt kaptak, ki adta a pénzért a jótálló elismervényt stb. A nyomozás során kiderült, hogy a pravoszláv templompénztár kölcsönözte a küldöttség tagjainak a 200 forintot.²⁹ Ezeket kötelezték arra, hogy 15 napon belül fizessék vissza a pénzt.

2. Gyújtogatások

Azok a jobbágyok, akik nem tudták vagy nem merték tiltakozásukat nyíltan kifejezni, legtöbbször a gyújtogatás szabotázs akciójával fejezték ki tiltakozásukat a földesúri kizsákmányolás ellen. Kezdetben főleg az uradalmak szénakazlait gyújtogatták, így pl. 1797-ben Malenicza Péter nagygáji földesúrnak 1296 baglya szénáját gyújtották fel, úgy hogy az okozott kárt, baglyáját 7 forinttal számítva, 9072 forintra becsülték. Az 1820-as évektől kezdve sorra borultak lángba az uradalmi épületek is, így pl. Deszken, Törökbecsén, Bánlakon, Padén. Kécsán 7 évig nem tudtak véget vetni a gyújtogató akcióknak.³⁰

3. Nyílt lázadások

A kizsákmányolás és az önkény elleni tiltakozás és harc csúcspontja a Bánátban is a jobbágyok nyílt lázadásában mutatkozott meg. A Bánát egész területére kiterjedő jobbágymegmozdulásra, a jobbágyság szervezetlensége miatt, csak az 1782 és következő években került sor, amelyek összefüggésben voltak a Horia-Closca-féle erdélyi jobbágyfelkeléssel 1784-ben. Ekkor lázadt fel Ittabé, Kiss- és Nagy Torák, Szent György, Klek, Écska és Fény jobbágysága Kiss Izsák, Lázár Lukács és Mocsonyi András földesúri önkénye ellen.³¹

Ennek az évtizednek egészen sajátos jelensége a *tótkomlói* jobbágyok 1784–1788-ig tartó tiltakozó sztrájkja Nákó Kristóf földesúr ellen. Ezek a jobbágyok ugyanis, bár mind nemzetiségi mind vallási szempontból szigeteket alkottak a bánáti jobbágyság világában, négy éven át kitartóan mertek dacolni nemcsak a földesúrral, de az államhatalommal is. Kijelentették, hogy addig nem művelik meg sem az uradalom, sem a saját földjeiket, amíg sérelmeiket nem orvosolják. A hatóságok kérelme az volt, hogy vegyék fel a munkát és akkor orvosolni fogják sérelmeiket. A jobbágyság viszont azt követelte, hogy előbb orvosolják panaszait és csak akkor kezdenek majd el dolgozni. Hiába voltak a sorozatos letartóztatások, hiába a szép ígéretek, a tótkomlóiak évekig nem művelték a földeket, annak ellenére, hogy állataik egészen legyengültek és nekik is alig volt betevő falatjuk. 1787-ben felajánlották nekik, hogy családonként szétköltözhetnek a Bánát különböző kamarai uradalmaiba – egy tömbben azonban sehol sem bocsájtottak rendelkezésükre telkeket. Ezt a lehetőséget is elvetették a tótkomlóiak, kijelentve, hogy inkább koldusként térnek vissza elhagyott Békéscsaba és Szarvas környéki hazájukba, mintsem

hogy „pásztor nélküli nyájként szétszéledjenek”. 1788. április 11-én likvidálták a szlovákok és az uradalom úrbéri szerződését és az 1788. évi június 5-i népösszeírás már nem is említi Tótkomlóst. Hogy mi lett a jobbágyok sorsa, azt eddigi kutatásaink alapján nem tudjuk megmondani. Helyükre német telepesek költöztek, úgy hogy 1803-ban már Tótkomlós neve is feledésbe merült.³²

1787-ben *Hacfelden* (Zsombolya) egy jelentéktelennek tűnő sérelem mozgatta meg a község német jobbágyait. A kamarai földesúr ugyanis elvette a községtől a húsmérés jogát és a többet ígérő Stefan Popovicsnak adta bérbe. A felbőszült tömeg, élén a bíróval és a plébánossal, félreverte a harangokat, lerombolta a piactéri kocsmát és a mézárszéket és küldöttséget menesztett az uralkodóhoz. A lázadást a kivezényelt katonaságnak kellett megfékezni, a vezetőket és a szervezőket botozással és börtönnel büntették a hatóságok.³³

1788-ban *Törökbecsén* 155 jobbágynak vette el a földesúr a földjét és helyében Bereg pusztán jelölt ki nekik másik földterületet. 143 jobbágy megtagadta ennek a földnek az átvételét és nem volt hajlandó művelni a földeket, míg a földesúr vissza nem adta nekik elvett földjeiket.³⁴

A korszak legvéresebb jobbágyzundulása a Kamarához tartozó *Óbesenyőn* (Besenovo-Veche, Románia) tört ki 1813 januárjában. Ennek oka már csak részben volt a földesúrral szembeni elégedetlenség, nagyobb részben azonban a szegény és gazdag jobbágyok közti szociális ellentétekből fakadt. A szegénység a földek újrafelmérése alkalmával abban reménykedett, hogy több földhöz fog jutni, azonban csalódottan kellett látnia, hogy most is a gazdag jobbágyok részesültek előnyben. Ehhez az elégedetlenséghez járult az a gyarú is, hogy a leváltott bíró és társai hűtlenül kezelték a város pénztárát. A lakosság emiatt két részre szakadt, titkos összejöveteleket tartottak és egymást fenyegették. Amikor 1813 januárjában az új városi vezetőség választása alkalmából a két párt hívei összeverekedtek, a kedélyek lecsillapítására egy huszárszázadot kért az uradalom. A katonaság január 28-án érkezett a városba, és első dolga az volt, hogy letartóztatta az uradalom vezetősége által leváltott Tomas Guránov bírót, aki éppen akkor érkezett haza társaival Bécsből. Erre a letartóztatott bíró párthívei hatalmas tömegbe verődtek össze, és kaszával, kapával és lapáttal felfegyverkezve megtámadták a katonaságot, s többet közülük megsebesítettek. A több napig tartó összecsapásban a katonaság a fegyverét is használta, 3 jobbágyot megölt, és ötvennél többet megsebesített. A kivezényelt katonaság a város pacifikálása után még hónapokig a lakosság nyakán ült s dorbézolvá kiáltozta: „Igyuk meg a templomukat is!” Lovakkal letaposták még az utcán haladó iskolás gyermekeket is. Egy lakost a ló farkához kötözve vonszoltak végig a város utcáin. Az úriszéki tárgyalás alkalmával Szláv Tomas Csokánt oly kegyetlenül megverték, hogy a belei kifordultak. A megfélemlített lakosság súlyos pénzeket fizetett a falu jegyzőjének, csakhogy a veréseket és a bebörtönzés elkerülhesse. A volt bíró, Tomas Guránov, valamint Todorovics Pál és Lebanovics Damján vezetésével ekkor újabb küldöttség ment Bécsbe és az uralkodónál sikerült kieszközölniük a katonaság visszavonását és a bebörtönzöttek szabadon engedését. A gazdag és szegény jobbágyok közötti ellentétek azonban továbbra is fennmaradtak, a zsellérek nem juthattak földhöz, és ezért napirenden voltak a panaszok ebben a bolgár mezővárosban.³⁵

1817-ben a *Kistorákon* az árendában tartott földek elvétele miatt támadt zendülés. A lakosság rátámadt a bíróra, elvette tőle a falu pecsétjét, félreverte a harangokat.

1818. június 11-én *Pészakon* a közös legelő egy részének erőszakos elvétele miatt lázadt fel a jobbágyság. A földesúr ugyanis kimutatta, hogy a legelő egy része az ő majorsági uradalmához tartozik, s a Kamara annak idején csak ideiglenesen adta a jobbágyok használatára. A felbőszült község lakossága, férfiak, nők, gyermekek, ásóval és kapával fölfegyverezve a községháza előtt gyülekeztek, majd berontottak a földesúr által elvett s közben gyümölcsössé alakított legelő területére, összetörték a csemetéket és ráhajtották állataikat. A megye elrendelte ugyan az elvett legelő visszaadását, de a földesúr még 2 év múlva sem tett eleget a megyei bíróság határozatának. A német és a román jobbágyok éjszakánként összejöttek és titokban további akciókra szervekedtek. A megye ekkor elrendelte a zendülés vezetőjének, Baumann Konrának a megbótozását. Órá 70 ütést mértek, társaira pedig 30–30 botütést. A kedélyek még ekkor sem nyugodtak meg, úgyhogy egy 1846-os jelentés szerint a népben oly elvenen él a föld utáni éhség, hogy csak az alkalmas pillanatra vár, hogy azt erőszakkal elfoglalhassa...²⁶

Az 1820-as években a legelőelvétel, a föld újra felmérése, a megfeszített robotok miatt tovább nőtt a jobbágyság elégedetlensége, úgyhogy mind több földesúr követelte a megyétől az erős kéz politikáját.³⁷

1822-ben *Törökkanizsán* 8 hónapig tartott az a zendülés, amely az uradalom által elvett földek miatt tört ki. Az uradalom akart ugyan más helyen földet adni kárpótlásul, de a jobbágyok ragaszkodtak elvett földjeikhez, mert azok jobb minőségűek voltak, főleg a Bresztok nevű részben. A lázadás négy vezetőjét megkorbácsolták, majd börtönbe vetették, de még ott is hangoztatták, hogy addig nem fognak megnyugodni, amíg földjeiket vissza nem kapják.³⁸

Hasonló megmozdulások voltak a húszas években Melencén, Macedónián és Bókan is.³⁹

Az 1830-as évektől kezdve a nyugtalanság még erőteljesebbé vált. A megye szerint Bánát egész területén szaporodnak a „zenebonák”, s ezért a legszigorúbban, mindig a kezdet kezdetén fel kell lépni a „törvény és a közcsend” megbontására irányuló mozgalmak szervezői ellen. A jobbágymozgalmak most már mindinkább a szegény és föld nélküli zsellérség mozgalmává váltak.

Lovrinban 1828-ban éjszakai összejöveteleken szervezkedtek a zsellérek és a szegény sorsú telkes jobbágyok. A község bírója és több esküdt is a pártjukra állt, és a nyílt lázadást csak az akadályozta meg, hogy a megye elfogatta és megbótozás után a börtönbe zárta a szervezkedőket, köztük Krausz János bírót is.⁴⁰

Tolvadián 1833 áprilisában lázadtak fel a jobbágyok Varga Mihály zsellér vezetésével. A zendülés olyan méretű volt, hogy a megye csak egy század katonaság kivezénylésével tudta a népet lecsillapítani. Igen sok zsellért és jobbágyot megbótoztak, többeket börtönbe vetettek.⁴¹

Kis- és Nagy Torákon 1834 nyarán az egész falu egységesen megtagadta az urasági gabona aratását, mivel nem volt megelégedve az uradalom által kínált bérrel. A megyei bizottság elrendelte ugyan a földesúrnak, hogy magasabb bért

fizessen az aratóknak de az aratósztrájk szervezőit súlyos botbüntetésre ítélte.⁴²

1837-ben Bánát több községében lázadtak fel a jobbágyok. Ezek között legjelentősebb megmozdulás *Törökbecsén* volt, főleg azért, mert a földesúr elleni tiltakozásba a mezőváros minden társadalmi rétege bekapcsolódott, nemcsak a jobbágyság.

Az uradalom ugyanis még 1830-ban elvett a jobbágyoktól 3540 hold „überlandot”, azaz az úrbéres telkiállományon kívül eső földet, amelyet a község 70 évvel ezelőtt kapott a Kamarától árendába, igen méltányos összegért. Ezenkívül 1836-ban az uradalom még 660 hold legelőt is elvett a jobbágyoktól, s helyette gyengébb minőségű, salétromos és vizenyős legelőt adott. A jobbágyok először megkísérelték az egyezkedést az uradalommal: a jelenleginél nagyobb árendát kínáltak, s amikor licitációra került sor, ugyanannyit kínáltak, mint a legtöbbet kínáló vidéki licitáló. A földesúr azonban nem akarta a földet a jobbágyoknak adni. Mivel a jobbágyok állatállományának nem volt elegendő legelője, a jobbágyok eddig hallatlan lépésre szánták el magukat: az überland árendálásáért és az elvett legelő visszajuttatásáért lemondtak volna a község szabad kocsmáltatási jogáról. Szolidaritásból az iparosok is magukévá tették az ajánlatot, pedig súlyos áldozatot jelentett volna ez nekik, mivel az ital árusításából jelentős jövedelmük volt. Az uradalom azonban ezt az ajánlatot sem fogadta el. Ekkor a község a megyéhez fordult, de a válasz negatív volt: a megye nem segíthet rajtuk, mivel a földesúr szabadon rendelkezik uradalmi földjeivel, s annak adja árendába, akinek akarja. Ekkor a lakosság elhatározta, hogy panaszával elmegy a Helytartótanácshoz és az uralkodóhoz. Mivel a községnek annyi pénze sem volt, hogy a határ kataszteri térképének elkészítési költségét fedezze, ismét az iparosok siettek a parasztok segítségére, és a céh pénztárának összes pénzét felajánlották erre a célra. Mivel a céhláda harmadik kulcsát az uradalmi ispán őrizte, aki nem akart részt venni ebben az akcióban, erőszakkal elvették tőle a harmadik kulcsot, felnyitották a céhládát és kivették belőle a szükséges pénzt. A mozgolódás hírére a megye bevezette a rendkívüli állapotot. Kikindáról és Párdányból két huszárszázadot hozatott Törökbecsére. A falu bírása a zsellérkereskedő Pável Lajos, a jegyző, Kersztics Mihály, a gyógyszerész, nemes Bunyevác Miksa és a pravoszláv plébános, Csokerlán Jován közösen biztatták a lakosságot, hogy tartson ki igazságos ügyének védelmében. Húsvét lévén az emberek botokkal, vasvillával és ásóval a kezükben mentek a feltámadásra, s amikor ezért felelősségre vonták őket, azt mondták, hogy ily módon őrzik „Krisztus koporsóját”. Miután az iparosok nem voltak hajlandók visszakövetelni pénzüket, a szolgabíró parancsára 1837 húsvétján a katonaság letartóztatta a céh két pénztárosát. A felbőszült tömeg kirohant a templomból, berontott a szolgabíró házába és ott mindent összezúzott. Amikor a katonaság körülvette őket és a levegőbe lőtt, akkor osztott szét a tömeg. A vizsgálat két évnél is tovább tartott, miután mindenki mindent tagadott és a beidéztet tanúk sem vallottak, így a hatóságok senkit sem büntethettek meg.⁴³

Ugyanebben az esztendőben *Kiszomborban* is föllázadtak a jobbágyok, mivel az uradalom elvette a Kamara alatt bírt földjeiket. Követelésük biztosítása

céljából az uralkodóhoz is küldöttséget akartak meneszteni, de a megye nem volt hajlandó útlevelet adni a küldöttség tagjainak és börtönnel fenyegette meg őket, ha mégis elmennének. Ekkor a község csak panaszlevelet küldött a Helytartótanácshoz. A pereskedés több évig tartott, míg végül is a Helytartótanács 1841-ben felmentette Kiszombort a lázadás vádjá alól és utasította a vármegyét panaszai orvoslására.⁴⁴

A szabadságharcot megelőző évek legjelentősebb jobbágymozgalmi *Ivándá, Fény, Gyülvész, Rudna, Gyér, Bánlak* és *Ofszenica* községekben törtek ki. A mozgalom szellemi vezetője Loncsárevics Milos ügyvéd volt. A nép vakon bízott benne. Azt ígérte, hogy az ő vezetésével és irányításával vissza fogják majd szerezni az Urbárium előtt birtokolt, de most a földesurak által elvett földeket. Loncsárevics kérte a megyét, hogy a levéltárból adja ki neki a községek kataszteri térképeit és a birtokok eladásával kapcsolatos okmányoknak a másolatát. Amikor a megye ezt a kérelmet megtagadta, akkor Loncsárevics a Helytartótanácshoz fordult. Közben azonban elfogyott a nép türelme és Ivándán ásóval, kapával és dorongokkal felfegyverezve az uradalmi épületekre rontottak, lerombolták a kerítések, bezúzták az ablakokat stb. A megye ekkor egy huszárszázadot vezényeltetett Ivándára, Loncsárevicstől pedig megvonta az ügyvédi működési engedélyt. A határozat indoklásában a megye külön kihangsúlyozta, hogy Loncsárevics tudatosan szítja a népben a földek visszaadásával és felosztásával kapcsolatos kívánságokat. A föld utáni éhség különösen Fényen volt nagymérvű, mert ott vett el az uraság legtöbb földet, amelyet a parasztok a Kamarától béreltek annak idején. A községnek annyi pere volt az uradalommal, hogy a megyei levéltáros kijelentése szerint már nem is tudja nyilvántartani azokat. Fénynek 1842-ben volt olyan pere is, amelyet még 1819-ben indított a földesúr ellen.⁴⁵

III.

A JOBBÁGYMOZGALMAK EREDMÉNYEI

A jobbágyság évtizedes küzdelme az elnyomás és az önkény ellen nem hozott lényeges eredményt, mivel nem tudta megszüntetni a feudális társadalmi és gazdasági rendszert, és az elszegényedési folyamatnak sem tudott gátat vetni.

A mozgalmak azonban mégsem voltak hiábavalóak. Eredményeiket a következőkben tudjuk összefoglalni:

1. A jobbágyság olyan erőteljes osztálynak mutatta magát, amellyel az uralkodó osztálynak mindig és minden körülmények között számolnia kellett. Ez egyrészt abban mutatkozott meg, hogy az állami, megyei és uradalmi szervek a legkisebb megmozdulásra is idegesen reagáltak és igyekeztek erőteljesen, csírájában elfojtani minden megmozdulást, nehogy tűzvészként tovább terjedjen. Másrészt azonban, főleg az állami szervek, kénytelenek voltak fékezni a földesurak önkényét és kizsákmányoló mohóságát, hogy ezzel elejét vegyék a jobbágymegmozdulásoknak. Emiatt pl. Torontál megyében is többször panaszkodtak a földesurak az állam „jobbágy-pártoló” politikájára.

2. A jobbágyság küzdelme a földekért, ha nem is tudta elérni az összes, a kamarai uralom idején (1717–1779) használt földeknek a megőrzését, illetve megtartását a jobbágyok használatában, annyit mégis elért, hogy az elibertációkor pl. Torontál megye területén a parasztnak jutott 1855-ben a termőföldek 60%-a, és a nagybirtoké mindössze a földek 40%-a maradt.

3. A jobbágyság erőteljes küzdelme és ellenállása nemcsak korlátozta a kizsákmányolást és akadályozta a földesurak kisajátító törekvéseit, hanem erősítette is a reformkorszak politikusait abban, hogy ha kell, forradalmi úton is számolják fel a feudalizmust, mint a további társadalmi és gazdasági evolúció kerékkötőjét. A jobbágyság ki volt ugyan rekesztve a politikai élet porondjáról, azonban, mint osztály, a jobbágyság a forrongásával „politizált”: ezzel volt jelen mind a bécsi udvar, mind pedig a magyar országgyűlés és a megyei összejövetelek tárgyalótermeiben, ahol egyébként róluk tárgyaltak az ő megkérdésük nélkül.

4. Az elszórta, de mindig lángoló jobbágyküzdelmek hozzájárultak a jobbágyság osztályöntudatának és forradalmi szellemének erősödéséhez. Mindinkább elkeserítették azok a szép szavak és ígérek, amelyeket az illetékes hatóságok sehogyan vagy alig valósítottak meg. „Mit érnek a szép szavak, ha azok nem eszközöltetnek? Olyanok azok, mint egy gyöngyökkel és gyémántokkal díszített élettelen kard” – jelentette ki panaszlevelében egy bánáti német jobbágy, Neu Gáspár 1827-ben.⁴⁶ A megoldatlan és állandóan halmozódó panaszok, az évtizedeken át elhúzódó úrbéri perek odavezettek, hogy a Bánátban is, akár az ország többi részében „megrendült a jobbágyok amúgy is inga-tag bizalma a hatóságok iránt”.⁴⁷

Ez a megerősödött forradalmi szellem okozta azt, hogy 1848 tavaszán a bánáti jobbágyság, vallási és nemzetiségi különbség nélkül, a forradalom zászlaja alá állt.

Jegyzetek

- ¹ Hegedűs Antal: Bánáti új földesurak és jobbágyaik 1782-ben, Létünk (Újvidék–Szabadka) 1978/2., 96–123.
- ² Slavko Gavrilović–Nikola Petrović; Temišvarski sabor 1790, Novi Sad, 1972, 317, 424–425, 258.
- ³ Haus–Hof und Staatsarchiv, Bécs (röv. HHSTA), Hofreisen, Fasc. 2. Konv. 3. fol. 318.
- ⁴ Fényes Elek: Magyar Országnek s a hozzákapcsolt Tartományoknak mostani állapota, Pest, 1836, IV. 373–409.
- ⁵ Slavko Gavrilović: Banatski urbar. Zbornik za društvene nauke Matice srpske 34, Novi Sad, 1963, 79–91.
- ⁶ Hofkammer Archiv, Bécs (röv. HKA), Ungarische Camerale, Rote N. 803, 20. aug. ex 1810.
- ⁷ Benda Gyula: Statisztikai adatok a magyar mezőgazdaság történetéhez, Budapest, 1973, 106, 118, 145–148.
- ⁸ Palugyay Imre: Megye statisztika. Pest, 1848, 109–113; Handbuch der Wojwodenschaft Serbien und des Temeser Banates sammt der Militärgränze für das Jahr 1855, Temesvar 1855.

- ⁹ Az 1780–82. évek jobbgázmozgalmairól ld. még: Hegedűs Antal, Josif II i refeudalizacija Banata. Godišnjak Društva istoričara AP Vojvodine 1980, Novi Sad 1981, 25–35.
- ¹⁰ Arhiv Vojvodine, Torontalska županija (röv. AV TO) 1842 jan. 26. nr. 176.
- ¹¹ AV Zapisnik Torontalske županije (röv. ZT), 1832 nr. 2158.
- ¹² Hegedűs: Bánáti új földesurak. I. m. 105–106; AV ZT 1841 nr 5538.
- ¹³ Magyar Országos Levéltár, Budapest (röv. MOL). C 59, Departamentum urbariale.
- ¹⁴ HKA, Banater Akten, Rote N. 89, Fasc. 7, 40 ex Julio 1774: „Executions Ordnung (...)”
- ¹⁵ HHSTA, Hofreisen, fol. 299, 306.
- ¹⁶ Eckhart Ferenc: A bécsi udvar gazdaságpolitikája Magyarországon 1780–1815-ig. Budapest, 1958, 257–260, 419–426; Josip Bösendorfer, Agrarni odnosi u Slavoniji, Zagreb 1950, 121.
- ¹⁷ AV ZT 1832 nr. 1567; 1833 nr. 3416; AV TO Generalna kongregacija 1793 sept. 16. Instantiae nr. 16; Partikularna kongregacija 1799 mart. 12. nr. 29; Generalna kongregacija 1803 apr. 16. Urbarialia nr. 7; Part. kong. 1806 maj. 23. nr. 53; Gen. kong. 1815 apr. 18. Instantiae nr. 31; Part. kong. 1815 okt. 2. nr. 55; Gen. kong. 1806 szept. 9. nr. 87.
- ¹⁸ Királyi Pál: Robot és dézsma. Pest, 1845, 256–262; AV ZT Gen. kong. 1797 aug. 8. Instantiae nr. 42; Gen. kong. 1806 szept. 9. Instantiae nr. 13; Part. kong. 1817 dec. 2. nr. 168; Part. kong. 1819 juli 1 nr. 65; Gen. kong. 1806 sept. 9. Inst. nr. 37; 1832 nr. 1318; AV TO Gen. kong. 1782 aug. 8. bez signature; Gen. kong. 1782 aug. 8 nr. 40.
- ¹⁹ AV ZT Part. kong. 1813 aug. 27 nr. 66; Gen. kong. 1815 nov. 14. Instantiae nr. 20.
- ²⁰ AV ZT Gen. kong. 1797 aug. 8. Instantiae nr. 38; Part. kong. 1818 mart. 12 Instantiae nr. 12; 1833 nr. 2958; 1833 nr. 2962; MOL C 59, Departamentum urbariale, 1829 nr. 329; 1830 nr. 213; 1832 nr. 264.
- ²¹ Hegedűs: Bánáti új földesurak. I. m. 106, 110.
- ²² AV ZT Gen. kong. 1821 juni 18 nr. 1313; AV TO 1787 febr. 2 nr. 284; AV ZT 1827 nr. 3399; MOL C 59 Departamentum urbariale, 1808 nr. 272.
- ²³ AV ZT Part. kong. 1819 juli 1 nr. 66; 1839 nr. 916.
- ²⁴ MOL C 59, Departamentum urbariale, 1820 nr. 129 és 573.
- ²⁵ Eckhart Ferenc: A bécsi udvar (...) i. m. 253 sk.; Raffai János: A nevezetes tollvonás. Budapest, 1978, 24.
- ²⁶ AV TO Part. kong. 1786 febr. 20 nr. 284.
- ²⁷ AV TO Gen. kong. 1784 okt. 25 nr. 10; Part. kong. 1785 sept. 12 nr. 27.
- ²⁸ AV TO 1787 nr 284; MOL C 59, Departamentum urbariale, 1785 Torontál vármegye nr. 10; 1794 fons 22.
- ²⁹ AV ZT Gen. kong. 1806 sept. 9. Instantiae nr. 26; MOL C 59, Departamentum urbariale 1823 nr. 342.
- ³⁰ AV ZT Part. kong. 1798 jan. 11 nr. 21, 30; 1826 nr. 3172; 1826 nr. 3255; 1839 nr. 504; 1843 nr. 384.
- ³¹ Hegedűs Antal: Bánáti új földesurak. I. m. 104–106.
- ³² AV TO 1782 dec. 19 bez signature; Gen. kong. 1785 apr. 1 nr. 269., 291., 261; 1787 nr. 1500., 2045; AV ZT Gen. kong. 1803 apr. 16. Urbarialia nr. 16.
- ³³ AV TO 1787 nr. 1359., 2368., 2617.
- ³⁴ AV TO 1788 nr. 1738.
- ³⁵ Hofkammer Archiv, Bécs, Camerale Hungaricum, Fasc. 42, Rote N. 803, 55 dec. 1812., 131 ex febr. 1813., 26 ex apr. 1813., 213 ex májo 1813., 99 ex junio 1813; AV TO Gen. kong. 1813 juni 10 nr. 143.

- ³⁶ AV ZT Part. kong. 1818 juni 28 nr 27., nr. 28; Gen. kong. 1820 mart. 21 nr. 159; Part. kong. 1820 okt. 11 nr. 1606; MOL C 59 Departamentum urbariale, 1820 nr. 129., nr. 573; AV ZT 1846 nr. 6689.
- ³⁷ AV ZT Gen. kong. 1822 jan. 8. nr. 148.
- ³⁸ AV ZT Part. kong. 1823 jan. 20 nr. 10; AV ZT Gen. kong. 1823 okt. 1 nr. 2437.
- ³⁹ AV ZT Gen. kong. 1824 juni 16 nr. 949., nr. 964., nr. 1102.; AV ZT 1827 nr. 11; 1829 nr. 3394; 1830 nr. 706; 1830 nr. 4186.
- ⁴⁰ AV ZT 1829 nr. 413; 1835 nr. 3316; 1837 nr. 3189.
- ⁴¹ AV ZT 1833 nr. 2886., nr. 3083; 1835 nr. 2900.
- ⁴² AV ZT 1834 nr. 2406.
- ⁴³ AV TO Gen. kong. 1837 apr. 17 bez signature; AV ZT Part. kong. 1837 maj 6. nr. 1679; AV TO 1838 nr. 581; 1839 nr. 872.
- ⁴⁴ AV ZT 1837 nr. 1293., nr. 1969. nr. 2563., nr. 3190; 1841 nr. 2261., nr. 5569.
- ⁴⁵ AV ZT 1846 nr. 7264; 1847 nr. 865., nr. 908., 3462., 3519. Fény úrbéri pereiről: AV ZT 1846 nr. 6074., 6689.
- ⁴⁶ AV TO 1827 nr. 2482.
- ⁴⁷ AV TO 1847 nr. 3462.

SZIMPOZION

Nedo Balaban

A JÖVŐKUTATÁS LÉNYEGE, MÓDSZEREI ÉS JELENTŐSÉGE

A Szabadkai Közgazdasági Kar és a technológiai-műszaki, valamint a társadalmi folyamatokat kutató újvidéki központ szervezésében 1983. október 20-án és 21-én Szabadkán *A jövő kutatás lényege, módszerei és jelentősége* címmel tudományos tanácskozást tartottak. Ez a tudományos értekezés az első a tíz közül, amelyet a Közgazdasági Kar tervez az 1983 és 1992 közötti időszakban. Az összejövétel célja az volt, hogy serkentse a tudományos és gyakorlati érdeklődést a jövő kutatás iránt, rámutasson az előrelátás jelentőségére, hogy feltárja a legújabb jövő kutatási vívmányokat és módszereket, valamint hogy ismertesse alkalmazási lehetőségeit és területeit.

A tudományos értekezés előkészítését és megszervezését a szervezési bizottság végezte, amelyet Stjepan Han professzor vezetett. Az elhangzott beszámolók és a jó hírnevű tudósok szerepeltetése alapján elmondhatjuk, hogy időszerű tudományos tematikát feldolgozó magas szintű tanácskozás részvevői lehettünk Szabadkán.

Negyvenhat tudós és kutató összesen harminckilenc beszámolót olvasott fel. A külföldi tudósok az Egyesült Államokból, Svájcban, Olaszországból, Hollandiából, Magyarországról hét beszámolót ismertettek a részvevőkkel. A beszámolók öt csoportba oszthatók:

- a) A hosszú távú előrejelzés történelmi, filozófiai és politikai szempontjai;
- b) előrejelzés és tervezés;
- c) az előrejelzés metodológiai szempontjai;
- d) a jövő kutatás néhány gyakorlati alkalmazása;
- e) előrejelzés és informatika.

a) A hosszú távú előrejelzés történelmi, filozófiai és politikai szempontjai

Az első csoportban azok az írások kaptak helyet, amelyek az előrelátás, az előrejelzés és a tervezés eredetét és fejlődését taglalják, mégpedig a folyamat ontológiai, ismeretelméleti és politikai aspektusból vizsgálva. Lényegében

az előrejelzéseknek a fejlett országokban történő alkalmazásáról volt szó. A beszámolók a következő sorrendben hangzottak el:

1. Historical Philosophical and Political Aspects of Long-term Forecasting – prof. dr. Eleonora Barbieri Masini, Roma. (A hosszú távú előrejelzések történelmi, filozófiai és politikai vonatkozásai)
2. Teorija i praksa primene prognostičkih instrumenata na globalnom nivou – prof. dr Mihajlo Mesarović, Cleveland (Az előrejelzési instrumentumok globális szinten történő elméleti és gyakorlati alkalmazása).
3. Futurologija – Đorđe Stojčić, Újvidék (Futuroológia).
4. Nauka, politika i predviđanje budučnosti – prof. dr Vlastimir Matejić, Belgrád, (Tudomány, politika és a jövő előrejelzése).
5. Prognosticiranje u međunarodnim odnosima – prof. dr Dejan Janca, Újvidék (Előrejelzés a nemzetközi viszonyokban).
6. Grad-utopija, kao arhetip svih modela budučnosti – Vojislav Dević, Újvidék (Az utópisztikus város a jövő építészetének általános építészeti modellje).

b) Előrejelzés és tervezés

A hosszú távú előrejelzés, azaz tervezés történelmi, filozófiai és politikai szempontjai vizsgálatának természetes folytatásaként jelentkezik az előrejelzés és tervezés közötti viszony. Minden valamire való tervezésnek jó és megbízható előrejelzésen kell alapulnia, mert a tudományos előrelátásnak fontos szerepe van az új ismeretek elsajátításában és a jövő föltételezésében. A tíz elhangzott beszámoló kellő elméleti és pragmatikus szinten magyarázta és támasztotta alá az előrejelzés és tervezés olyan szempontjait is, mint a tervezés instrumentumai és a fejlesztéspolitika megformálása; az átfogó előrejelzés, az előrejelzés és a fejlődés viszonya; az előrejelzés megbízhatósága; az előrejelzés nem egzakt módszere; az árubehozatal és kivitel egyensúly-modelljének megteremtése; Szerbia fejlődési modellje; Szlovénia 2000-ig tervezett fejlődési modelljének előkészítése; Vajdaság fejlesztési modelljének kidolgozása az ezredfordulóig; Bachue–Jugoszlávia mint a hosszú távú tervezés modellje stb. Az említett témákkal kapcsolatos következő beszámolók hangzottak el a tanácskozáson:

7. Prognoziranje i planiranje – prof. dr Miloš Sindić, Belgrád (Előrejelzés és tervezés).
8. A jövőkutatás és a hosszú távú tervezés kapcsolata Magyarországon – prof. dr. Kovács Géza, Budapest.
9. Instruments for Planning and Policy Formation – prof. dr Jan Klabbers (A tervezés és a politika-formálás eszközei).
10. Tervezés–orientált megbízhatóság–értelmezés a jövőkutatásban – dr. Nováky Erzsébet, Budapest.
11. Neegzaktne metode prognoziranja u planiranju – Marijan Cingula, Varaždin (Az előrejelzés nem egzakt módszereinek alkalmazása a tervezésben).

12. Matematički model uspostavljanja ravnoteže uvoza i izvoza – Dušan Lazić, Újvidék (A behozatal–kivitel egyensúlyának matematikai modellje).
13. Model razvoja Srbije – prof. dr Miloš Rajkov, Belgrád (Szerbia fejlesztési modellje).
14. Pristup projektovanju Slovenije 2000. – dr Emil Milan Pinter Ljubljana (Szlovénia 2000-ig szóló fejlesztési tervének kidolgozása).
15. Pristup projektovanju modela dugoročnog razvoja Vojvodine – dr Dušan Ristić (Vajdaság hosszú távú fejlesztési modelljének kidolgozása).
16. Izgradnja modela za dugoročno prognoziranje Bačue–Jugoslavije – prof. dr Rene Wery, dr Miroslav Macura, dr Bojan Popović, Genf, New York, Belgrád (Bachue–Jugoszlávia hosszú távú előrejelzési modelljének kidolgozása).
17. Stimulaciona analiza društveno-ekonomskih međuzavisnosti jugoslovenskih regiona – prof. dr Rene Wery, dr Bojan Popović, dr Patrick Cadornu, Genf, Belgrád (A Jugoszlávia egyes körzetei közötti társadalmi-gazdasági függőség egyidejű elemzése).

c) Az előrejelzés módszertani szempontjai

Az előrejelzés különféle problémái, mint a megbízhatóság és a többiek mindig is szoros összefüggésben álltak az előrejelzés alkalmazott metodológiai szempontjaival. A tudományos tanácskozás ilyen témájú beszámolóit nagy érdeklődést váltottak ki a résztvevők körében, és a tanácskozás egészére nézve is különleges jelentőséggel bírtak.

Az olyan logikai implikációk, mint a tudományos előrelátás módja, logikai struktúrája, különböző formái, metodológiája, ismereti jelentősége, az előrejelzés modelljei stb. képezik azokat az alapvető kérdéseket, amelyeket a témával kapcsolatos négy beszámoló dolgozott fel.

18. Logička implikacija kao vid prognoziranja – prof. dr Milenko Nikolić, Újvidék (Logikai implikáció – az előrejelzés egyik formája).
19. Naučno predviđanje – metodološki aspekti – prof. dr Živan Ristić, Belgrád (Tudományos előrelátás – metodológiai szempontok).
20. Metodologija naučnog prognoziranja – dr Radmilo Todosijević, Szabadka (A tudományos előrejelzés módszertana).
21. Prognošički modeli sa S-krivuljom – prof. dr Stane Inhibar Maribor (Az S-görbe prognózismodelljei).

d) A jövő tudományos előrevetítésének néhány gyakorlati alkalmazása

A beszámolóknak ez a csoportja pragmatikus. Szó sincs azonban arról, hogy a szerzők a már jól ismert előrejelzés modellek és módszerek alapján az egyes tudományos és szakterületen végzett kutatások eredményeit ismertetnék csupán. Ellenkezőleg, a legtöbb beszámoló magában foglalja az elméleti eredményeket és egészében hozzájárult az alkalmazott előrejelzés módszertanának

fejlesztéséhez. A beszámolók témaköre röviden a következőkben foglalható össze: demográfia, hon- és népvédelem, oktatás, kaderszükséglet, műszaki fejlődés, technológiai előrejelzések, kultúra és művészet, egészségügy, mezőgazdaság, agráripár stb. A fenti kérdésekkel kapcsolatban a következő beszámolókat hallhattuk a tanácskozáson:

22. Demografske projekcije – problemi i izgledi – prof. dr. Miloš Macura akadémikus Belgrád (Demográfiai tervek, problémák és kilátások).
23. Prognoziranje i narodna odbrana – prof. dr. Nikola Cubra, Belgrád (Előrejelzés és honvédelem).
24. Prognoziranje potreba za kadrovima srednje i visoke školske sprema – dr. Dušan Jarić Újvidék (A közép- és főiskolát végzett kaderszükségletek előrejelzése).
25. Prognoziranje potreba za kadrovima informatičke struke – prof. dr. Nedo Balaban, Szabadka (Informatikai szakosítású káderek iránti szükséglet előrejelzése).
26. Prognoziranje odgojno-obrazovnog razvoja – prof. dr. Vladimir Muzić, Zágráb (A nevelés és oktatás fejlődésének előrejelzése).
27. Prognoziranje tehničkog progressa u industriji Jugoslavije – prof. dr. Teodosije Vujković, Zágráb (A hazai ipar műszaki fejlődésének előrejelzése).
28. Tehnološko predviđanje i strategija OUR-a – prof. dr. Radoslav Senić, Kragujevac (A társultmunka-szervezetek technológiai fejlődésének és stratégiájának előrevetítése).
29. Tehnološki progres i razvoj kulture i umetnosti – Milena Dragičević-Sešić magiszter Belgrád (A kultúra és művészet fejlődése, technológiai előrehaladása).
30. Predviđanje budućnosti u oblasti zdravstvene zaštite – prof. dr. Nikola Milisavljević, Újvidék (Az egészségügy jövőjének körvonalazása).
31. Mesto tehničkog progressa u prognozi razvoja privrede Jugoslavije – prof. dr. Miodrag Nikolić, Niš (A műszaki előrehaladás helye Jugoszlávia ipari fejlődésének előrejelzésében).
32. Dugoročno prognoziranje vremena – Miloš Spasić, Belgrád (Az időjárás hosszú távú előrejelzése).
33. Prognoza razvoja jugoslovenske industrije krmnih smesa – prof. dr. Somogyi Sándor (A jugoszláv takarmányipar fejlődésének előrejelzése).
34. Primena metoda prognoziranja u ratarskoj proizvodnji – prof. dr. Miroslav Zugolj, Velimir Pinter i Mirko Varga, Varaždin (Az előrejelzés módszereinek alkalmazása a növénytermesztésben).
35. Prognoziranje u organizacijama udruženog rada – prof. dr. Dušan Radošević, Varaždin (Előrejelzés a társultmunka-alapszervezetekben).
36. Aktivnosti predviđanja u organizacijama udruženog rada – Zdenka Đurić magiszter (Előrejelzési tevékenység a társult munka alapszervezeteiben).
37. Pravci razvoja turizma na jugu Srbije – dr. Miodrag Pavičević, Niš (A délszerbiai turizmus fejlődésének irányelvei).
38. A mezőgazdaság természeti potenciáljának előrejelzéséről – prof. dr. Petrasovity Imre, Budapest.

e) Előrejelzés és informatika

Ebből a témakörből a tanácskozáson, sajnos, mindössze egy beszámolót hallhattunk, az egyik magyarországi résztvevő jóvoltából. Azért mondjuk, hogy sajnos, mert az előrejelzés logikai szerekezete két alapvető részből tevődik össze: a praedicendumból (meghatározása annak, amit jövendölünk) és praedicensből (ami az általános törvényszerűségeket, a tudományos általánosítást és az előzetes feltételeket foglalja magába). Mindez pedig az információ, informatika és számítástechnika jelentős szerepére utal az előrejelzési folyamat valamennyi fázisában. Ezek szerint az előrejelzés és informatika szerepe a tudományos prognosztizálásban ezen a tanácskozáson nem kapott jelentősebb helyet. Az egyetlen ilyen témájú beszámoló a szervezési struktúrák változásának és komplex fejlődésének kérdéseivel foglalkozik a számítástechnika technológiai-fejlődési funkciójának szemszögéből. Címe:

39. A szervezési struktúrák változásának előrelátása – prof. dr. Czabán János, Miskolc.

A tanácskozáson az az általános vélemény alakult ki, hogy valamennyi kutatómunka és beszámoló elméleti és gyakorlati jelentőségénél, módszertani tulajdonságainál fogva és a témakutatás végső eredményét is tekintve átmenő osztályzatot érdemel. Természetesnek mondhatjuk, hogy egyes beszámolók nagyobb érdeklődésre találtak, mint mások. Közülük néhányat emelnék ki: ezek M. Mesarović, M. Macura, E. Barbieri–Massini. Kovács G., J. Klabbers, R. Wery, B. Popović, Ž. Ristić, Nováky E. és még néhány szerző munkája. Jeles érdemeket szerzett a tudományos tanácskozás egyik olyan résztvevője is, aki egyébként nem szerepelt önálló alkotással. Stjepan Han professzorról van szó, aki az elgondolástól a tanácskozás megvalósításáig ügyelt a munka és szervezés minden részletére, arra, hogy az általa irányított munkacsoport valamennyi rábízott feladatot sikeresen megoldjon. Munkájáért a tanácskozás szervezői elismeréssel, a résztvevők pedig köszönettel adóztak.

Két napig tartó tartalmas vita után a záróhatározatokból három feladatkör rajzolódott ki. Először is az újvidéki fejlődéskutató központ (CECOS) az újvidéki egyetemmel közösen számos kutatást kezdeményez, melyeknek tárgykörét Vajdaság hosszú távú fejlődésének különböző területeiről meritik: élelmiszer-termelés a jövőben, a vajdasági települések fejlődése a XXI. században, a tudomány fejlődésének, a tudományos problémák és a tudomány lehetőségeinek átfogó tanulmányozása az évszázad végéig stb. A másik feladat a Szabadkai Közgazdasági Karon megkezdeni a prognosztizálással foglalkozó szakemberek folyamatos képzését, és végezetül a tanácskozáson elhangzott beszámolók sajtó alá rendezése, majd gyűjtemény formájában való megjelentetése, hogy egész hazánk közvéleménye számára hozzáférhetővé váljék.

NEMZETKÖZI SZEMLE

Bálint István

SZOVJET REFORMOK

Több mint egy év múltott el Leonyid Brezsnjevnek, a szovjet párt és állam vezetőjének halála óta. Azóta szinte naponta olvashatunk a világlapokban ilyen vagy olyan hangvételű cikket arról, hogy a hangsúlybeli eltolódásokon túlmenően jelenthet-e lényeges változást – és ha igen, milyent – Andropov irányítása. Az általános meggyőződés a Szovjetunió új állam- és pártvezetőjéhez kötötte ugyanis az 1983-ban végrehajtott reformintézkedéseket és hivatalos magyarázat nélkül hagyott betegségéhez a reformok lelassulását, a változás helyett a kontinuitás túlzott kiemelését. Nem vitás, hogy a személycsere egy ország élén általában, különösen pedig a Szovjetunió élén – ahol a Sztálin halála utáni fordulat, de más események is meggyőzően hirdették a vezető személyiség jelentőségét – szerephez juthat a helyzet alakulásában. De ugyanakkor tagadhatatlan az is, hogy a reformtörekvéseket a Szovjetunióban a gazdaság objektív problémái szülték, és a reformok elakadása annak az ellenállásnak a következménye, amely már Brezsnjev néhány reformját is megakasztotta vagy lelassította. Ennek illusztrálására vázlatosan – amennyire a rendelkezésünkre álló keretek megengedik – foglalkoznánk a Szovjetunió gazdasági problémáival és Andropov reformintézkedéseivel.

I.

A Szovjetunió gazdasági fejlődésében világra szóló hatalmas eredményeket ért el, méghozzá nem is csak a második világháború előtt, vagyis a cári Oroszország elmaradottságának leküzdésében, az ország iparának megalapozásában és az általános fejlődés meggyorsításában. Így például ma tízszer annyi acélt és kőolajat termelnek; mint a második világháború utáni első öt éves terv idején; 1956-tól 1976-ig a szovjet lakosság egy főre jutó reáljövedelme csaknem megkétszereződött; 1951 és 1957 között a Szovjetunió nemzeti jövedelme évente átlag 7,9 (az USA-ban 3,5) ipari termelése 9,3 (az USA-ban 4,2), a mezőgazdaságé 3,5 (az USA-ban 1,8), a munkatermelékenység az iparban 6,0 (az USA-ban 3) százalékkal nőtt.

Ezeket az eredményeket nem lehet sem elvitatni, sem lebecsülni. De hasonlóképpen nagy adag előítélet kell ahhoz a véleményhez, mely szerint a Szovjetunió a műszaki fejlődés terén messzi lemarad az USA és a többi nyugati ország mögött. Nyugat pszichológiai önvédelmi mechanizmusa ugyan igyekezett gyógyírt találni a kapott sebre, hogy gyorsan elfeledtesse, milyen meg-rázkódtatás volt, amikor az első műholdat a Szovjetunió lőtte fel, és az első űrhajóst is ő küldte a világűrbe. Azóta is jelentkeznek azonban jóakarató figyelmeztetések, amelyek elejét akarják venni annak, hogy Nyugat ismét felüljön saját propagandájának, mint amilyen John W. Kiser cikke volt az *International Herald Tribune*-ben, mely szerint igaz, hogy Moszkvában és Kijevben a boltosok még mindig golyós számológépen adják össze a vásárolt tételek árát, de nem véletlen, hogy a Szovjetunióknak gyorsabb atommeghajtású tengeralattjárói vannak, mint az USA-nak, hogy az amerikai gépipar vagy alumíniumipar szovjet szabadalmakat vásárolt, hogy a szovjetek fúrtak eddig a világon legmélyebbre, úttörő munkát végeztek a lézer kifejlesztésében, ők alapozták meg a nagy energiasűrűséget hasznosító fizikát, több tapasztalatra tettek szert a nyersanyagoknak a világűrben való előállításában, mint az USA stb. Ehhez még tegyük hozzá a hivatalos szovjet adatokat, melyek szerint a Szovjetunió nemzeti jövedelme 1950-ben mindössze 31 százaléka volt az USA-énak, 1977-ben pedig már 67 százaléka, és ez az arány az ipari termelést illetően is 30-ról 80 százalékra emelkedett. Továbbá, hogy a szovjet technológiát a világ több mint 50 országa alkalmazza sikeresen, köztük Nagy-Britannia, Olaszország, Franciaország, a Német SZK, Svédország, az USA és Japán. Az utóbbi évtizedben az USA 125 szabadalmat vásárolt a Szovjetuniótól, a világ magaskohóinak több mint 80 százalékába szovjet hűtési rendszer van beépítve és 60 százaléka szovjet főszerelést használ a vasöntésre.

Éppen a gazdaság kétségbevonhatatlan eredményei és a műszaki fejlődés elvitathatatlan sikerei teszik elgondolkodtatóvá, hogy a Szovjetunió ennyire lemarad a fejenkénti nemzeti jövedelemben, a termelékenységben, az ellátásban és számos más lényeges téren, ami a hétköznapiakban annyira láthatóvá teszi a két rendszer közötti különbséget – még hozzá a Szovjetunió kárára –, hogy a szovjet rendszer nyilvánvalóan meglévő számtalan előnyét – a dolgozók más helyzetét, a társadalmi biztonságot stb. – is képes elfeledtetni. Így például a szovjet ipar termelékenysége csak 55 százaléka, sőt a mezőgazdaságé csak 20–25 százaléka az amerikainak. Annak idején Hruscsovnak még lehettek illúziói, hogy bizonyos számú év után utoléri, sőt elhagyják az USA-t. Azóta a hruscsovi célok zöme megvalósult és a Szovjetunió számos fontos terméknel utolérte, sőt maga mögött hagyta az USA-t, anélkül, hogy ez bármit is változtatott volna a lényeges tényezőknél mutatkozó lemaradáson. Mint ismeretes, ez a körülmény nagyban befolyásolta az eurokommunista álláspont kialakulását a legerősebb nyugat-európai pártoknál, sőt nyilvánvalóan – legtöbbször tudatalattiba szorítva, csak néha felszínre törően – befolyásolta a szovjet vezetők gondolkodásmódját, és állandóan újra és újra felvetette a reformok igényét és törekvését. De ettől az alapvető tényezőtől függetlenül is újabban számos olyan körülmény hat, ami napirendre tűzi a szovjet gazdaságirányítási rendszer módosításának kérdését. Ezek a tényezők:

1. Megváltozott a szovjet társadalom összetétele, ezzel megnövekedtek az igények, és az igények kielégítése okvetlenül megköveteli, hogy előrelépjenek. Így a mezőgazdaságban foglalkoztatottak százalékaránya az 1940. évi 54 százalékról 1979-ig 21 százalékra csökkent, az iparban és közlekedésben dolgozóké viszont 28-ról 48-ra és a szociális infrastruktúrában dolgozóké 18 százalékról 31 százalékra nőtt. Eközben a felsőfokú képzettségűek százalékaránya az 1959. évi 4,2 százalékról 1979-ig 11,1 százalékra nőtt, ugyanakkor az általános iskolai végzettségűeké pedig 33,5 százalékról 16,3-ra, sőt a még ennél is alacsonyabb képzettségűek aránya 23,6 százalékról 3,2 százalékra csökkent. Nem vitás, hogy ez az igények nagyarányú megnövekedésével járt.

2. A szovjet társadalom az extenzív fejlődés lehetőségét már kimerítette, tehát a haladás okvetlenül megköveteli az intenzívebb fejlődést. Az extenzív fejlődés lehetőségei kimerülésének olyan beszédes tünetei vannak, mint a nyersanyagok megdrágulása, így például a nyugat-szibériai földgáz kitermelése négyszer annyiba került, mint a korábban feltárt üzbég földgázmezők kitermelése. Hasonlóan ide utaló biztos jel, hogy a demográfiai fejlődés leállt, különösen az ország európai részén olyannyira, hogy ennek következményeként az ott élő oroszok, ukránok és fehéroroszok részaránya a Szovjetunió lakosságában az 1959. évi 77,1 százalékról 1979-ig 72,8 százalékra esett vissza. Ez viszont kizárja annak lehetőségét, hogy a gazdasági növekedést továbbra is új munkaerő foglalkoztatásával tartsák fenn. Az ország állítólagos munkaerőhiánya már eddig is nyilvánvalóvá tette, hogy baj van a gazdaság intenzitásával, most viszont a dolgozók létszáma növelésének bekövetkezett demográfiai képtelensége még fokozottabban megköveteli a gazdálkodási intenzitás fokának emelését.

3. A külső tényezők is az intenzívebb gazdálkodásra való áttérést sürgetik. Itt három ilyen külső tényezőt is megemlíthetünk: a) a nemzetközi gazdasági válság hatását; b) a KGST-n belüli viszony megváltozását, és c) a nemzetközi helyzet rosszabbodását.

a) A szovjet gazdaság látszólag kivonta magát a világgazdaság hatása alól, valójában azonban a 70-es évek elején kezdődött gazdasági pangás itt is érezteti hatását. Elsősorban a növekedési ütem csökkenésében – a nemzeti jövedelem 1966 és 1970 között évente átlag 7,6 százalékkal nőtt, 1971–1975-ben 5,7 1976–1980-ban 4,3 százalékkal, a mostani ötéves terv során pedig az előirányzat szerint is csak évi 3,4 százalékkal növekszik. És a tőkehozam csökkenésében: a népgazdaság termelési alapjai 1975–1981 között 53 százalékkal gyarapodtak, ezt viszont csupán 28 százalékos nemzeti jövedelemnövekedés kísérte, s a jelenlegi ötéves terv is csak ennek az irányzatnak a mérséklését tudta előirányozni. Egyszóval a fejlődés minden téren lelassult: a nemzeti jövedelem belső fölhasználása az 1971–1975. évi éves átlag 5,1 százalékról 1981-ben 3,2-re, az ipari termelés 2,4-ről 3,4-re, a beruházások 7,0-ról 3,8-ra, a lakosság egy főre jutó reáljövedelme 4,4-ről 3,3-ra esett vissza, sőt a mezőgazdasági termelés az akkori 0,6-százalékos növekedéssel szemben 1981-ben 1 százalékkal csökkent. De a világgazdasági folyamatok nemcsak ilyen „begyűrűzése” van hatással a szovjet gazdaságra, hanem sok minden más is. Például a Szovjetuniót, mint elsősorban nyersanyag- és energiakiszállító országot, éppúgy mint a

nagy lendület után súlyos válságba jutó OPEC országokat érinti a kőolaj ár-emelkedésének elakadása, sőt árcsökkenése. Annál is inkább, mert az energia-hordozóknak a szovjet exportból való részesedése 1970 és 1982 között 15,6 százalékról 52,3 százalékra nőtt, és 1982-ben a fejlett tőkés országokba menő exportban a fűtőolaj-energia hányada meghaladta a háromnegyed részt. Vagy mint kevésbé fejlett és a nyugati gazdasági társulásokon kívülálló országot érintik a fejlettebbekkel való kereskedelemben támadt nehézségek, aminek beszédes jele például, hogy a kiszállított gépeknek csupán 4 százalékát értékesítik a fejlett tőkés országok piacain.

b) A KGST-n belüli viszony alakulása kettős formában érinti a szovjet gazdaságot. Egyrészt a KGST tagállamok gazdasági nehézségei vetülnek a szovjet gazdaságban, másrészt az új helyzet fokozottabb kötelezettségeket ró a Szovjetunióra, ami bent még nagyobb tehervállalást igényel. Mindennek következtében a KGST tagállamok a Szovjetunió számára is szükséges termékeket, ha azok versenyképesek – a gépektől az élelmicikkekig – inkább a világpiacon szállítják ki, s ugyanakkor a Szovjetunió a mostani ötéves terv első három esztendejében 264 millió tonna kőolajat és kőolajszármazékot, 92 milliárd köbméter gázt, 53 milliárd kilowattóra villanyáramot, 128 millió tonna vasércet és 19 millió tonna műtrágyát szállít a KGST országoknak, tehát csupa olyan terméket, amelyet könnyen dollárért is eladhatna a világpiacon.

c) A nemzetközi helyzet rosszabbodása pedig azért sürgeti a gazdasági hatékonyság fokozását, mert a fegyverkezési verseny új szakasza miatt megnövekedett terhekkel csak hatékonyabb gazdaság tud megbirkózni.

Ezek a tényezők együttesen magyarázzák, hogy minden eddiginél határozottabban vetődött fel a szovjet gazdaság hatékonysága növelésének igénye. És valahányszor ez a kérdés határozottabban felvetődött, napirendre került a gazdasági mechanizmus megreformálása is. Tehát most, amikor ez a hatékonyság annak kérdése, hogy pangás és megtorpanás következik-e be – azzal a veszéllyel, hogy a Szovjetunió végérvényesen lamarad a másik tömbbel való versengésben –, vagy pedig határozott lépéseket tesznek előre, akkor a gazdasági mechanizmus megváltozása sorsdöntő feladattá vált a Szovjetunióban. Ugyanakkor ez a feladat diktálja a mostani rendszer fogyatékoságainak, elégtelenségének feltárását, ami visszahatva szintén a reformokat sürgeti.

Az eddig legtöbbet emlegetett fogyatékoság az úgynevezett mennyiségi szemlélet, amelynek lényege a pusztán mennyiségi eredmények erőltetése és a tervek pusztán mennyiségi teljesítésének törekvése. Azért kerül első helyre, mert ez nyilvánvalóan a minőségi lemaradás behozásának legfőbb akadálya, és ezzel a mostani rendszer legfőbb fogyatékosága. „A döntő kérdés: elérni hogy a termelés a keresletre orientálódjon, hogy azt termeljünk, amire szükség van, és ne azt, ami valamiért kényelmesebb vagy előnyösebb a termelő számára” – hangsúlyozzák mind gyakrabban a Szovjetunióban. A központi tervezésnek náluk alkalmazott módszere ugyanis csak a tervnek bizonyos minőségi mutatószámok szerinti teljesítésére ösztönzi a vállalatokat. Mivel nem a végeredményt, a társadalmi igények kielégítését nézik, fő az, hogy formálisan eleget tegyenek a tervekötelményeknek. Így aztán a nagyobb vagy drágább termékekből a kelletnél többet gyártanak, hogy meglegyen a terv, közben más termé-

kekből hiány mutatkozik. Még súlyosabb következmény, hogy mivel csak a tervteljesítés a fontos, sok a rossz minőségű áru – pl. egy 1983 decemberi fölmérés szerint a minőségi hiányosságok miatt a kereskedelmi szervezetek nem tudtak eladni félmillió televíziót, 115 000 rádiókészüléket stb. Vagy mivel a beruházás a lényeg, mind több a befejezetlen beruházás – ennek hányada 1965 és 1977 között 69 százalékról 85 százalékra emelkedett, és ma az a helyzet, hogy az építőipari minisztérium vállalatai minden új beruházás nélkül legalább három évig dolgozhatnak a megkezdett építkezések befejezésén.

Ennek másik oldala a minőségi tényezők háttérbe szorulása, aminek következtében a szovjet gazdaság még a nyilvánvaló eredményeket sem tudja kellőképpen hasznosítani. Hiába érte például utol az USA-t az acélgégyártásban, ha acélipara több formában valósággal pazarolja az acélt. Így például a gépiparban három-négyszer annyit öntöttvas és acél kerül felhasználásra, mint a fejlett tőkés országokban. Hasonlóképpen rossz az öntöttacél mennyisége és a kész hengerelt áruk közötti arány. Így például ugyanannyi hengerelt áru előállítására 30 millió tonnával több acélt használnak, mint Japán, amiből 23 millió tonna hengerelt árut lehetne előállítani, vagy 200 millió tonna vasércet megtakarítani. Amihez még hozzá kell tenni, hogy a Szovjetunióban acélöntvényekhez 10 millió tonna acélt használtak fel 1978-ban, az USA-ban csak 2,2 millió tonnát, Japánban pedig 740 000 tonnát. Hiába ért el szép eredményeket a szerszámgépgyártásban, ha továbbra is otromba gépeket gyártanak: a legyártott szerszámgépek átlagos súlya a Szovjetunióban több mint 3 tonna, az USA-ban pedig 1,2 tonna, úgyhogy 240 000 szerszámgép legyártása a Szovjetunióban 900 000 tonna fémet igényel, míg az USA-ban csak 340 000 tonnát. Hiába kapott mezőgazdasága 1971–1978 között 2 770 000 traktort, amikor ezek 80 százaléka, vagy a 758 000 új kombájn 90 százaléka a gondatlanság és rossz minőség stb. miatt használhatatlanná vált. És így sorolhatnánk tovább.

A fenti alapvető fogyatékoság mellett számos más fogyatékoságot is emlegetnek, amelyek zöme valamilyen formában többé-kevésbé kapcsolódik a fenti alapvető problémához, vagy kiegészíti azt. Közülük még egyet említünk meg, azt, hogy a rendszer nem elég ösztönző ahhoz, hogy a dolgozókat nagyobb eredmények elérésére serkentsen. Ennek egyik oldala, hogy maga a díjazási rendszer nem olyan, hogy munkára serkentsen. (Aminek csak egyik mellékterméke a munkán kívüli haszonszerzés különféle jelenségeinek elharapózása – megállapították például, hogy a magántulajdonban lévő személygépkocsi és motorkerékpárok száma az utóbbi hét év alatt 2,8 százalékkal nőtt, a benzinfogyasztás pedig 1,2 százalékkal, mert az állami szektor benzinjét a különféle dézsmálók olcsó pénzen elvesztegetik a magángépkocsi tulajdonosoknak). Másik oldala viszont az, hogy az ellátás zavarai, a közszükségleti cikkek hiánya stb. miatt még az ilyen rendszerben megkeresett összegekhez sem tudnak kellő mennyiségű, minőségű és választékú árut biztosítani. (Ennek az előzőnél pozitívabb, de azért elgondolkodtató mellékterméke a felhasználatlan takarékbetétek felduzzadása – a hivatalos adatok szerint a lakosság takarékbefizetésének értéke 1960 és 1979 között 10,9 milliárd rubelről 146,2 milliárdra emelkedett.)

Ezek a tényezők okvetlenül lényeges szerepet kaptak a szovjet reformokban.

Nyilvánvaló azonban, hogy ezzel az indítékoknak és az indoklásnak csak egy részét tudtuk felvázolni. A szükséglet megvilágítására, reméljük, ennyi is elegendő.

II.

– A végeredmény azonban kisebb mint, amilyennek lennie kellene, elmarad a lehetőségektől – állapította meg már 1979 novemberében Brezsnyev szovjet pártvezető. Mihelyt ugyanis szertefoszlott a hrucsovi optimizmus – mely szerint csak matematika kérdése, mikor éri utol a Szovjetunió az USA-t, tehát csak ki kell számítani, hogy a szovjet termelést egyik-másik termékből mennyivel gyorsabban kell növelni, mint az USA-é növekszik, és máris maguk mögött hagyják az USA-t –, mindjárt napirendre került a lemaradás okainak vizsgálata és az a kérdés, hogy mit kell a rendszeren változtatni, hogy ezeket az okokat kiküszöböljék.

Ezzel magyarázható, hogy már 1965-ben elfogadtak egy gazdaságirányítási reformot, amely számottevő eredményekkel is járt: az iparban meggyorsult a munka termelékenységének növekedési üteme, javult a termelés hatékonysága, mérséklődött a fajlagos energia- és anyagfelhasználás, fokozódott a fogyasztási cikkek előállítás. A következő reformot már pártkongresszus emelte az állami és pártpolitika szintjére. A Szovjet KP XXV. kongresszusán ugyanis a kulcsfontosságú feladatok között említették meg, hogy „most a szervezés a döntő láncszem, vagyis a gazdaságirányítás további tökéletesítése a szó szoros értelmében”. A kongresszus iránymutatásaiból kiindulva 1979 júliusában az SZKP Központi Bizottsága határozatot is hozott a gazdasági mechanizmus tökéletesítéséről és a párt- és állami szervek ezzel kapcsolatos feladatairól. Kimondta többek között, hogy a termelés növekedését jóformán teljes egészében a munka termelékenységének növelése útján kell biztosítani. De a reformot elsősorban a tervezés javításaként fogták fel. Egyrészt beépítették a normatív tiszta termék mutatóját, vagyis igyekeztek háttérbe szorítani a bruttó termelés mutatóját, másrészt a tervezés új rendszerében növelték a szövetségi köztársaságok tervező szerveinek szerepét, bővítették a szövetségi és autonóm köztársaságok minisztertanácsainak, valamint a kerületi és területi tanácsoknak a tervekészítési jogkörét. Némi eredményt el is értek mindezzel, de a reformtörv megfeneklett. Mint ahogy a Cahiers du communisme, a Francia Kommunista Párt elméleti folyóirata egy nemrégii elemzésben kimutatta, elsősorban három tényező együttes hatásának következményeként: a középkáderek zöménél nagyarányú ellenállás mutatkozott, a csúcson nem mutattak elég tekintélyt és „a várakozás és mozdulatlan irányzata mutatkozott a társadalmi bázisban”. „A Szovjetunióban – írja a francia folyóirat – az utóbbi húsz esztendőben több alkalommal már indult akció és készült terv a szovjet gazdaság irányításának alkalmazkodása és gazdaságosságának javítása érdekében. Ezek a reformok azonban gyakran a projektumok és tervek szakaszában maradtak. A probléma tényleges méretei, valamint a feladat nagyméretűsége sokakat elbátortalanított.”

A személycsera a szovjet párt és állam élén ilyen előzmények után nyilván-

valóan csak az alkalmat adta meg az új nekilendüléshez, az új reformterv kidolgozásához és a végrehajtás mechanizmusának kialakításához. Andropov hivatalának elfoglalásától dolgozott e reform érvrendszerének kimunkálásán. Először is kritikai felmérést készített az eddigi útról: „Értékelve a munkát – állapította meg – amelyet ezekben az években végeztünk, nem lehet hogy nem ismerjük be: a legutóbbi kongresszusok által kitűzött feladatok távolról sem teljesültek. Mindenekelőtt nem elégedhetünk meg azzal az ütemmel, amely a gazdaságnak az intenzív fejlődés útjára történő átállítását jellemzi.” Ennek alapján fogalmazta meg a feladatot: „Ami a gazdaságot illeti – mondta – a leglényegesebb dolog, hogy országunk gazdasági fejlődésének új szakaszába lépett, amelyben a megnövekedett lehetőségek és a megnövekedett társadalmi szükségletek törvényszerűen igénylik, hogy komolyan emeljük egész gazdasági munkánk színvonalát, a gazdaság hatékonyságát, hatalmas gazdaságunkat alakítsuk folyamatosan jól működő mechanizmussá... És változásokat követel a tervezésben, az irányításban, a gazdasági mechanizmusban”. Ezzel összhangban állott az is, hogy következetesen – lépésről lépésre – kidolgozta a reform menetrendjét. Mindjárt 1982 novemberében, közvetlenül Brezsnyev halála és a kormánykerék átvétele után, plenáris ülést tartott az SZKP Központi Bizottsága, amelyen feladatként tűzték egyrészt a központi irányítás rendszerének tökéletesítését, másrészt a fegyelem és a munka hatékonyságának fokozását, a dolgozók nagyobb fokú mozgósítását. Ezt követte az 1983 júniusában tartott plenáris ülés, amelyet hosszú évek óta először tartott ideológiai plénumnak minősítettek, valójában azonban alapvető célja az volt, hogy hazafias kötelezettséggé, első számú ideológiai feladattá tegye a gazdasági mechanizmus javítását. Ezt követte a párt 1983 decemberének végén tartott ülése, amely már azt vizsgálta, hogyan valósultak meg az előző plenáris ülések határozatai, és új irányvonalak elfogadása helyett keményen bírálták a gazdasági vezetők tehetetlenségét és ellenállását az új korszerű igényekhez és követelményekhez való alkalmazkodással szemben. Ezt egészítette ki a Legfelsőbb Szovjetnek az év végén tartott ülése, amely elfogadta az 1984. évi tervet, annak központjába állítva a minőség javításának és a gazdálkodási hatékonyság fokozásának követelményét.

A reform alapvető célkitűzését és egyben fő irányát Andropov úgy fogalmazta meg, hogy azzal javítani kell a központi irányítást, tervezést stb., de ugyanakkor növelni kell a vállalatok önállóságát és a dolgozók cselekvő bevonását. Az így megfogalmazott céllal összhangban haladt a központi irányítás javítása. Első pillantásra azonban úgy tűnt, hogy ennél fontosabb szerepet kap a vállalati önállóság növelése és ennek keretében az öngazgatás bizonyos kezdetleges formáinak meghonosítása, valamint a dolgozókat az eddiginél jobban ösztönző rendszer megteremtése. A vállalati önállóság vonalán a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsának Elnöksége össznépi megvitatás után elfogadta és 1983. augusztus 1-jével hatályba léptette A dolgozói kollektívákról szóló törvényt, amely növelte a kollektívák szerepét a vállalatok, intézmények, szervezetek irányításában. A vállalati önállóság növelésével a dolgozói közösségek beleszólási joga is fokozódott. Így 1984. január 1-jétől két ágazatban (nehézgépgyártás, közlekedési gépgyártás) országos szinten, valamint Ukrajna élelmszeriparában, Belorusszia könnyűiparában és Litvánia helyi iparában kísérlet-

képpen kiterjesztették a vállalatok jogait. A jogok bővülése elsősorban abban kapta meg anyagi alapját, hogy az új normatívákkal az üzem munkájának végtermékét összekötötték az érte járó javadalmazással, olyképpen, hogy egy-százalékos terméknövekedés után 0,5 százalék munkabér-növekedés jár. Az eredményeket 1984 végén összegezik és annak alapján döntenek más vállalatokra való kiterjesztéséről.

Talán még ennél is jelentősebb, hogy az új törvénnyel konkrét gyakorlati formát kapott a Szovjetunió alkotmánya 1977. évi módosítása, amely 8. szakaszában először ad bizonyos szerepet a szovjet politikai rendszerben a dolgozói kollektívának, mint „a szocialista társadalom alapsejtjének”. Ebben a keretben az öngazgatás is polgárjogot kapott a szovjet társadalomban. Ahogy azt Andropov megfogalmazta: „Ami a távolabbi perspektívát illeti, mi kommunisták úgy látjuk, hogy a szovjet államiság fokozatosan át fog nőni társadalmi öngazgatásba, és véleményünk szerint ez úgy történik, hogy tovább fejlődik ez az ösztönei állam, nagyobb mértékben bevonjuk a tömegeket társadalmunk ügyeinek intézésébe.” Ezt konkretizálva az új törvény szabályozza a dolgozói kollektívák és az állami szervek közötti viszonyt, kimondja a kollektíva bevonását az igazgatásba, és megszabja azokat a területeket, ahol a dolgozói kollektíva dönt, nem pedig csak ajánlatokat tesz az adminisztrációnak. A dolgozói kollektíva évente legalább kétszer tartott ülésén a tervezéssel, valamint az alapok felosztásával kapcsolatban az adminisztrációra kötelező határozatokat hoz.

Már a vállalati önállóság növelése és az öngazgatás fellendítése is azt a célt szolgálta, hogy a dolgozók érdekeltébbé váljanak vállalatuk eredményének elérésében. Ezt az érdekeltséget – amely egyelőre csak elvben van meg, és legfeljebb az öngazgatás gyorsabb kibontakozásával teremthető meg – azonban ki kellett egészíteni a dolgozók érdekeltsége növelésének más – mondhatnánk – hatékonyabb és kézenfekvő rendszerével, mint például a bérek és a termelékenység említett egybekapcsolása.

A reform azonban alig indult be, máris nyilvánvaló lett, hogy olyan veszélyek fenyegetik, mint a szovjet gazdaság megreformálásának valamennyi eddigi próbálkozását. Csak szenzációhajhászó fejtegetések méricskélhetik, hogy ezek a veszélyek mennyiben kapcsolódnak Andropov betegségéhez – ahogy Keleten mondják „időleges okok miatti távollétéhez”, – annál is inkább, mert a szovjet pártvezető hosszú távolléte ellenére – az általános vélemény szerint – nagyon is rányomja bélyegét a szovjet párt és állam működésére. A veszélyek sokkal inkább származnak a régi szemléletből, elsősorban az állam szerepének semmit sem változó értelmezéséből. Még Andropovnál is azt láttuk, hogy hangsúlyozza: „Ez pedig azt jelenti, hogy tovább kell fejleszteni a szocialista demokráciát a legszélesebb értelemben, tehát tovább kell szorgalmazni a dolgozó tömegek egyre tevékenyebb részvételét az állami és társadalmi ügyek irányításában” – de mindjárt azzal folytatja – „és természetesen itt nem szükséges bizonyítani, hogy mennyire fontos gondoskodni a dolgozók szükségleteiről, munka- és életkörülményeiről.” Tehát bizonyos változások ellenére érintetlen maradt az elképzelés az államról, amely gondoskodik a dolgozókról. Ezenfelül nyilvánvalóan szerephez jut mindaz, amit a francia folyóirat említett

elemzése kimutatott, vagyis a régi szemlélet, a régi módszerek, a régi káderek inerciája.

Ezzel magyarázható, hogy már kezdettől fogva a reform központi gondolata lett a fegyelem megszilárdítása. Már Andropov így fogalmazott: „Fontos, hogy javítsuk a munka minőségét, meggyorsítsuk ütemét, olcsóbbá tegyük a termékek gyártását. De hol van – lenini szavakkal élve – az a bizonyos láncszem, amelybe bele kell kapaszkodni, hogy az egész láncsort kihúzzuk? Hiszen a lánc nagy és nehéz. Bár nem lehet mindent a fegyelemre korlátozni, de éppen ezzel kell kezdeni elvtársak.” Később pedig ez az elem még fokozottabban előtérbe került. A kampány a munkafegyelem megszilárdításával kezdődött, hogy véget vessenek a „lógásnak”, annak hogy naponta a dolgozóknak 30 százaléka – zömmel indokolatlanul – kimarad a munkáról. Folytatódott a tömegek bevonásával a fosztogatás, megvesztegetés, lopás jelenségei ellen indított kampányban, amelyben egymás után születtek az igen súlyos büntetések, sőt a halálos ítéletek. Ezt követte az ellenőrzés megszigorítása – így például a népellenőrzési szervek csak Grúziában tavaly júliusban és augusztusban 4,5 millió rubelt levontak a tervteljesítés adataiból és 6 millió rubel értékű meg nem felelő mennyiségű nyersanyagot dobtak vissza. Majd jöttek a tömeges leváltások, személycsere történt néhány minisztérium és állami bizottság élén, új gazdát kapott a közlekedési, a vidék fejlesztésével foglalkozó, a belügyi, a kereskedelmi és az általános gépgyártási tárca. Az utóbbi öt évben, de főleg tavaly, leváltották a kolhozok elnökeinek 95 százalékát, a szovhozok igazgatóinak 91 százalékát és egész sor fontos gazdasági és adminisztratív poszton kétszer-háromszor cserélődtek a káderek. Legnagyobb figyelmet azonban az az új gyakorlat keltett, hogy a legfelsőbb pártvezetőség egész köztársasági pártvezetőségeket vont felelősségre, mint például amikor megrótták a moldovai pártvezetőséget és kormányt, mert nem tartották magukat a pártvezetőségi határozatokhoz. Vagy éppen egész minisztériumokat vontak felelősségre, mint például ahogy történt a műtrágyaipari miniszterrel és a főzeléklékék termesztésének minisztériumával, az utóbbit például azért bírálva, mert nagyok a veszteségek a termeléstől a fogyasztóig (egyész számítások szerint 25 százalék), rosszul gazdálkodtak, ésszerűtlenül vagy magáncélra használták a közlekedést, megszegték az állami és végrehajtási fegyelmet stb.

A fegyelemnek ilyen előtérbe kerülése mindenképpen a reform szellemét tükrözi, de egyben azt is mutatja, hogy abban a messzebb mutató társadalmi célok helyett pusztán a fegyelem megszilárdítása került a központba. Ehhez még hozzá kell tennünk azt az első pillantásra talán furcsának tűnő, de kétségbevonhatatlan tényt, hogy 1983-ban – részben a reform első intézkedései, de részben a gazdasági tevékenységnek más országokban is bekövetkezett felélenkülése közös tényezőinek hatására – bekövetkezett némi javulás is a reform leszűkítésének irányába hat. Tavaly decemberben ugyanis a párt politikai bizottsága már megállapíthatta, hogy „növekedett a gazdasági fejlődés üteme, részben javult a termékek minősége és fokozódott az ipari tervek teljesítésének foka, növekedett a mezőgazdasági termelés”. De már 1983 első negyedében kedvező eredményekre hivatkozhattak: az előző év első negyedéhez viszonyítva az ipari termelés 4,7 százalékkal emelkedett az 1982. évi 2,1

százalékkal szemben, a munkatermelékenység pedig 3,9 százalékkal az előző év ugyanez időszakának 1,5 százalékos növekedésével szemben. A kilenchrévi mérleg pedig azt mutatta, hogy az ipari termelés az előző évhez viszonyítva 4,1 százalékkal nőtt, az 1979. évi 3,4 az 1980. évi 3,6, és az 1981. évi 3,4 és az 1982. évi 2,8 százalékkal szemben. Ennek hatására ezek az eredmények viszont elegendőek voltak ahhoz, hogy az inercia hívei merészebben merjenek és próbáljanak a reform lassítása irányában hatni.

Mindennek hatására újabban a Szovjetunióban többet emlegetik a kontinuitást Brezsnyev után, mint az Andropov hozta változásokat. Mindenesetre az USA mögötti általános lemaradás önmagában még nem elegendő a fejlődés – elsősorban a minőségi fejlődés – meggyorsítását célzó reformokhoz. Sok más kényszerítő körülmény is szükségeltetik ahhoz, hogy az uralkodó szemlélettel, begyöpesedett módszerekkel és a mindkettőt képviselő káderekkel szemben a reformok irányzata érvényesüljön. A reformok üteme és iránya pedig elsősorban attól függ, hogy milyenek lesznek ezek a kényszerítő körülmények és előállnak-e egyáltalán. Ezen a megállapításon semmit sem változtat Andropovnak e sorok megírása után bekövetkezett halála. Legfeljebb bonyolultabb lesz a helyzet, mert be kell kalkulálni azt az átmeneti időszakot is, amely alatt Csernyenkó, az új szovjet pártvezető rányomhatja bélyegét az események alakulására.

J. Garai Béla

RAKÉTÁK ÁRNYÉKÁBAN

A nyugatnémet és általában a nyugat-európai lapokat elárasztó hirdetések-ből ítélve új bizniszt fedeztek fel maguknak a leleményes üzletemberek. Jól jövedelmező és – tekintettel az egyre feszültebbé váló nemzetközi helyzetre – perspektivikus vállalkozásról van szó, amelynél még attól sem kell tartaniuk, hogy a megrendelő később, a használat után esetleg reklamál a kispórolt cement miatt. Az új biznisz az atombiztos óvóhely, ami pillanatnyilag sláger jobb körökben. Amolyan státusszimbólum ez, mint a régi szép időkben – mondjuk a 70-es években, a helsinki dőre optimizmus korszakában – a száz lovas Mercedes, a karcsú jacht, vagy a tahiti üdülés. Ali társaságbeli tekintélyére valamit is ad, és szívéen viseli szeretett családjá sorsát, az csináltat magának egy ilyen földalatti és csupa vasbeton Noé-bárkáját, amelyben – a bunkerügynökök ígérete szerint – nemcsak hogy átvészeli a nukleáris katasztrófát, hanem még kellemesen is érezheti magát. Persze csak akkor, ha elég mély a pénztárcája és nem sajnálja a rávalót sem a betonvasra, sem a berendezésre.

Az óvóhellyel biznisselő vállalkozóknak semmit sem kell kitalálniuk, hogy eloszlassák kuncsaftjaik kételyeit. Elegendő, ha elébük teszik az újságot. Ebből megtudhatják, hogy például az NSZK-beli Mutlangenben éppen most szerelik össze az első Pershing-2 típusú rakétákat, a London melletti Greenham Commonban pedig az úgynevezett szárnyasrakéta összeillesztésén buzgólkodnak. Sőt, néhányat – itt is, ott is – már sorompóba állítottak, úgyhogy akár-mikor be is vethetik őket. Aztán továbblapozva az újságot a még ingadozó megrendelők arról is értesülhetnek, hogy az NDK-ban és Csehszlovákiában ugyancsak gyors ütemben szerelik az új (szovjet) rakétákat, és azok is bármikor indíthatók. Ráadásul még azt is elolvashatják, hogy nemcsak a közepes hatótávolságú rakétákról, hanem a stratégiai rakétafegyverkezésről folytatott genfi tárgyalások is megszakadtak, sőt hazautaztak a küldöttségek Bécsből is, ahol a közép-európai fegyverzet és haderő csökkentéséről tárgyaltak. Ha jobban belegondolunk, az atomóvóhely, még ha mégoly drága is, a bolondnak is megéri.

Ezernyolcszáz kilométeren 40 méteres eltérés

A stratégák ugyan azt állítják, hogy az újabb rakétatelepítések, a katonai erő magas szinten kialakított (vagy kialakuló?) egyensúlya miatt Európában kevésbé valószínű a tömbök közötti nukleáris összecsapás, a józan ész azonban az ellenkezőjét sugallja. A lassan ellenőrizhetetlenné váló fegyverkezési eszkaláció, a több száz közepes hatótávolságú rakéta fölállítása mindkét oldalon kétségtelesenül megnöveli annak a veszélyét, hogy akár gépi, akár emberi hibából váratlan támadás kezdődjön. Ezt már lehetetlen helyrehozni, mert az ellencsapás be van programozva, és semmi sem akadályozhatja meg. Súlyosbító körülmény, hogy ezek a rakéták alig néhány perc alatt érnek célba, s ez nemcsak a veszélyre való figyelmeztetést és a riadóztatást nehezíti meg, hanem az ellentámadás, az egész eszkalációs folyamat megelőzését is, ha az akció, mondjuk, a számítóközpont hibája miatt vagy elhamarkodott emberi reakció következtében kezdődött el.

Nem kétséges, hogy a közepes hatótávolságú rakéták handrendbe állítása igen nagymértékben megnövelte a bizonytalanságot kontinensünkön. Nemcsak azért, mert most már úgyszólván minden hadászati szempontból lényeges célpontra (s ezek közé tartoznak a stratégiai fontosságú katonai létesítmények mellett a milliós nagyvárosok is) jut egy vagy több atomrakéta, hanem azért is, mert e tökéletesített eszközök rendkívül pontosan jutnak célba. A szovjet SS-20-ok például 5000 kilométeres távolságból legfeljebb 300 métert térnek el a kitűzött célponttól, ami ekkora ütőerő mellett majdnem hogy elhanyagolható eltérés. Az NSZK-ban felállítandó Pershing-2 1800 kilométeres távolságból alig 40 métert tévedhet, és még a 30 méter vastagságú betonfalat is áttöri.

Az új amerikai atomrakétákból a NATO tervei szerint 108-at helyeznek el kontinensünkön, valamennyit az NSZK területén. Ismeretes, hogy a Szovjetunió főleg ezeknek a nagy sebességű és találati pontosságú rakétáknak a felállítását nehezíti, mivel elsődrendű veszélyt jelentenek a Varsói Szerződés országainak védelmére nézve. A Tomahawk típusú robotrepülőgépek, más néven a szárnyasrakéták, a Pershing-2-höz viszonyítva lassúak, előnyük inkább abban van, hogy alig 100 méter magasságban haladva, pályájukat önműködően a domborzati viszonyokhoz igazítják, és ily módon megtevesztik a légvédelmi radarberendezéseket. Ezekből 414-et telepítenek öt NATO országban: az NSZK-ban, Nagy-Britanniában, Hollandiában, Belgiumban és Olaszországban. (Ami a Szovjetuniót illeti, nyugati források szerint 1977-től összesen 360 SS-20-as közepes hatótávolságú rakétát állított fel, közülük 250-et európai területen.)

A NATO 1979 végén elhatározott pótfegyverkezésében, tekintettel közép-európai elhelyezkedésére, az NSZK-nak jut az elsőbbség hálátlan szerepe. Ez a tény érthetően aggasztja a nyugat-európai közvélemény nagyobb részét, s csak kevesen vannak, akik az új rakétákban az ország biztonságának a megerősítését látják. A lakosságnak ez az aggodalma tette oly tömegessé a nyugat-német békemozgalmat, amely az elmúlt évben számtalan akciót folytatott a telepítési döntés megváltoztatásáért.

A kettős határozat eltolódott hangsúlya

Helmut Schmidt volt kancellár 1979 novemberében, londoni látogatásakor kifejtette elképzeléseit az európai biztonságról és az Észak-Atlanti Szövetség ezzel kapcsolatos szerepéről. Ekkor dobta be először a nyugati köztudatba, hogy a NATO-nak, tekintettel a Szovjetunióval szembeni „fenyegetettségére”, úgynevezett kettős határozatot kellene elfogadnia, amellyel egyrészt sürgetnék az Egyesült Államok és a Szovjetunió tárgyalásait és megegyezését a közepes hatótávolságú rakéták ügyében, másrészt pedig kilátásba helyeznék az ilyen rakéták Nyugat-Európába való telepítését abban az esetben, ha a genfi tárgyalásokon 1983 végéig, a másik fél hibájából, nem születik megállapodás. Schmidt javaslatával tulajdonképpen serkentést kívánt adni a genfi tárgyalásoknak és a rakétatelepítést amolyan nyomatéknak szánta a Szovjetuniótól való engedmények kicsikarásához. A szociáldemokrata kancellár arra számított, hogy az amerikai kongresszus 1980-ban úgyis ratifikálja a már korábban megkötött SALT-2 amerikai-szovjet rakéta-egyezményt, s ez a körülmény egy csapásra kedvezőbb légkört teremt majd a közepes hatótávolságú európai rakétákról folytatott tárgyalásokon is. Schmidt csakis ezzel az indoklással tudta elfogadtatni javaslatát pártja, a Szociáldemokrata Párt 1979-es nyugat-berlini konferenciáján, jóllehet egyes munkatársai – köztük például Egon Bahr, aki a két német állam közti kapcsolatok normalizálásában szerzett érdemeket és a SPD fegyverkezési szakértőjének számít – arra figyelmeztettek, hogy nem sok kilátás van a SALT-2 becikkelyezésére. (Bahrnak igaza is lett: a SALT-2 Reagan hatalomra jutásával végleg kútba esett...)

A kettős határozatra vonatkozó elképzelés NATO körökben nagy tetszést aratott. Így 1979 decemberében a nyugati katonai szövetség tanácskozásán a határozatot el is fogadták, 1983 végére tűzve ki az időközben kifejlesztésre kerülő új és korszerű amerikai közepes hatótávolságú rakéták telepítését. A nemzetközi légkör lehűlésével és a reagani külpolitikai elvek érvényre jutásával azonban a kettős határozatnak mindinkább a telepítésre vonatkozó második része kapott nyomatékot, hogy végül is tavaly decemberben, az eredetileg kitűzött határidőt meg sem várva, összeszereljék a szóban forgó rakéták első példányait az angliai Greenham Commonban és az NSZK-beli Mutlangenben. Visszatekintve az előzményekre, nem kétséges, hogy a telepítés előkészületeit, a terep kiválasztását, a földmunkákat már az év elején elvégezték, nem sokat törődve a genfi delegációk fáradozásával és az Európa-szerzte kibontakozó tömeges békemozgalmal.

„Felhatalmazás a rakétatelepítésre”

Amit a szociáldemokrata Helmut Schmidt kezdeményezett, azt egy másik Helmut, a kereszténydemokrata Kohl vitte véghez – ha nem is egészen úgy, ahogyan tekintélyes elődje elképzelte. Időközben ugyan csere történt Nyugat-Európa legerősebb gazdasági hatalmának kormányzásában és a gazdasági bajok miatt válságba került Schmidt-Genscher balközép szociál-liberális koalíciót egy

másik kormányzóvetség váltotta fel, amelynek a Kereszténydemokrata Unió, a Keresztényszociális Unió és a Szabaddemokrata Párt a tagja (CDU-CSU-FDP), s amelyre a konzervatív jobbközép meghatározás illik a leginkább, még akkor is, ha Kohl kancellár előszeretettel nevezi kormányát a középpártok koalíciójának. (A „bal” és a „jobb” nyugat-németországi jelentéséről mérvadó forrásból, a hamburgi liberális Die Zeitből idézünk: „Ami nálunk a bal, az másutt közép, ami nálunk közép, az másutt jobb, ami nálunk a jobb, az másutt nem is létezik...”)

Noha a politikai megfigyelők szinte valamennyien egyetértenek abban, hogy az elmúlt tavasszal lezajlott nyugatnémet választásokat nem lehet „rakétaválasztásoknak” minősíteni, mert kimenetelüket kétségkívül belső gazdasági, szociális és társadalmi kérdések döntötték el, nem pedig a külpolitikai vagy a fegyverkezési témák, mégis nehéz lenne tagadni az összefüggéseket egyrészt Kohl hatalomra kerülése, majd újraválasztása, másrészt a rakétatelepítés nyélbe ütése között.

Helmut Kohl 1982 decemberében New Yorkban tett hitet „rakétapártisága” mellett. Az amerikai német közösség előtt mondott beszédében Henry Kissinger volt külügyminiszter kérdésére válaszolva, hogy a Bundestagban nem sokkal korábban lezajlott hatalomátvétel, azaz Genscher szabaddemokratáinak átpártolása után miért készülnek idő előtti parlamenti választásokra, amikor az újonnan létrejött kormánykoalíciónak megbízható többsége van, Kohl így érvelt: „Azért, hogy egyértelmű felhatalmazást kapjunk a nyugatnémet szavazóktól az új amerikai rakéták telepítéséhez!” Majd hozzáfűzte: „A genfi tárgyalások sikerének elengedhetetlen feltétele az a szilárd eltökéltégünk, hogy hozzákezdjünk a rakéták telepítéséhez...”

Noha akkor már lényegében megkezdődött az 1983 március 6-ára kitűzött általános választások propagandahadjárata, ez a lelkes kinyilatkozás mégis inkább az amerikai vendéglátóknak szólt, mindenekelőtt Reagan elnöknek mintsem az otthoni választóknak. Kohl feltehetően azt akarta bizonyítani, hogy Washington megbízhatóbb partnert kapott a keresztényliberális koalícióban, mint amilyen elődje volt.

Az amerikai vezetőknek ezt nem is nagyon kellett bizonygatni. Amikor 1980 novemberében Ronald Reagan a „régikori erkölcsi és társadalmi értékek” visszaállítását hirdető programjával elsőpró győzelmet aratott Jimmy Carter felett, vele, az Egyesült Államok sorrendben 40. elnökével a tömény konzervativizmus került hatalomra, mintegy bizonyítva, hogy a még pártja elnevezése szerint is konzervatív Margaret Thatcher sem véletlenül diadalmaskodott két évvel korábban a nagy-britanniai választásokon. Mindez azt tanúsította, hogy a műszaki forradalmak és a gyökeres társadalmi átalakulások e századában sem szabad eleve esélytelennek hinni a konzervativizmust, mert eszméinek még mindig sok követője van. E nézetek legmarkánsabb képviselője, Reagan nem sok megértést tanúsított a Rajna-parti politikusok igyekezete iránt, hogy az európai realitásokkal összhangban és a kölcsönösen hasznos gazdasági együttműködés érdekében kiegyensúlyozott kapcsolatokra törekedjenek a másik tömb államaival. Állítása szerint az enyhülésből, amelynek kialakulásához

a brandti keleti politika is hozzájárult, csak a Szovjetunióknak volt haszna, sőt Reagan szerint a megkönnyített nyugati hitelfeltételek és a fejlett technológia átadása a szovjet fegyverkezés felfuttatását szolgálta. Az új amerikai elnöknek „új kezdetet” ígérő politikájához másfajta nyugat-európai hozzáállás szükségeltetett, például olyan, mint a Schmidteket követő Kohl–Genscher kettősé. Hogy mennyire kedvére volt a bonni konzervatív fordulat, azt egy pillanatra sem rejtette véka alá. Jellemző példa, hogy amikor Willy Brandt 1981-ben az Egyesült Államokban járt, Reagan nem tudott időt szakítani, hogy fogadja az akkor még kormányzó nyugatnémet Szociáldemokrata Párt elnökét. Viszont alig egy hónappal később szívélyesen üdvözölte Helmut Kohlt, aki akkoriban csak tartományi kormányfő és ellenzéki kancellárjelölt volt.

Megnyugvás NATO-körökben

A rakételepítésre vonatkozó, 1982 decemberében elhangzott washingtoni kijelentései elég sok bajt okoztak Kohlnek a választási hadjáratban. Az ellenzéki szociáldemokraták, de még inkább a környezetvédő és pacifista mozgalmakat tömörítő zöldek nyomban kinevezték a CDU-t rakétopátrnak, hatásos fegyvert kovácsolva maguknak az egész kampány idejére. Sőt, Kohl pártjának ez a megbélyegzése vezetett oda, hogy a zöldek tömöríthették sorukat, maguk köré gyűjtve a rakételepítés ellenzőinek nem kis hányadát, és segítségükkel elérték választási céljukat: képviselőket juttattak be a Bundestagba. Az SDP is a telepítés elhalasztásának jelszavát tűzte zászlajára (a szociáldemokraták 1983 novemberi kongresszusukon – a hatalom elvesztése óta bekövetkezett evolúció eredményeképp, és okulva lakosság nagy többségének állásfoglalásából – szinte testületileg a rakételepítés ellen sorakoztak fel), s ezzel bizonyára javított is választási eredményein, de a keresztény pártok győzelmét – a sokszor és kimerítően tárgyalt körülmények miatt – nem tudta megakadályozni, lévén, hogy a gazdasági érveknek nagyobb súlyuk volt, és ezek már a hivatalban levő Kohl-kormány mellett szóltak.

A keresztény-liberális koalíció – most már a választóktól kapott törvényes megbízatás birtokában – hozzáláthatott tehát az újonnan kialakult hármas szövetség (CDU-CSU-FDP) bonyolult tárgyalásokon egyeztetett terveinek valóra váltásához. Mindenekelőtt azt a „megdöbentő helyzetet” (Kohl) akarták felszámolni, amit az előbbi kormány az ország gazdasági életében állítólag előidézett. Meghirdették munkahelymentő akciójukat, amelynek lényege a magánberuházások és a vállalkozások serkentése adókedvezmények útján – ami természetszerűleg csakis a szociális juttatások kárára történhetett. Kohl „Adenauer politikai és szellemi örökösének” vallva magát, gazdaságpolitikájában az 50-es évek tapasztalataihoz kanyarodott vissza, a nagy elődhöz hasonlóan, megújodási programot hirdetve. Ám nemcsak a gazdaság-politikában kapott szabad kezet a kormány, hanem a biztonsági politika terén is: a választási győzelmet felhatalmazásnak fogták fel a tervbe vett rakétafejtőrendszer lebonyolítására. Mindezt NATO körökben és Washingtonban nagy megelégedéssel vették tudomásul, mivel nem kellett többé aggódniuk, hogy Bonn esetleg meggondolja magát.

Még atomtámadás esetén sem

Pedig a gigantikus méreteket öltött nyugatnémet békemozgalom valóban mindent megtett, hogy visszakozásra kényszerítse a kormányt. Az egész elmúlt év folyamán tartottak akciói, amelyekben milliók vettek részt. Több száz kilométeres élőláncot alkottak a támaszpontok és az amerikai, illetve a szovjet nagykövetség között, így juttatva kifejezésre akaratukat, hogy a tömbök az esztelen fegyverkezési hajszá helyett folytassák tárgyalásokat a legpusztítóbb eszközök kiküszöböléséről. Aligha kétséges, hogy az elmúlt hónapokban a békemozgalom híveiben tolmácsolta az NSZK polgárainak állásfoglalását, mint a hivatalos kormánypolitika. Ezt a közvéleménykutatások meggyőzően bizonyították. A lakosságnak – a különböző intézetek adatai szerint – 60–75 százaléka ellenezte a rakétatelepítést, de még a kormányon levő keresztény unió pártok tagjai körében is 50 százaléknál nagyobb a telepítést elvetők aránya. Az Atlanti Szövetségen belül végzett felmérés szerint a nyugatnémeteknek 31 százaléka még atomtámadás esetében sem fogadja el a nukleáris fegyverek alkalmazását. (Hasonlóképpen vélekedik a spanyolok 61, a norvégek 48, az olaszok 47, a franciák 27 és a britek 24 százaléka.)

Az NSZK-ban a felvonulókhoz csatlakoztak a szellemi és a politikai élet neves személyiségei, köztük a Nobel-díjas Heinrich Böll, továbbá Günter Grass is, hogy csak a legismertebbeket említsük. Fordulat következett be az ellenzékbe szorult Szociáldemokrata Pártban: tavaly már az SPD tagjai is – a vezetőség beleegyezésével – aktívan kivették részüket a telepítés elleni megmozdulásokból. Az emlékezetes októberi bonni nagygyűlésen – amely záróakkordja volt az egész nyáron folyó országos akcióknak – a százezresnél is nagyobb tömeg előtt Willy Brandt, a szociáldemokraták kimagasló egyénisége mondott beszédet, ezzel azt is jelezve, hogy az NSZK fennállása óta első ízben eltér a legnagyobb pártok nézete az ország biztonsági politikájától, amire eddig nem volt példa.

Sem a tömeges békemozgalom, sem az ország felelős politikai és közéleti személyiségeinek ellenkezése nem tudta megváltoztatni a bonni rakétatelepítési álláspontot. Manfred Wörner véderőminiszter (aki az elmúlt napokban kínos helyzetbe került a homoszexualitással vádolt Kiessling tábornok menesztése miatt) egy amerikai hetilapnak adott nyilatkozatában a hadsereg eltökéltségét hangoztatta, hogy nem hagyják magukat befolyásolni a béketüntetésektől és végrehajtják a pótfegyverkezési terveket, még ha a lakosság ezt ellenzi is. Kijelentését támasztotta alá, hogy már decemberben megérkeztek az első Pershing-2 rakéták részei a Swäbisch Gmünd melletti Mutlangen támaszpontra, miután a hatóságok kiűrtették azt a békefalut, amelyet a pacifisták állítottak fel a tábor bejáratánál a múlt évi tüntetések alatt.

Igazodás a telepítés utáni helyzethez

Nem lehet azonban elvitatni a Kohl-Genscher kormánytól, hogy a Washington rakétapárti politikája melletti felzárkózással párhuzamosan kísérleteket tett

a két tömb közötti dialógus felvételére. Helmut Kohl, igazodni próbálva a telepítés utáni helyzethez – ami sokak szerint egy új jégkorszak kezdetét jelzi a szembenállók között –, több nyilatkozatában arról igyekezett meggyőzni az NSZK polgárait, hogy az új rakéták elhelyezése nem jelenti szükségképpen a Szovjetunióval folytatott eredményes bilaterális együttműködés feladását. A Kelet–Nyugat viszonyt a bonni kancellár szerint nem szabad csupán a rakétakérdésre leszűkíteni. Kohl azt állítja, hogy a Genfben folytatott tárgyalások megszakadása csak átmenetileg vezet a politikai légkör lehüléséhez, és a gazdasági kapcsolatok akkor is megmaradnak. Sőt, egy lépéssel még tovább is megy: szerinte a Szovjetunió hamarosan visszatér Genfbe, az európai realitás részeként fogva fel a felállított Pershing-2-eket.

Mindez elsősorban az utca emberének szól az NSZK-ban, hogy ne érezze oly tragikusnak a pusztító rakéták árnyékát. Vagyis, hogy fogadja el őket szükséges rosszként, ami azonban később még kamatozni is fog, mert nagyobb biztonságot teremt, és ugyanakkor engedményre készíti az ellentábort. Az öngigazolásnak ez az igyekezete annál inkább erősödik, hogy a tavaly kiterelyesedett békemozgalom mindinkább válságba kerül és elveszíti kezdeményezését. Sokan mély kiábrándulással veszik tudomásul a pacifisták között megmegújuló vitákat, pedig csak arról van szó, hogy a rakétatelepítést ellenzők milliós táborának sohasem volt egységes eszmei alapja, s így az akciók elmúltával természetes a szétforgácsolódás. Maguk a zöldek arra panaszkodnak, hogy kétszeres nyomás nehezedik a mozgalomra. A nyugatnémet hatóságok újabban keményebben lépnek fel ellenük, akcióikat igyekeznek rendőri és büntetőjogi eszközökkel lehetetlenné tenni. Arra is panaszkodnak, azonban, hogy az NDK hatóságai is megváltoztatták magatartásukat a békemozgalommal szemben, és tavaly november óta akadályozzák a keleti és a nyugati pacifisták kapcsolatait. Amióta a bonni Bundestagban megszületett a határozat a Pershing-2-ök telepítéséről, a zöldeket és a pacifistákat nem engedik be az NDK-ba. Ezt azzal hozzák összefüggésbe, hogy a zöldek nemcsak a NATO pótfegyverkezését és Washington konfrontálódási politikáját támadják, hanem ugyanilyen eltökéltséggel vetik el a Szovjetunió további fegyverkezését – konkrétan a rövid hatótávolságú SS-22-es rakéták telepítését az NDK-ban és Csehszlovákiában. A Varsói Szerződés, mint ismeretes, ezzel a lépéssel válaszol az amerikai közepes hatótávolságú rakéták nyugat-európai telepítésére.

KÖNYVSZEMLE

KORTÁRSÁK VÉLEMÉNYE MARXRÓL ÉS ENGELSRŐL

A belgrádi Rad Könyvkiadó 1983-ban egy rendhagyó könyvet jelentetett meg Marxról és részben Engelsről. A könyv címe: *Beszélgetések Marxszal és Engelszel* a tíz évvel ezelőtti német kiadás címének tükörfordítása (Gespräche mit Marx und Engels. Herausgegeben von Hans Magnus Enzensberger; Insel Verlag, Frankfurt am Main, 1973). Természetesen szó sincs beszélgetésről, hanem mások vélekedéséről, kortársak visszaemlékezéseiről, vagy a tudományos szocializmus két megalapítójával történt érintkezés idején lejegyzett benyomásokról. A könyv tehát semmiképpen sem beszélgetés Marxszal és Engelszel, hanem beszélgetések, vélekedések, ármánykodások Marxról és Engelsről. Hozzáfűzhetjük, hogy még pletykálgatást is szerkesztett könyvébe Enzensberger, azzal az alapvető szándékkal, hogy demisztifikálja a Marxról és Engelsről kialakult kanonizált képet. Könyve szerkesztésekor a szerző valószínűleg azt a múlt század végén megjelentetett, Johann Wolfgang Goetheről szóló kötet sorozatot (Bidermann szerkesztésében, 1889 és 1896 között, tíz füzetben került az olvasó kezébe *Beszélgetések Goethével* címen), tartotta szem előtt, amelyben a nagy irodalmár személyéről, viselkedéséről, jelleméről és modoráról egy rendhagyó, szokatlan kép tárul elénk kortársai feljegyzései

alapján, anélkül, hogy a nagy alkotó életművét érdemlegesen tárgyalták volna, vagy hogy értékét és nagyságát kétségbevonta volna a kötet sorozat.

Ilyen demisztifikáló szándékkal próbálkozott meg ez a hazánkban sem ismeretlen, alapjában haladó politikai nézeteket valló költő, prózaíró és publicista. A jelenkor egyik kimagasló költőjeként ismert Hans Magnus Enzensberger verseit irodalmi folyóirataink is publikálták, 1982-ben pedig a belgrádi BIGZ (szerbhorvát nyelven) közreadta *Németország, Németország többek között* című esszéket.

A szerző kötete előszavában előrebocsátja, hogy nem szándékozik Marx és Engels alkotásával foglalkozni, s így tartózkodik is minden elméleti tudományos kérdés tárgyalásától. Persze, ehhez képtelen következetesen tartani magát, s így elsősorban Marx ellenlábásainak megfogalmazásában, különösen sok teret kap szövegválogatásában Mihail Alekszandrovics Bakunyn. Ezenkívül Marx tanítása, valamint Marxnak és főleg Engelsnek azok a kevésbé ismert interjúi is megtalálhatók a könyvben, amelyeket a különböző lapok munkatársainak adtak politikai témákról, s itt az elméleti kérdések sem kerülhetők meg, természetesen leegyszerűsítve, dióhéjban.

A kötet szerkesztője úgy véli megol-

dani a Marx és Engels jelleméről és egyéniségéről alkotott szokványos kép demisztifikálását, hogy a legkülönbözőbb kortársak első benyomását és véleményét közli, vagy olyan visszaemlékezéseket, amelyeket alkalmilag, időnként haminc év után vetettek papírra. A nyilatkozók között pedig többségben vannak azok, akik nem szívlelték Marxot. Engelsről kevesebb közlés van, s ez is inkább életének utolsó másfél évtizedére esik. A könyv szerkesztője mindenestre egy szokatlan képet festett Marxról és Engelsről, főleg azokat a vonásait domborítva ki, amelyek már a velük nem rokonszenvezők vagy éppenséggel ellenséges érzületű kortársak, helyenként rendőrségi besúgók eltorzítottak. Ez azonban nem jelenti azt, hogy az ilyenképpen demisztifikált kép Marxról és Engelsről tárgyilagos. Inkább arról tanúskodik, hogy milyen nagy ellenszenvvel viseltettek irántuk – főleg pedig Marx iránt – azok, akikkel együttműködtek, esetleg átmenetileg érintkeztek, vagy eszmei-politikai harcot vívtak.

Természetesen, noha kisebb mértékben, Ernstsberger helyt ad Marx családtagjai és meghitt barátai közléseinek is. A teljesebb kép kialakítását azonban már azzal is megakadályozta, hogy eltekintett Marx és Engels levelezésének közlésétől, s így a baráti és harcostársi véleményeket és jellemzéseket hiába keresnénk a kötetben.

A szöveggyűjteményben nyilatkozó személyek megválogatása ugyancsak szubjektív. Ferdinand Lassalle benyomásairól és véleményéről pl. szó sincs, holott a könyv szerkesztője elsősorban a németországi olvasó érdeklődését tartotta szem előtt, s tudvalevő, hogy Lassalle szerepe a német munkásmozgalmában megkerülhetetlen. Természetesen Lassalle véleménye Marxról nem tárgyilagos, vagy legalábbis Lassalle és Marx személyi kapcsolata igen ellentmondásos. Mint ismeretes, Lassalle áradozott Marxról, büszke volt, hogy hívé-

nek és követőjének vallhatta magát, ám Marx helytelenítette Lassalle szétforgácsolódó érdeklődését, ami megakadályozta az elmélyült munkában. Marx ezenkívül kifogásolta Lassalle-nak a munkásmozgalmi kérdésekhez való eklektikus viszonyulását, ami voltaképpen a tudományos szocializmus, de a rögtönzés és ötletszerűség, valamint a kispolgári közhangulatból kölcsönvett jelzőszavak és megoldások sajátos keveréke volt. Marx értékelte Lassalle-nak a német munkásokra gyakorolt mozgósító befolyását, de hirdetett eszméinek felemás értékét – függetlenül attól, hogy fennhangoztatta Marx tanítása mellett való elkötelezettségét – veszélyesnek tartotta a németországi munkásmozgalom kibontakozása szempontjából, és Engelsszel együtt tisztában volt, hogy közöttük előbb-utóbb kenyértörésre kerül sor. Lassalle korai halála miatt ez nem következett be, ám tudvalevő, hogy Marx a Lassalle-féle hányaveti, öntelt embereket, még kétségtelen tehetségük és értékeik ellenére sem szívlelte.

A könyv inkább egy marxizáló szerző munkájának mondható, egy olyané, amilyenek szép számban voltak 1905 után az orosz baloldali értelmiség között is, s akiket Lenin „a marxizmus körül” helyet foglaló értelmiségnek nevezett. A kötet szerkesztője túlon túl óvakodik, hogy a nyugati baloldali értelmiség még véletlenül se illesse ortodoxiával. Fennhangoztatja begyöppedésellenes álláspontját, és ezért sokkal bőségesebben merít azokból az írásokból, amelyek kedvezőtlen képet festenek Marxról azzal, hogy Engels jellembrázolására már kevesebb erőfeszítést tesz, és inkább már az aggastyán Engels arcélét igyekszik körvonalazni.

Mint kiadási termék a belgrádi Rad Kiadóvállalat ama kiadványai közé sorolható, amely a munkásmozgalomról és a marxizmusról szokatlan megvilágításban szeretne tájékoztatni, és ilyen értelemben „nem vonalas csemegének” számít. Ezek közé a kiadványok közé

sorolható pl. Vladimir Dedijer 1978-ban kiadott *Josip Visszarjonovics Sztálin elveszített ütközete* című könyve és Jules Humbert-Droz svájci kommunista, majd szocialista négykötetes emlékezéseinek kétkötetes szerbhorvát nyelvű kivonatos kiadása, 1982-ben, *A Komintern titkárnak emlékirata* címmel. Ilyen kiadványnak számít a már kézirat formájában hányatott sorsú és kiadását főleg a Horvát Kommunista Szövetség vezetősége részéről ellenző kétkötetes könyv – amelyet a Rad 1983-ban jelentetett meg és amelyben Vjenceslav Cenčić publicista közreadja Josip Kopinićnak a Komintern egyik spanyol polgárháborúbéli magas rangú beosztottjának, majd a háborús időkben Zágrábban székelő Komintern rezidensének és Tito személyes barátjának visszaemlékezéseit – A Popinić talány címmel. Ezekhez a könyvekhez sorolható a Hans Magnus Enzensberger által szerkesztett, mondhatnók: alkotott könyv Marx és részben Engels egyéniségéről, arcéléről és közvetlen környezetéről.

Meg kell hagyni, hogy a könyv nyomán kirajzolódó Marx és Engels arcél merőben szokatlan. Különösen Marx korábbi éveiről Arnold Ruge jellemzés dominál, később az I. Internacionálé idejéből főleg Mihail. A. Bakunyin véleménye kerül előtérbe, mely szerint Marx egy összeférhetetlen, a becstelenségig féltékeny és hiú ember volt. Másokkal szemben türelmetlen, áskálódásra hajlamos, egyeduralomra törő embernek festik le azokat, akik Marx ellenlábasai voltak – és tegyük hozzá: kevesen voltak közülük, akik valóban emberközelből ismerhették meg Marxot. Engelsről már mint koros emberről, főleg az 1884-es évek utáni időkből iktat be könyvébe bővebb anyagot. Ennek alapján egy joviális, részben hedonista öregember arcéle rajzolódik ki, aki már kétszer előzvegyűlten megadóan tűri Helen Demuth okos és célravezető házvezetőnői zsarnokságát, majd rövid időre titkárnőjének és házvezetőnőjének, Kauts-

ky elvált feleségének, Louise-nak rigolyáit, amíg újra férjhez megy, s mint Freibergerné újonnan alapított családjával, de követelésére egy tágasabb lakóházban, Engels még gondját viseli. Keveset tudunk meg a Kugelmann családtagjainak véleményéről, még kevesebbet a fiatal Marx és apja, majd testvérei, édesanyja és anyai ági hollandiai nagybátyja benyomásairól.

Természetesen, ha nem is tárgyalja a könyv, de érinti azt a kitartó és sok esetben szövevényes küzdelmet, amelyet Marx, Engels és elvarátai folytattak a tudományos szocializmus győzelméért az egyes országok munkásmozgalmiban. Ezt a küzdelmet bonyolították a nemzetközi körülmények, valamint a német, a francia, az angol és más munkásmozgalmakon belül uralkodó viszonyok is. Nagy gondot okozott nekik a valamikor megosztott Németország nagyszámú külföldön tartózkodó szakmunkása, akik részben gazdasági, részben politikai emigránsok voltak, s szervezkedésükben a hosszú külföldi tartózkodás csak kicsinyes megosztottságot és csoportellentéteket eredményezett. Ilyen körülmények között, valamint a Porosz Királyság, a rendőrbesúgók és provokátorok tevékenysége közepette kellett Marxnak, Engelsnek és elvarátainak szívósan és kitartóan küzdeniük tanításuk térhódításáért.

Az imént felsorolt körülményeket a könyv szerkesztője nemigen veszi figyelembe, s így inkább csak a saját prizmáján keresztül látott Marx- és részben Engels-arcélt kínálja fel szövegválogatásával. Az értesületlen olvasó Marxról torzképet alkothat, úgy tűnhet neki, hogy Marx összeférhetetlen, önhitt és kíméletlenül durva egyéniség volt. A Marx életét és eszmei fejlődését ismerő olvasónak ez a könyv csupán annyiban keltheti fel az érdeklődését, hogy bővebben értesülhet belőle Marx ellenlábasainak a nagy gondolkodóról alkotott véleményéről.

Enzensberger mint szerkesztő akarát-

lanul, vagy személyes rokonszenve alapján, a tárgyilagosság figyelembevételét mellőzve, nehezen elfogadható mértékben teret biztosít Bakunyinnak úgy, hogy annak szövegrészleteivel a saját nézeteit is propagálja mint a társadalom forradalmi átalakításának legszabadabb kibontakozását biztosító tanítást, szembehelyezkedve ezzel Marxszal, s Marx tanítását több ízben is durván hamisítja. Ez különösen szembevetendő az I. Internacionálé Hágában (1872) megtartott kongresszusa kapcsán. Itt ugyanis Marx és harcostársai kivédtek a bakunyista anarchisták „hatalomátvétele”, s kizárták őket soraikból, döntést hoztak, hogy székhelyüket Európából Amerikába helyezik át, ami egyben azt is jelentette, hogy Marx és Engels kivonult a végrehajtó testület közvetlen tevékenységéből és megkezdődött az I. Internacionálé feloszlata (Bakunyinnak a Zürichben megjelenő Liberté-hez intézett nyílt levelét majdnem teljes terjedelmében közli – 270–290. oldal).

A közölt szövegek, meglehet, a véletlen folytán igen plasztikusan rajzolják meg Marx feleségének, Jenny, szüle-tét v. Westphalen személyiségét. A könyv szerkesztője túlzottan idézi azokat, akik Marx és Engels rossz emberismeretét emlegetik, alapvető érvként hozva fel Marxnak Edward Aveling – Marx legfiatalabb lányának élettársa – iránti érdemtelen bizalmát és rokonszenvét. Ebben az esetben kétségtelen, hogy Marx is, Engels is tévedett, s ezt könnyű volt bizonyossággal állítani, amikor már Eleonor-Tussy tragikusan véget vetett életének, csakhogy figyelembe kell venni, mennyi emberrel és milyen különböző szándékú emberekkel érintkezett, tartott fenn kapcsolatot és működött együtt vagy küzdött a két nagy forradalmár mozgalmas élete során.

A demisztifikáló erőfeszítések, amelyek az utóbbi két évtizedben váltak divatossá Nyugat-Európában, elsősorban azt igyekeznek kimutatni, hogy a sztáli-

ni despotikus szocializmus és a totalitárius politikai rendszer már a tudományos szocializmus bölcsőjében, tanításában és megalkotói egyéniségében, legalábbis csírájában, jelen volt. Ezt a téves, de divatos és kapatos szellemi áramlatot szolgálja Hans Magnus Enzensberger szerkesztése is. Persze nem mulasztja el a demisztifikálás kapcsán előhozni Frederick Demuth személyét sem, Marx és Helen-Lenchen Demuth házasságon kívüli gyermekét, akinek a hivatalos apa-ságát Engels vállalta, ezúttal Louise Kautsky-Freiberger 1898. szeptember 24-én, August Bebelnek írt levele alapján, amelyben beszámol Engelsnek a halásos ágyon, Tussy unszolására tett kijelentéséről (449–450. oldal).

Nem indokolt az a „jelzők szótára” sem, amelyet a könyv szerkesztője Marx és Engels levelezését igénybe véve állított össze. Nem világos, milyen mércék alapján választotta Enzensberger a könyve zárórészébe iktatott szótárt. Az egyes személyekhez fűződő jelzők köntörfalazás nélküliek, néha durvák, el-lentmondók, sőt sértők is. Olyan személyeket és jelzőket is felsorakoztat, amelyekről nem tudni, hogy melyik származik Marxtól és melyik Engelstől, csak az látszik, hogy időrendben tünteti fel őket. Vannak olyan személyek, akik ma már ismeretlenek és csak a névmutatóban nézhetünk utána, hogy voltaképpen kik is voltak. Ugyanakkor a könyv szerkesztője nem iktatja be Marx és Engels véleményét a következő személyekről: An. Comte, Helene Demuth, L. Feuerbach, Fränkel L., G.W.F. Hegel, E. Kant, Kossuth L. Klapka Gy., L. Kugelmann, F. Lassalle, R. Owen, H. Marx, C. H. Saint-Simon. Mindezekről Marx és Engels nyilatkozott is, mert jelentős szerepet tölthettek be tudományos eszmei kibontakozásukban.

Megállapítható, hogy bizarr könyvről van szó, s hogy az olvasó mást kap, mint amit a címből ítélve vár. A kiadónak nyilvánvalóan szándékában volt érdekes, az olvasóközönség érdeklődé-

sét felkeltő, rendhagyó könyvet közreadni Marxról és Engelsről; egy újabb oldalról bemutatni a tudományos szocializmus megalapítóinak küzdelmét, és érzékeltetni a kort, valamint a két nagy gondolkodót körülvevő barátok és ellenségek magatartását. A szerző szándékáról viszont nem sok jót mondhatunk, annak ellenére, hogy sokak segítségét igénybe vette (ez a forrásmunkák feltüntetéséből is kitűnik – 463–476).

Igaz, költő és író létére Enzensberger csak másodsorban publicista, s így az, amit felkínál, semmi estre sem nevezhető a nyughatatlan kíváncsiság igazságot szolgáló termékének. Inkább egy divatos, a marxizmussal kokettáló eszméáramlatnak hódol vele a szerző, ez viszont mulandó, és nem hozhat felszínre komoly és tartós értékeket.

Rehák László

AZ ÖNIGAZGATÁS DIAGNÓZISA

Prof. dr Neca Jovanov: Dijagnoza samoupravljanja.
SN Liber, Zágráb, 1983.

Könyvünk szerzője ismert szociológus, egyetemi tanár az 1974 és 1981 között megjelentetett írásait, beszélgetéseit gyűjtötte össze hazánk társadalmi-gazdasági problematikája kapcsán. A zágrábi Sveučilišna Naklada Liber tavaly jelentette meg külön kiadásban ezt a könyvet, azzal a tervvel, hogy címe: „Sociološka dijagnoza Jugoslovenskog društva”, vagy „Sociološka dijagnoza samoupravljanja” lesz. Végül is a professzor beszédeit és autorizált vitáit Az öngazgatás diagnózisa címmel jelentették meg. Jó néhány cikket már közölt ebből a Socijalizam, a Savremenost, a Marksistička misao, illetve a Naše teme című folyóirat. A mű előszava rendhagyó módon interjú formában íródott, mivel Jovanov több havi betegápolásra vonult be a vrdniki klinikára.

Neca Jovanov egy olyan szociológusnak nevezi magát, aki a jugoszláv társadalmi gyakorlatot elemzi és egyéni véleményével igyekszik fölfedni a valóság néha sajnálatos realitását, problémáit, sőt gyakorlatias megoldásokat is ajánl. Az olvasóközönség előtt szerzőnk arról ismert, hogy nem retten vissza a kellemetlen és éles kritikától sem, pedig megtörtént már, hogy a Kommunista Szövetség intézményei megvonták tőle

egyes cikkeinek a megjelentetési jogát. Ennek kapcsán Jovanov kijelentette, hogy a jugoszláv társadalmi helyzettel kapcsolatos viták kimaradtak a JKSZ ülésein, de a párton kívüli diszkussziókat mégsem engedélyezték kellőképpen.

Neca Jovanov a vajdasági, főleg pedig a szabadkai közönség számára akkor lett közismert, amikor a szabadkai Veljko Vlahović Munkásegyletem megjelentette *Radnički štrajkovi u SFRJ* (Munkásztrájkok Jugoszláviában) című tanulmányát. Öt évet várt könyve kiadásra, mivel egyes politikai körök veszélyesnek tartották a megjelentetését.

A most kezünkbe kerülő könyv néhány cikke, amely még 1966 és 1977 között íródott, szintén először jelent meg. A tanulmánykötet öt fejezetre oszlik:

1. Állam és öngazgatás
2. A munkásosztály és a munkásztrájkok
3. Gazdasági hatékonyság és öngazgatás
4. A tudományról
5. Lehetséges megoldások.

A mintegy 360 oldalas könyvben megjelentetett cikkeket autentikus formájukban szerkesztették egybe. A szerző a könyv végén húsz pontban foglalja össze megjegyzéseit, ismertetve az

olvasóval a cikkek megjelenési idejét, feltételeit és körülményeit.

Említésre méltó, érdekes szöveg az első részben a koncepció és a gyakorlat viszonyáról szóló. Mindenekelőtt azt állapítja meg a szerző, hogy az elmélet, illetve koncepció és a gyakorlat között jelentős eltérés van, mégsem állíthatjuk azt, hogy minden probléma és nehézség forrása társadalmunkban ez lenne. Másodszor, nem biztos, hogy a koncepció mindig helyes és a gyakorlat tér el tőle helytelenül. Különben sem lehetséges, hogy azonosság lépjen fel a kívánt elméleti elképzelések és a valóságos helyzet között. Végül is felhívja figyelmünket arra, hogy lehetetlen egy síkba hozni többfajta koncepciót, így nem tudjuk identifikálni az elméleti, a politikai és a jogi (normatív) koncepciókat, amelyeken keresztül eljutunk a gyakorlatig. A teoretikai koncepciók elméleti munkákban, tanulmányokban találhatóak, a politikai koncepciók már politikai dokumentumokban, programbeli munkafeladatokban, míg a jogi koncepciót az alkotmány és más törvények, öngazgatási általános aktusok tartalmazzák. Amikor például az öngazgatásról beszélünk, akkor az elmélet leszögezi azt, amit és ahogyan szeretnénk, a politika már intézkedéseket tesz annak megvalósítására, a jogi aktusok pedig konkrétan megkeretezik a rendszert, amit meg kell valósítanunk, de ami még persze nem történt meg teljes egészében.

Amikor az elmélet irányából a politikai intézkedéseken keresztül haladunk a jogi rendelkezések megvalósítása felé, eleve akadályokba ütközünk. Társadalmi-gazdasági valóságunk igen sok akadályt gördít még az alkotmányos koncepciók valóra váltása elé, mert hazánk különböző területei más-más társadalmi-gazdasági, kulturális szinten vannak, másrészt viszont maga a politikai koncepció is többszörösen ellentmondó. Így például meg kell találni az optimális kapcsolatot a terv és a piac között; azután a társadalmi viszonyok öngazga-

tási és politikai (állami intézményes) megszervezése között. Neca Jovanov megállapítja, hogy a munkásmozgalom történelmi gyakorlata és hazánk tapasztalata alapján kiépített elméleti koncepció az öngazgatásról sokkal érettebb attól, mint amit megvalósíthatunk a gyakorlatban. Ez érthető is, ám törekednünk kell, hogy az alkotmányjogi rendelkezések közel járjanak a gyakorlathoz. Tehát legnagyobb eltérés az elmélet és a gyakorlat között, kisebb a politikai intézkedések és a gyakorlat között van, míg legkisebb a törvényes jogi aktusok és a valóság között. Konfliktus nem léphet föl, esetleg csak az elmélet és a megvalósuló realitás között.

A normatív koncepció kereteiben találjuk meg már az intézményes megoldásokat is. Neca Jovanov helyesen állapítja meg, hogy hazánkban nagyszámú intézmény létezik, ám az egymás közötti viszonyuk nincs kellőképpen megszervezve. Egyes intézmények autark, sőt dezintegrált feltételek között működnek. Szerzőnk itt az intézmények pluralizmusáról beszél, ami öngazgatási rendszerünk jelentős fekezője. Ha ezek az intézményes megoldások a tapasztalat hiányában nem megfelelőek, akkor dokumentumok (határozat, rezolúció, álláspont stb.) sokaságát eredményezik, amelyek általánosak (nincsenek megfelelőképpen irányítva, sem pedig személyhez kötve). Az intézmények formális funkcionálása így oda vezet, hogy a határozatokat valójában, bizonyos csoportok hozzák meg, mint például a politikai aktívák, illetve az ügyvezető szerv körüli perszonális uniók, holott a társadalmi-politikai szervezetek és a küldöttrendszer szerepe éppen az lenne, hogy leépítse a szűk körű döntéshozatal lehetőségeit, és a munkástömegek tudatos vitáiban találja meg az öngazgatás lényegét.

Dr. Neca Jovanov szerint most már radikális változásokra van szükség a politikai szervezetek gyakorlatában, mert a formális öngazgatás miatt a hatalom

szűkebb körök kezében marad. Így a társultmunka-szervezetekben jobbára csak a munkástanácsok munkájában található még némi öngazgatási kezdeményezés, de a dolgozók gyűlése és a küldöttségek már nem gyakorolják szabadon az öngazgatást.

Az elsődleges fellendülést követően az emberek elvesztették kedvüket, és kényszeredetten vesznek részt az öngazgatásban, ha érzik, hogy a döntéseket rajtuk kívül álló körök, technostruktúrák hozzák meg. A munkásosztály legnagyobb ellenségévé ismét a bürokrácia és a technokraták váltak, a tömegek passzívak maradnak, megelégedik a hiábavaló erőfeszítéseket. Márpedig a passzív tömeget nehezen lehet újra „csak” eszmékkal megindítani. Most már akcióra, eredményekre van szükség. Egy munkanélküli például képes bármilyen eszméhez csatlakozni és elfogadni, ha az munkát ígér, illetve ad is neki. Vigyáznunk kell tehát, mindig tudnunk kell, hogy mit érez és hiányol a munkásosztály, melyek a legaktuálisabb problémái. A Jugoszláv Kommunista Szövetség feladata pedig, hogy megőrizze az eszmei-politikai tisztaságot minden akcióban. Neca Jovanov különösen az öngazgatási érdekközösségek és a bankrendszer leépítését, illetve átszervezését sürgeti.

A szocialista állam és az öngazgatás viszonyában a szerző a munkásmozgalom és a rendszer viszonyát fedi föl. Ebben az írásában is a legnagyobb veszélyt a bürokráciában látja. A munkásosztálynak a saját bürokráciájával folytatott harcából elméletileg a következő származhat:

- a munkásosztály tömeges akcióját elfojtja saját bürokráciája a katonaság és rendőrség segítségével;

- a munkásosztály győzelme saját bürokráciája felett és az etatista államrendszert felett;

- a konfliktus kompromisszumos megoldása a munkásosztály és a bürokrácia között;

- az ellenforradalom győzelme, ahol a munkásosztály csak látszólag győzött a bürokrácia felett.

Az említett elméleti lehetőségek néhányára már van történelmi példa. A szerző a sztálinizmust emlegeti, én hozzátenném a jelenkori Lengyelország példáját.

A könyv második fejezete, a szerző egy korábban megjelent (1979) könyve kapcsán készült interjúkat és cikkeket tartalmazza. Szó esik a munkássztrájkok okairól hazánkban (főleg 1958 és 1969 között), amelyekből több mint 2000 volt. Jovanov szerint a munkabeszüntetések legtöbbször a gazdaságilag fejlettebb országrészekben jelentkeztek, átlagosan rövid ideig tartottak (75,5 százalékuk egy napnál is rövidebb volt) és kevés részvevőjük volt (egy-egy alkalommal kb. 150 ember). Legtöbbször az ipart és a bányászatot érintették, tehát a termelőmunkások körében jelentkezett a probléma. A szöveg tulajdonképpen a szerző doktori disszertációjának a megvédése alkalmából elhangzott előadása a Ljubljana-i Jogi Karon (1975 elején). Ezt a szöveget, két interjú követi (a Start és a Vjesnik lapoknak), majd vita a kerekasztal-beszélgetésekről.

A harmadik fejezetben az öngazgatás és a gazdasági hatékonyság viszonyát tanulmányozza a szerző. Több mint húsz oldalas vitával kezd az öngazgatási árutermelők termelési-ügyviteli viselkedésének jellemzését. A probléma lényegét Jovanov abban keresi, hogy vajon mikor fogja a társult munkában szerveződött munkásosztály a politikai hatalom teljes birtoklásával elérni azt is, hogy teljes egészében rendelkezzen a jövedelemmel? Legfőbb fékezésként az adminisztratív és igazgató szerveket emlegeti. Az újratermelési eszközök jelentős része felett még mindig az állami intézmények, vagy azok csökevényei rendelkeznek. Sőt még egy hiba: az összetett munkaszervezetek szétesése, a formális társulások széthullása és

ezáltal a társultmunka-alapszervezetek zártsága.

A negyedik fejezet a tudomány szerepét keresi a társadalom fejlesztésében. Neca Jovanov szerint a tudománynak jelentős szerepe van: elsősorban a termelőerők átszervezésében, alakításában; másodsorban, a termelőerők hosszú távú fejlődésének irányításában, végül pedig a termelőerők fejlődésének intenzitását (dinamizmusát) határozza meg és ellenőrzi a tudományos kutatás.

A közgazdaságtudományra három példával az a feladat, hogy felkutassa a lehetőségeket és irányt mutasson az összetett munkaszervezetek, illetve az úgynevezett újratermelési egységek létrehozásában. Előttünk áll tehát az öngazgatású társult munka megszervezésének kutatása, azután az iskolarendszer és a kaderszükségletek viszonya, valamint a foglalkoztatás kérdése.

A könyv utolsó fejezete, mintegy negyven oldal (eddig meg nem jelent beszélgetések és viták alapján íródott), az öngazgatás és a küldöttrendszer jogi koncepciójával kapcsolatos dilemmákat foglalja össze, persze rámutatva a megoldási lehetőségekre is. Ezen fejezet célja, hogy összefoglalja a könyvben írottakat, az öngazgatásról szociológiai diagnózist ad és javaslatot tesz a hatékonyabb döntéshozatal érdekében.

Elsősorban az intézményes és jogi rendszert szeretné Neca Jovanov leépíteni. A cél valójában a munkásosztály alkotói energiájának felszabadítása, amit néha elnyom a jogi-politikai felépítmény. Az intézményes és jogi aktusaink redukálása a szerző szerint akkor érhető el, ha teljesen megreformáljuk a következő szerveket:

1. Az öngazgatási érdekközösségek mint formális közvetítők megszüntetése a gazdasági és társadalmi szektor között. Ehelyett Neca Jovanov a közvetlen kapcsolat ajánlja a gazdasági szervezetek és a társadalmi szektor között, amelyek technológiai, majd gazdasági és szociális függőségbe kerülhetnek. Csakis sa-

ját akaratuktól függően lépnének kapcsolatba, amivel nagyobb gazdasági hatékonysághoz és operatív megoldásokhoz jutnánk.

2. A meglevő jogi rendszert kellene radikálisan leépíteni, elsősorban az öngazgatási általános aktusok számát.

3. Neca Jovanov szerint meg kell szüntetnünk az igazgató intézményét is, hisz már a Törvény a társult munkáról is ügyvezető szervet emleget. Helyette egy szakembercsoportnak kellene átvenni a tmasz ügyviteli politikájának vezetését és a felelősséget is.

4. Meg kellene szüntetni a társultmunka-alapszervezetek zsrírószámláját a könyvviteli szolgálatnál és a bankoknál. Ezzei jelentős adminisztratív szolgáltatástól mentenénk meg a termelőket.

5. A belső piac megszüntetésével a társult munka alapszervezetei között jelentkező dezintegrációs momentumot is kiiktatnánk. A piaci viszonyok a munkások között is eszmei-politikai széthúzást eredményeznek.

6. A munkás nem univerzális öngazgató, akinek most már mindenről döntenie kell. Éppen ezzel csorbítjuk meg a munkás öngazgatási jogait, elvonjuk a munkától és a termeléstől, hisz nem győz eleget tenni öngazgatási jogainak és kötelezettségeinek. A nagyszámú öngazgatási kötelezettségek redukálása ugyancsak sürgető.

Ezzel kapcsolatban Neca Jovanov – furcsa megoldásként a dolgozók gyűlését hagyná el mint formális és jogi döntéshozatali szervet. Mivel sokan vagyunk a gyűléseken, a hozzászólások csak formálisak, és teret kap a manipuláció. Ugyanígy – szerinte – csökkenteni kellene a referendummal történő döntéshozatalt is. Újra ki kellene építeni a klasszikus munkástanács intézményét, mert akkor felszabadulna a munkások tömege sok feladat alól, amit átvenne ez a tanács. Az ügyvezető, szakemberi rétegnek itt az feladata, hogy olyan alternatívákat terjesszen elő, amelyeknek a következményeit is megmagya-

rázza. Találó a könyv szerzőjének az a véleménye, hogy szükség van egy olyan szervezetre, amely mint döntéshozatali intézmény is a társult munkában, vagy pedig a társadalmi-politikai közösségekben csak azokból a küldöttekből áll, akiket személyesen is érint a probléma, amellyel foglalkozik. Például: a lakáselosztási bizottságba csak azok kerüljenek, akik még lakásra várnak.

7. A küldöttrendszer jogi koncepcióján úgy kellene változtatni, hogy fokozzuk ennek az intézménynek a demokratikus jellegét, racionalitását, hatékonyságát és az ellenőrzés lehetőségét.

Elsősorban a küldött-testületek jogainak és kötelezettségeinek átruházását javasolja a társult munka szervezeteire. A tmasz-ok így nyílt és változó reprodukciós egységekbe találnak magukat, ahol meglenne a gazdasági, technológiai, öngazgatási, szociális, eszmei-politikai kölcsönhatás és függőség is.

A küldött-testületek jogainak átruházása a végrehajtó és közigazgatási szervekre, nem tudom, mennyire volna helyes, hiszen a gyakorlatban éppen az a probléma, hogy a küldöttek döntéshozatala így is sokban függ a végrehajtó és közigazgatási szervek szakkádereinek előzetes javaslatától. Félő, hogy ezzel nem a végrehajtás felelősségét fokoznánk, hanem a bürokrácia burjánzását segítenénk elő.

8. Magyarázatra szorul még Neca Jovanov azon véleménye is, hogy szüntessük be a küldöttség intézményét is, hiszen csak párhuzamos, sőt ellentétes szerv a munkástanáccsal szemben, mivel szerinte a munkástanács igyekszik az eszközök betelélő elosztására, míg az egyes küldöttségek a társult munkán kívüli érdekek felé irányítják a pénzeszközöket (érdekközösségek stb.).

9. A választási rendszert valóban lehetne egyszerűsíteni, mert eléggé komplikált és hosszadalmas.

10. A jelölőlisták összeállításakor csak akkor érdemes több személyt javasolni a szükséges számúnál, ha jelentős esz-

mei politikai, morális, esetleg egyéb különbségek vannak közöttük.

11. Végül pedig Neca Jovanov szükségesnek találja az egész bankrendszer megreformálását, ami főleg a bankok közeledését jelentené a társult munkához, megszüntetve azok perszonális kapcsolatait állami és pártvonalon.

A jugoszláv társadalom technogazdasági problémáinak a megoldására a szerző főképpen a hosszú távú egységes fejlődési koncepció kidolgozását szorgalmazza. Meg kell szüntetni a külföldtől való függőséget, de ugyanakkor a gazdaság zártságát is. Meg kell valósítanunk az egységes jugoszláv piac koncepcióját a gyakorlatban, megszüntetni a mértéktelen beruházásokat, új arculatot adni az oktatásnak és tudományos munkának.

Természetesen a jelenlegi társadalmi-gazdasági megtorpanáshoz hozzájárult a Jugoszláv Kommunista Szövetség és a többi társadalmi-politikai szervezet gyenge eszmei és akcióegysége is. Fontos lenne demokratikusabb viszonyokat kiépíteni a JKSZ-ban, elérve a munkástöbbséget, a demokratikus viták megszervezését, nagyobb felelősségre apellálva. A társadalmi-politikai szervezeteknek (főleg a szakszervezetnek) oda kellene hatniuk, hogy a munkásosztály legaktuálisabb problémái legyenek napirenden.

A kötet egészében véve aktuális és mélyreható társadalmi problémákat fejtet. Külön erénye, hogy vitaindító, megoldáskereső céllal íródott. Így nem zavarja az olvasót az a forma sem, amellyel szerkesztették: beszédek, interjúk, viták. Mindenkinek, akit érdekel az időszerű jugoszláv társadalmi élet, problémáival, törekvéseivel, melegen ajánlom Neca Jovanov kötetét. Remélem, már a közeljövőben újabb vitákat vált ki a mű, hisz öngazgatású társadalmunk tökéletesítése érdekében minden konstruktív bírálatot szívesen fogadunk.

Gabrić Molnár Irén

A JUGOSZLÁV SZOCIOLÓGIA AFFIRMÁLÁSÁNAK JELENTŐS ESEMÉNYE

Kétségtelen, hogy valóban esemény-számba megy a *Szociológiai lexikon* megjelenése. Annál is inkább, mert nemcsak általánosságban nyújt ismereteket a szociológia mai eredményeiről, helyzetéről és irányzatairól, hanem mert a hazai szociológusok első generációjának életművét is ismerteti, azokat, akik közül kevesen érték meg az öregséget. Ezenkívül a lexikon a háború előtti jugoszláv szociológia szerény eredményeit is számontartja, amikor önálló, eredeti szociológiai művek ritkán jelentek meg, sőt tanulmányok is csak elvétve, irodalmi folyóiratokban vagy általánosabb társadalmi publikációkban láttak napvilágot. Az 1982-ben megjelent mintegy 180 szerzői ív terjedelmű lexikon függetlenül közli köztársaságunként a Szociológiai Társaság tagjainak névsorát és címét, ami a maga módján is bizonyítja, hogy a szocialista Jugoszláviában a szociológia már rég kinőtt a gyermekcipőből.

Ezen úttörő szociológiai kiadvány nehéz és felelőségteljes feladatát dr. Radomir d. Lukić akadémikus és dr. Miroslav Pečujlić, a Belgrádi Jogi Kar professzorai vállalták, mint a lexikon főszerkesztői. A kiadvány főszerkesztő-helyettesei dr. Danilo Z. Marković, a Belgrádi Politikai Kar tanára és dr. Sergej Flere, az Úvidéki Jogi Kar tanára volt. Ezenkívül még egy hattagú, egyetemi tanárokból álló szerkesztő bizottság szervezte a Szociológiai lexikon munkálatait, és szerkesztette a több mint 120 munkatárs írásait.

A szerkesztő bizottság a lexikon bevezetőjében előrebocsátja, hogy alapvető szándéka volt tömör betekintést nyújtani a szociológia hazai helyzetébe, a szociológia alapvető eredményeibe világviszonylatban, de a hazai társadalomtudományok régebbi eredményeibe is, amelyeknek érintkezési pontjaik vannak és jelentőséggel bírnak szociológiánk

jövőbeli fejlődésére. A két főszerkesztő önbírálólag sajnálatát fejezi ki, hogy más irányú elfoglaltsága miatt nem szentelhetett több munkát a címszavak megválogatásának. (Jegyezzük meg: az egyes címszavak terjedelmének meghatározása nem éppen a legszerencsésebb. Így pl. a főszerkesztő dr. Lukić akadémikus szabatos megfogalmazású és tömör szövegek sorát alkotta igen érzékeny témákra, míg dr. Flere professzor, főszerkesztő-helyettes szövegei feleslegesen terjengősek olyan címszavak kapcsán, amelyek jelentőségüknél fogva a kevésbé értesült olvasóból értetlenséget válthatnak ki). A két főszerkesztő hivatkozása más irányú elfoglaltságára valóban nem szokványos, mert köztudott dr. Lukić akadémikus igénybevétele a Szerb Tudományos és Művészeti Akadémia irányításában és dr. Pečujlić elfoglaltsága a Belgrádi Egyetem rektori feladatkörében. Így mindenképpen elsőrendű teljesítményt nyújtott a két főszerkesztő, méghozzá a hazai szociológiának egy olyan fejlődési szakaszában, amikor nem is kevés, valamikor vezető szociológusnak számító egyén azon sírándozik, hogy a hazai szociológia megrekedt és válságba jutott.

Ha a *Szociológiai lexikon* szerkesztése és megjelenése váratott is magára, első kiadását is elsőrendű hazai kulturális eseményként könyvelhetjük el. Megjelenéséhez nyilván a végrehajtó kiadó, a fővárosi Savremena administracija Könyvkiadó Vállalat is jelentős mértékben hozzájárult. Nevezetesen a Savremena administracija második, terjedelmesebb szaklexikonját az 1966-ban, 1532 oldalon megjelenő Kis politikai enciklopédiával (*Mala politička enciklopedija*) képezte, s a szerkesztő bizottság elnöke dr. Jovan Đorđević akadémikus volt. Ennek az enciklopédiának a második kiadása (most már a felesleges „kis” jelző elhagyásával) 1975-ben jelent meg

Politička enciklopedija címmel. Ezt megelőzően 1964-ben jelent meg, dr. Borislav Blagojević professzor főszerkesztésében a Jogi Lexikon, majd 1975-ben dr. Zoran Pjanić professzor főszerkesztésében a *Közgazdasági lexikon*, 1979-ben pedig *Az öngazgatási lexikon (Enciklopedija samoupravljanja)*, dr. Anton Vratuša professzor főszerkesztésével. Ezt az úttörő jellegű lexikont a Savremena administracija Kiadó közös vállalkozásként adta közre a belgrádi Komunist Kiadó Központtal. Az 1982-ben megjelentetett *Szociológiai lexikont* is a Savremena administracija Kiadó két társkiadó segítségével jelentette meg; a Savremena praksa tmsz és a Savremena knjiga tmsz közreműködésével.

A Szociológiai lexikon kétségtelen eredménye – s ebben világviszonylatban úttörő teljesítmény –, hogy kiterjedt címszócsoport öleli fel és mutatja be az öngazgatás-szociológia alapvető kategoriális apparátusát és eddigi kutatási eredményeinek javát. Viszont túlméretezett a kultúrszociológiai témakör. Az olvasóban azt a hamis képzetet keltheti, hogy a kultúrszociológia világviszonylatban, vagy esetleg nálunk Jugoszláviában fejlettebb lenne, mint sok más szakszociológia, amelyeket a címszavakban és a címszavaknak szentelt terjedelemben is sokkal visszafogottabban tárgyal a lexikon.

A jól feldolgozott munkaszociológia elvontabb tárgykörén túlmenően hiányolható az iparszociológia eredményeinek megfelelő bemutatása. Hasonlóan kellő értesültség nélkül marad az olvasó a kiscsoport-szociológiát, a szervezés és a szervezetek szociológiáját, valamint az életmód-szociológiát illetően. Amennyiben a szerkesztők jobban igénybe vették volna például a Szabadkai Közgazdasági Kar szakembereinek közreműködését – amely karon ezekkel a kérdésekkel már évek óta behatóan foglalkoznak – és Vajdaságból nem szorítottak volna annyira az újvidéki munkatársakra, elkerülhették volna ezeket a

fogyatékoságokat, vagy legalábbis nagy részüket.

A lexikon bibliográfiája sem eléggé megbízható. A lexikon lelkiismeretesen feldolgozza a szerbhorvát nyelvterületen a múltban is megjelenő különböző folyóiratokat, még akkor is, ha csak időnként foglalkoztak szociológiai és vele határterületű témával. Elmulasztja viszont a vajdasági nemzetiségi folyóiratok és a vidékünkön megjelent könyvek feltüntetését, jelzését, noha a két háború között, s részben előbb is, jelentek meg, ha nem is nagy számban a rövidebb-hosszabb életű folyóiratokban jelentős szociológiai tanulmányok. Amennyiben a bibliográfia nem mulasztotta volna el megemlíteni az elhunyt dr. Löbl Árpád (Žarko Plamenac, Lőrinc Péter) szociológiai vonatkozású munkásságát, meg kellett volna említeni legalább az 1973-ban és 1976-ban kiadott két könyvét [Bánát magyar nyelvű polgári társadalomtudománya a századforduló idején, 1880–1918. Hungarológiai Intézet, Újvidék, 1973, és a Bácskai politikai elméletek (1880–1920). Életjel, Szabadka, 1976.] Már csak ez a két forrásmű is bővebb ismereteket nyújtott volna a szociológia és a társadalomtudományok valamikori művelőiről vidékünkön.

Figyelemre méltóak ebből a szempontból azok a szociológiai és vele határterületű írások, amelyek a háború előtti Híd folyóiratban láttak napvilágot. A Híd ugyanis megalapítása után csakhamar a Jugoszláv Kommunista Párt magyar nyelvű havonként megjelenő legális sajtószerzévé vált. A népfelszabadító háborút követő években azonban a szocialista Jugoszláviában nemcsak a Híd, hanem a később létesített Létünk és az Üzenet magyar nyelvű folyóirat is publikált szociológiai cikkeket, sőt a román nyelvű Lumina – különösen megjelenésének első két évtizedében. Említésre méltók ezenkívül a szlovák és ruszin nyelven időnként megjelentetett szociológiai és rokon területű tematikai munkák is. A szerbhor-

vát nyelven megjelenő Savremenost folyóiratra vonatkozó szűkszavú jegyzet sem mondható szerencsésnek, mert nem sejteti, hogy kifejezetten szociológiai tanulmányokat is közöl.

Az első ilyen terjedelmű és alaposágú szociológiai lexikon azonban mégsem csak szociológiánk fejlettségének tükré és bizonyága, hanem általános hazai kulturális esemény is. Megjelenése bizonyítja, hogy Jugoszláviában nem a szociológia van válságban, hanem személyes és szakmai válságba került több, valamikor vezető számba vett szociológus. Ezek elsősorban kabinetszociológiájuk alapján, inkább elméleti-spekulatív alapon hozakodtak elő társadalombírálatukkal, holott a mai bonyolult gazdasági

és általános társadalmi helyzetben marxi értelemben kellene bírálniuk. Tehát az elvetendő pozitív módon való meghaladását is körvonalazni kell, pozitív kiutat és megoldást kellene felmutatni, amire meddőségükben képteleneknek bizonyulnak.

A valóban jugoszláv ihletésű Szociológiai lexikon tehát elindult a maga útján, s fogyatékosai ellenére is elsőrendű országos jelentőségű kulturális eseménynek bizonyult. Második kiadása, amely idővel bizonyára meg fog lenni, kétségtelenül tartalmasabb és részleteiben jobban összehangolt alkotás lesz majd.

Rehák László

A JÖVŐ KERESÉSE

Edgar Morin: Hogyan lehet kijutni a XX. századból, Globus, 1983

Csalódott francia baloldali értelmiség Edgar Morin. És ez alapvetően megszabja ennek a könyvnek a mondanivalóját is. Az utószó szerint saját egykori sztálinizmusa teszi ma olyan hevesse ki-rohanásait a sztálinizmus ellen. Még hozzátehetnénk: a francia baloldali értelmiség többi tagjához hasonlóan annyiszor kezdett már bizakodni, reménykedni és annyiszor csalódott, ábrándult ki, érte meg reményeinek szertefoszlását, hogy mire a mai világválsággal – Keletet és Nyugatot, Északot és Délét egyaránt sújtó nagy megrázkódtatással – kezd foglalkozni, már csak a saját régi illúzióival való elkeseredett és emiatt kemény, önmagát is ostorozó, éppen ezért magának legjobban fájó, tehát ebből kifolyólag szenvedélyes leszámolás marad.

Az a körülmény, hogy saját illúzióival számol le, saját csalódásainak sajnó sebeit tépi fel szemünk láttára, magyarázza, hogy mondanivalójának homlokterében nem az áll, ami a baloldali értelmiség fő mondanivalója volt hosszú évtizedeken át – az elidegenülés, az ember

kiszolgáltatottsága, méghozzá a gyakorlati és olvasmányélmények alapján a kapitalista társadalom titkainak leleplezése formájában –, hanem bírálatának éle az „apparátus kommunizmusa”, a „sztálinista kommunizmus” felé fordul. Méghozzá egész a végsőkig menően: „Ezentúl is tudatában kell lennünk annak, hogy a marxizmus–leninizmus örve alatt folytatott forradalom az uralom és a kizsákmányolás új formáihoz vezet. Tudnunk kell, hogy a felszabadítás a rabsághoz vezet, rosszabbhoz, mint amelynek láncait szétzúzták, ha azt olyan szervezet irányítja, amelynek célja a leigázás. Azt hittük, hogy a nyomor forradalmának a századában élünk, amely leküzdte a nyomort. Ki vagyunk téve e század forradalma nyomorának.” (52–53. old.).

Ezzel nem megállapításait akarjuk elvitatni, csak éppen arra akarunk utalni, hogy a könyvre nagyon is rányomja bélyegét, hogy Morin a kiábrándult hívő szenvedélyességével a „valós szocializmustól” kéri számon, hogy amíg a ka-

pitalizmus mostani nagy válságáig eljutott és válságba döntötte általában a világgazdaság egész kapcsolatrendszerét, addig a baloldali értelmiség már koncepció és távlat nélkül marad, úgy, hogy nem vár semmi újat és semmi jót ettől a válságtól. Ő persze nem jut el a nagy válságból fakadó intellektuális válság felismeréséig, amelyben marxisták és baloldaliak is gondolkodnak azon, hogyan lehetne a kapitalizmust kiegészíteni válságából, mert addig sem egy-egy országon belül, sem világviszonylatban nem számíthatnak haladó változásokra; amelyben a zavartalan fejlődés illúziójának hatása alatt alakult eurokommunista pártok a túlélésre rendezkednek be; amelyben a baloldali pártok a kapitalizmus kevésbé fájdalmas megreformálására vállalkoznak, amikor a jobboldal csak nehezebben tudná végrehajtani ezeket a szükséges reformokat; amelyben kevesek látják a kiutat és a megoldás koncepcióját. Megelégszik a „valós szocializmus” bírálatával, amiatt, mert nem nyit olyan távlatot, amelyet szembeállíthatnának ezzel a világválsággal.

Így aztán nem csoda, hogy gyakran elragadja a szenvedély. Ebből származnak egyoldalúságai. Például elgondolkozatóan keresi a magyarázatot, hogy miért kell több erőszak a szovjet típusú rendszer fenntartásához, mint az amerikai típusúhoz. De a magyarázatot abban látja, hogy az amerikai életformában még hisznek, a szovjetben már nem, ami persze leegyszerűsítése, mert néhány lényeges szempontot figyelmen kívül hagy. Legelőször, hogy az amerikai életforma önmagában az erőszak és nyomásgyakorlás olyan szövevénye, amely a világ minden rendőrségénél jobban védi az adott rendszert. Másodszor, hogy a szovjet társadalom hasonlóképpen rendelkezik ezzel az önvédelmi mechanizmussal, amely abból adódik, hogy a szovjet polgár éppúgy, mint az amerikai állampolgárok zöme, nem tud elképzelni más életformát. És harmadszor, nincs a világnak olyan rendszere,

amelyet csak az erőszak tart fenn, két napig sem tarthatná fenn magát az a rendszer, amely számos eszközzel – köztük az erőszakkal is – nem tudja a polgárok nagy többségét rábírní, hogy élni tudjanak az adott rendszerben, viszont nincs a világnak az a demokráciája és szabadsága, amely fennmaradhat, ha ezt a mindennapi élni tudást nem tudja szavatolni. Amit nem csak az igazol, hogy a szovjet polgárok milliói lelkesedéssel – és nem is csak az állam egyik csodája folytán, azon képessége miatt, hogy mindig „hősi” halálba tudja küldeni fiainak százazreit – haltak meg a sztálini rendszerért és a világ értelmiségének évtizedekig lelkiismereti problémája volt, hogy Goethe és Marx népe hogyan tudta nemcsak eltűnni, hanem sokáig még támogatni is Hitlert, hanem az is, hogy a világ egyik legerősebb hadserege nem tudta fenntartani a perzsa sah rendszerét, mihelyt egyéb támaszait elveszítette.

A szenvedély azonban nemcsak azért zavar bennünket, mert állandóan elővigyázatosságot követel Morin megállapításaival szemben, hanem azért is, mert emiatt gyakran elkalandozik alapvető mondanivalójától, a mű szerkezeti arányai megbomlanak, és sokszor az olvasónak kell összerakni a legtöbbször nagyon is szellemes és találó megállapításokból, hogy hova szeretne kilyukadni, mi is lenne az alapvető gondolatmenete. Pedig erre az alapvető gondolatmenetre nagyon is érdemes oda figyelni. Már azért is, mert a Nyugat-Európában újabban előretörő, minden eddigi politikai és pártstruktúrán kívül eső nagy mozgalmak ideológiája lehet. Ez a koncepció, amit Morin felkínál – tágítva, szellemesen megfogalmazva, sokszor sarkosítva – az, amit már annyian próbáltak megfogalmazni ebből a baloldali értelmiségből.

Tulajdonképpen az atomfizika hozta megrázkódást: a világ nem más, mint örök mozgásban lévő atomok összessége, hogy mi ebből azt látjuk, amit lá-

tunk, már csak annak következménye, hogy csak meghatározott hullámhosszúságnyi határok között látunk. Ebből Morinnak csak a megismerés-elméletnek az a része kell, hogy tudatunk nem tükörképe a világnak, hanem lefordítása számunkra, és éppen ezért sok társadalmi, történelmi és egyéb tényező szabja meg, hogy hogyan fordítjuk le önmagunk számára a bennünket körülvevő világot. Ez a megállapítás is azonban csak ahhoz a tételéhez kell, hogy nem ismerjük sem a múltat, sem a jelent, de legkevésbé a jövőt. A múltat nem ismerjük, és nem is ismerhetjük, emiatt van az, hogy minden fordulat múltunkat is újrafogalmazza. Nem ismerhetjük jelenünket, mert csak a jövő mutatja meg, hogy ebben a jelenben mi volt lényeges, és mi mellékes – ha például az emberiség a környezetszennyezésbe belehal, akkor az egész ipari haladás káros és mellékes a főeredményhez, a környezetszennyeződés felhalmozódásához viszonyítva.

De legkevésbé ismerjük a jövőt. Tehát illúzió – akár a polgári szociológia, akár a marxizmus fogalmazza meg – minden olyan elképzelés, amely a jelenből következtet arra, hogy mit hoz a jövő. Nem is foglalkozik azzal, amit a marxisták szájai mutattak ki: a marxizmus sohasem állította, hogy ha egymillió bolygón vannak értelmes lények, akkor mind az egymillió csak az ősközösségen, a rabszolgatartó rendszeren, a feudalizmuson, a kapitalizmuson és a szocializmuson át juthattak el az értelem adott fokára; nem állította, hogy ez a fejlődés egyetlen lehetséges útja, és hogy ennek a fejlődésnek okvetlenül és feltartóztathatatlanul mindig el kell vinnie a következő fokig, tehát a szocializmusig is. Bár utal arra, hogy: „a kapitalizmus például nem született közvetlenül a feudális világ termelőerőinek fejlődéséből” (269. o.). De ennél sokkal jobban tágítja a témát, azt hirdelve, hogy: „Ily módon megdőlt az ipari társadalom szociológiai alapja és a keleti szocializmus marxista alapja. De ugyanakkor megdőlt az is,

amit hallgatólagosan tartalmazott mind a két ideológia: az egyenes vonalú előrehaladás eszménye, amely önmagától halad tovább... Semmi sincs előre megígérve, semmit sem szavatol sem az isten, sem a történelem” (61. és 235. oldal).

A heterogén, de nagyon is reális mozgalmak ideológiájába való beleolvadásra teszi képessé Morint éles szembefordulása minden politikai struktúrával, jelszóval és ideológiával, leszámolása minden elképzeléssel, amely biztosítva, előre megrajzolva, a mából kikövetkeztetve látja a jövőt. És erre teszik képessé jelszavá alakítható tetelei: „Ki kell hirdetni, nyilvánosságra kell hozni a rossz hírt: kudarcot vallott a XX. század forradalma.” „Közölnünk és hirdetnünk kell a rossz hírt: nincs megváltás ezen a világon”. „Ebben a könyvben szakadatlanul ismételtetjük a rossz hírt: nincs történelmi megváltás” (194., 235. és 285. o.). De ahhoz, hogy erre a szerepre vállalkozhasson, még egy problémával kell megbirkóznia, választ kell adnia arra, hogy mi marad, amikor mindenben csatlódunk, amikor semmitől sem várhatunk biztos választ és semmi sem szavatolhatja a sikert. Morin válasza okvetlenül megfelelhet ennek a heterogén mozgalomnak. Mert szerinte a reményt az adja, ami a szerelemben történik: sok millió ondósejt közül egyetlen egy termékenyíti meg a petét, ami azonban ezt körülveszi, és amivel ez együtt jár, az az egyik legszebb dolog a világon. Sőt, hogy a jövőt építő vállalkozásnak, a nehéz, de éppen ezért szép harcnak a gigantikus erőfeszítését még jobban kidomborítsa, még nem is elégszik meg azzal, hogy a sok millió sejt közül egyetlenegy jut célba, hanem jelképként segítségül hívja még a bálnák párosodását is, amelynél még a sok millió ondósejtnak az útra indítása is olyan hatalmas energia bevetését igényli, mint az, hogy a bálnák feldobják magukat a levegőbe és egymásnak vetődnek, hogy a hím nemi szerve eközben hatolhasson a nőstény testébe, ha ugyan a ha-

talmas energiát követelő felugrás oda juttatja.

A zágrábi Globus Könyvkiadónak az Új világ sorozatban megjelent kiadványa mindenképpen napjainknak egy elgondolkodtató, időszerű és termékeny művét juttatta kezünkbe. Sajnáljuk, hogy az utószó inkább a könyvhöz akar útmutatást adni, mint hogy Morint próbálná bemutatni, s hogy olyan hibák csúsznak bele, mint az, hogy számta-

lanszor „K. jelentésnek” mondja Hruscsov jelentését a XX. kongresszuson, csak azért, mert a fordító nem figyelt fel arra, hogy Hruscsovot franciául K-val írják, vagy olyan semmiképpen sem tolerálható hibák, mint az, hogy a francia írásmód mechanikus átvétele miatt Francois Fejtő lett Fejtő Ferencből, sőt Rayk Rajkból.

Bálint István

OPTIMUMSZÁMÍTÁS GAZDASÁGI SZAKEMBEREK SZÁMÁRA

(Krekó Béla–Szórád György: Optimumszámítás lineáris feltételek mellett. Szabadka, 1983.)

A hazai szakirodalmi piacon ritkaságszámba megy a gazdasági és műszaki szakembereknek szánt frissen megjelent matematikai módszerekkel és alkalmazással foglalkozó könyv. Ezt az úrt hivatott betölteni Krekó Béla és Szórád György Optimumszámítás lineáris feltételek mellett című munkája. Ez a könyv eddig egyedülálló példája a budapesti Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem tanára és a Szabadkai Közgazdasági Kar tanára közreműködésének. Ugyanis a sokévi együttműködés eredménye a több kötetre tervezett magyar nyelven készülő kézikönyvsorozat, amelynek első részét már kézhez kaphatja az olvasó. Reméljük, idővel szerbhorvát nyelven is gazdagítani fogja a szakirodalmi választékot. A könyv kiadója a Szabadkai Közgazdasági Informatikai és Szervezési Kutatóintézete.

A kötet elsősorban azok számára készült, akik tanulni, illetve gyakorlatilag is alkalmazni kívánják az optimumszámítási módszereket. Ezért a könyv elsősorban a következő igényeket elégíti ki:

- a lineáris programozás csak egyik, igaz, legfontosabb eleme az optimumszámítási módszereknek, de a könyv ettől általánosabb képet nyújt,
- a numerikus készség fejlesztése helyett a figyelmet a számítógép al-

kalmazásának lehetőségeire fordítja,

- a módszerek skáláját is kibővíti.

A könyv csupán a folytonos esettel foglalkozik, s azzal is csak lineáris feltételrendszer mellett. Kiemelt szerepe van mindenképpen a legelterjedtebb modellek közül a lineáris programozásnak, a legpopulárisabb módszerek közül pedig a szimplex módszernek.

A kötet első része az általános bevezetés mellett a szimplex-módszerre épülő eljárásokat tartalmazza, míg a második a többi módszert. Minden rész azonban két szemszögből világítja meg a problémát. Egyrészt az elméleti alapok lefektetése mellett, vele párhuzamosan megjelenik az elméleti háttér hézagait betöltő gyakorlati példák, feladatok bemutatása, azok számítógépes megoldási lehetőségeinek, kérdéseinek tárgyalása. Így valójában a két kötet párhuzamosan használható, de ugyanakkor függetlenek is egymástól, mert elkülöníti a téma elméleti, ill. gyakorlati megközelítését.

A könyv nagy gondot fordít a feladatok közgazdasági interpretációjára, hisz elsősorban gazdasági szakemberek számára készült. De sikeresen használhatják egyéb gyakorlati szakemberek is, matematikusok vagy más természettudománnyal foglalkozók.

Az elméleti alapokat lefedtető bevezető elsősorban a modellalkotással, modellszerkesztéssel, valamint az optimális program fogalmával, tulajdonságaival foglalkozik. A szerzők itt határozzák meg azt a problémakört, amellyel foglalkoznak. Ez pedig a lineáris feltételek mellett keresendő optimális megoldás. Tehát a linearitási kikötés csak a feltételrendszerre vonatkozik, a célfüggvényre már nem érvényes ez a megszorítás. Ez mellett szólnak a következő tények:

- a gyakorlatban felmerülő problémák túlnyomórészt éppen ilyen természetűek (ha ez mellett a célfüggvény is lineáris, akkor lineáris programozásról beszélünk),

- a nem-lineáris feltételi rendszer esete is gyakran visszavezethető lineáris esetre,

- a számítógép használata szempontjából a lineáris feltételi rendszer kedvezőbb megoldási körülményeket és lehetőségeket nyújt, sőt sokszor csak lineáris esetben elképzelhető.

Az elméleti alapvetések fejezete természetesen elengedhetetlenül tartalmazza az alapvető fogalmak és összefüggések ismertetését, a lehetséges programok halmazához kapcsolódó kérdéseket, a konvex és konkáv függvények fogalmának általánosítását, az optimális pontok halmazára vonatkozó tudnivalók ismertetését. Mindezen állítások, tételek mellett jelentkező szükséges bizonyítások is teljes egészében szerepelnek a fejezetben.

Sor kerül a lineáris programozási feladatok, s ebből eredően a Lagrange-féle segédfüggvény gazdasági interpretációjára is. Alapvető jelentősége van a dualitás gondolatának is, ugyanis ez az elv kétségtelenül közgazdasági indíték alapján került az optimumszámításba. Ennek értelmében, a lineáris programozás esetében a primáris feladat úgy értelmezhető, hogy a maximális hatékonyságú termelési programot keressük, a duális feladatban viszont az értékelési rendszert igyekszünk meghatározni,

amelyben az erőforrások együttes értéke a lehető legkisebb. A dualitással kapcsolatban fogalmazhatók meg a dualitási tételek: ezek a szimmetria, gyenge dualitási, erős dualitási, komplementaritási és egzisztencia-tételek, amelyeknek bizonyítását szintén megtalálja az olvasó. Ezeknek a tételeknek konkrét gazdasági háttere és értelmezése van.

Némileg más eset áll fenn a dualitási kérdésekkel kapcsolatban nem-lineáris célfüggvény mellett. Itt a célfüggvény linearitása helyett a folytonos deriválhatósági kikötés érvényes, s így a dualitási tételek megfogalmazásában is némi változások lépnek fel. Itt már olyan új fogalmak is szerepelnek, mint a gradiens és a stacionárius pont, amelyek lineáris esetben nem jelentkeztek. Igen kiemelt szerepük van a Kuhn-Tucker-féle feltételeknek, amelyeknek szoros kapcsolatuk van a stacionárius pont fogalmával, amely itt az optimális pont fogalmát helyettesíti.

Abban az esetben, mikor a célfüggvény folytonos deriválhatósága helyett arra csak a folytonosság van kikötve, akkor a dualitás bizonyos nyeregpont-tulajdonságokon keresztül jut kifejezésre, illetve a nyeregpont létezése már biztosítja az optimális pont létezését. Itt is, ha az x jelenti a termelési vektort, akkor az μ árnyékárrendszert, a nyeregpont pedig gazdasági egyensúlyt képvisel a maximális termelési eredményre való törekvés és a minimális ráfordítás között.

Az elméleti szempontból legfontosabbnak tartott ismeretek közlése után a kötetben a későbbiekben a legfontosabb matematikai módszerek ismertetésére került sor, figyelembe véve a következő szempontokat:

- a) A szerzők elsődleges óhaja a módszerek minél szélesebb körű bemutatása, de mindenekelőtt a szimplex-módszernek kitüntetett szerepet biztosítani.

- b) A legnagyobb figyelem a lineáris programozásra összpontosul, de ugyanakkor a nem-lineáris problémák is ugyanolyan fontosságúak.

c) A számítások elvégzésénél a szerzők elsősorban a számítógép-alkalmazást „kalkulálták” be, mert a kézi számításnak nincs jelentősége.

d) A numerikus modellekkel kapcsolatban érvényes az a kikötés, hogy az L halmaz korlátos, ami közgazdasági modellekre vonatkozóan természetes kikötés, s ami általában automatikusan teljesül is.

A második fejezet a szimplex-módszerrel foglalkozik, amely az optimumszámításnak a mai napig a leggyakrabban és legsikeresebben alkalmazott módszere. „Értékét” mindenekelőtt az is növeli, hogy nemcsak a lineáris programozási feladatok megoldására alkalmas, hanem más problémákra is. Az olvasó megismerheti a bázistranszformáció és a szomszédos csúcspontok fogalmát, valamint a módszer alkalmazásának feltételeit.

A szimplex-módszert és alkalmazási feltételeit bemutató pontok után a következő három a szimplex-módszer legfontosabb alkalmazási területét vizsgálja.

A legerjedtebb alkalmazási terület a lineáris programozás, ahol – mint ismeretes – nemcsak a feltételek, de a célfüggvény is lineáris, a szimplex-módszer alkalmazásának feltételei biztosítottak. A speciális struktúrával rendelkező feladatok esetén az általános algoritmusokat leegyszerűsítve lehet alkalmazni. Erőről szól a felső korlátok módszerét, a Dantzig-Wolfe dekompozíciós eljárást és az egyéb dekompozíciós módszereket bemutató pont. A felső korlátok módszere könnyen gépesíthető, s így hatékonyabb, mint az általános szimplex-módszer. A nemzetközi irodalom GUB-módszer néven ismeri. A Dantzig-Wolfe dekompozíciós eljárás alapján megértését egy közgazdasági interpretáció segíti, amely szerint valamely gazdasági szervezetben egy központ néhány különböző egység, ún. szektor tevékenységét irányítja, miközben maga is részt vesz a termelésben. Az erőforrások egy része a központ kezelé-

sében van, más részük felett a szektorok szabadon rendelkeznek. A cél olyan tevékenységi rendszernek a meghatározása, amely a maximális hatékonyságot biztosítja. Ennek a feladatnak a matematikai alakján bizonyos transzformációt lehet elvégezni, amelyre hatékonyan alkalmazható az ún. dekompozíciós eljárás. Mindehhez szükséges a transzformált feladat duálisa, ahol az ismeretlenek a központi erőforrások árnyékvektora, valamint az egyes szektorok gazdasági mutatói. A dekompozíciós eljárás algoritmus a központi, ill. szektorfeladatok váltakozó megoldására támaszkodik. Az olvasó megtalálja az ehhez szükséges bizonyításokat is. Az említett D-W dekompozíciós eljárásról kívül még mintegy 70 egyéb dekompozíciós módszer ismert. E nagyszámú eljárás kidolgozását az említett típusú nagyméretű optimumszámítási feladatok számítógépes problémái tették szükségessé, de ugyanolyan jelentősége van a problémák közgazdasági interpretációjának. Ez a pont a Benders algoritmus ismertetése mellett összefoglalja még az ismertebb dekompozíciós módszerek közös jellemzőit, melyeknek alapja a következő:

a) Az eredeti feladatot mindenképpen fel kell bontani (dekomponálni) transzformált feladatra és szektorfeladatokra,

b) a két feladattípus közötti kapcsolat megteremtésére megadható egy ún. megoldási stratégia,

c) információáramlás a két feladattípus között,

d) az algoritmusok iterációk sorozatából állnak.

A következő pont a szállítási problémával foglalkozik, amelynek mátrix reprezentációja teljesen unimoduláris, s így annak megoldására egyszerűsített algoritmus alkalmazható.

A parametrikus programozást bemutató pont olyan programozási feladatokkal foglalkozik, amelyeknél azt kell megvizsgálni, hogyan alakul a megoldás, ha a konstansok értéke adott változók,

ún. paraméterek függvénye. Ilyen esetben parametrikus programozásról, ill. érzékenységi vizsgálatról beszélünk, azaz a kikötéssel, hogy csak a korlátvektorhoz és a hatékonyságvektorhoz tartozhatnak lineárisan függő paraméterek.

A parametrikus programozás továbbfejlesztett alakja az általánosított lineáris programozási feladat, ahol az együttható mátrix oszlopvektorai nem állandók, hanem bizonyos lineáris feltételek mellett szabadon választhatók meg. Így a maximális hatékonyságú programmal egyidejűleg egy együtthatómátrix optimális struktúrája is keresendő.

Egy pont foglalkozik még a lineáris programozás és a játékelmélet kapcsolatával.

A monoton programozást bemutató pont olyan problémákat dolgoz fel, me-

lyeknél a lineáris feltételrendszer mellett a célfüggvény szigorúan kvázimonoton függvény. Ezek közé tartozik többek között a hiperbolikus programozás esete. A kvadrátikus programozási feladat, úgy mint a hiperbolikus feladat is, utólagos transzformációkkal olyan alakra hozható, hogy a szimplex-módszer alkalmazásával megoldható.

A kiadványt azok figyelmébe ajánlom, akiknek érdeklődése kiterjed erre a fontos és alkalmazható tudományos területre, akik a szimplex módszerrel, a lineáris, a monoton és kvadrátikus programozás eseteivel szeretnének megismerkedni, de azoknak is, akiknek szándékában áll a konkrét gyakorlatban jelentkező problémák megoldása.

Molnár S. Verona

A Létünk folyóirat

PÁLYÁZATOT HIRDET

a

KULTÚRA – MŰVÉSZET – TÁRSADALOM

tárgykörű tanulmányok megírására. A témát és a feldolgozási módot a pályázók szabadon választják meg. A szerkesztő bizottság e pályázattal – a témaválasztás korlátozásának szándéka nélkül – többek között a felszabadulás utáni Vajdaság kulturális és művészeti életét feldolgozó, elemző vagy összefoglaló tanulmányok megírására szeretne ösztönözni – függetlenül a művelődési és művészeti ágtól. A szerkesztő bizottság a máshol már megjelentetett írásokat nem veszi figyelembe.

A pályamunkákat 2 példányban, 1984. december 31-éig kell a szerkesztőség címére eljuttatni. Kérjük tüntessék fel, hogy a tanulmány a pályázatra készült. A beérkezett pályaműveket a szerkesztő bizottság bírálja el:

I. díj 15 000 dinár

II. díj 10 000 dinár

III. díj 7000 dinár

A pályázat eredményét a Létünk 1985. évi kettes számában tesszük közzé. A díjnyertes tanulmányokon kívül a folyóirat a megjelentetésre alkalmas valamennyi pályaművet közli, természetesen szerzői tiszteletdíj ellenében.

A szerkesztő bizottság

LÉTÜNK

- társadalmi, tudományos, kulturális folyóirat: - Alapító: Vajdaság Dolgozó Népe Szocialista Szövetségének Tartományi Választmánya. - Kiadja a Forum Lap- és Könyvkiadó és Nyomdaipari Munkaszervezet, 21000 Novi Sad, Vojvoda Mišić utca 1. - Szerkesztőség: 24000 Subotica, Trg slobode 1/2., Tel.: 024/26-819. - Szerkesztőségi fogadóórák: mindennap 10-től 12 óráig. - Megjelenik kéthavonta. - Előfizethető a 65700-603-6142-es folyószámlára; előfizetéskor kérjük feltüntetni a LÉTÜNK nevét. - Előfizetési díj belföldön egy évre 140 dinár, egyes szám ára 25, kettős szám ára 40 dinár, külföldre egy évre 280 dinár; diákok és egyetemisták csoportos előfizetése egy évre 100 dinár. - Készült a Forum Nyomdájában Újvidéken

